

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'*
ADLI ESERİNİN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ**

**Hazırlayan
Muhammed ÖZBEK**

**Danışman
Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ**

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2023, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KIRAAT BİLİM DALI**

**İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'*
ADLI ESERİNİN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ**

**Hazırlayan
Muhammed ÖZBEK**

**Danışman
Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ**

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2023, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Muhammed ÖZBEK

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ' Fi'l-Kırââti's-Seb'* Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 172 sayfalık kısmına ilişkin 03/01/2023 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 9'dur.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 03/01/2023

Danışman: Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ

Öğrenci: Muhammed ÖZBEK

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'* ADLI ESERİNİN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Muhammed ÖZBEK

İmza

Danışman

Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ

İmza

Temel İslâm Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

İmza

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ danışmanlığında **Muhammed ÖZBEK** tarafından hazırlanan “**İbnü'l-Bâziş'in el-İknâ' fi'l-Kirââtî's-Seb' Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Kıraat** Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

30/12/2022

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ	İmza
Üye	: Doç. Dr. Ömer ÖZBEK	İmza
Üye	: Doç. Dr. Arslan KARAOĞLAN	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Âlemlerin rabbi olan Allah’a hamd, O’nun son elçisi olan Hz. Muhammed’e (sav), ailesine ve ashabına salât ve selam olsun.

Daha önce üzerinde bir çalışma yapılmamış olan *el-İknâ’ fi’l-Kırââtî’s-Seb*’in Endülüs’teki önemli kıraat eserlerinden olması bu konuyu seçmemizdeki nedendir. Eserin kıraat ilmi açısından tahlilinin yapılması, alanda çalışan bilim insanlarına ve öğrencilere bu alanda fayda sağlayacaktır.

Kur’an, indirildiğinde ilk muhatapları tarafından hemen okunmaya başlanan, onu tebliğ eden peygamber tarafından öğretilmeye gayret edilen son ilahi kitaptır. Namazda ve hariçte Kur’an kıraatinin ibadet olması, onun okunması ve öğrenilmesini günümüze kadar devam ettirmiştir.

Kur’an’ın okunması kıraat-ı seb’a ve aşera tabir edilen okuyuş biçimleri ile gerçekleştirilmektedir. Hz. Peygamber’den (sav) sahih yolla gelen ve kıraat vecihleri denilen bu okuyuş şekilleri arasında yedi kıraat imamının rivayetleri öncelikli olarak yer almaktadır. Müellif bu ihtilaflardan bahsederken önceki eserlerden istifade etmiş, onlardaki konuları açıklamakla birlikte ilave konular da ekleyerek eserini ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmamızda *el-İknâ’ fi’l-Kırââtî’s-Seb*’in kıraat ilmi açısından tahlilini yapmaya çalıştık. İlk olarak İbnü'l-Bâziş’in (ö. 540/1145) yaşadığı yer, zaman, hayatı, hocaları ve diğer eserleri hakkında kaynaklarda bulabildiğimiz kadarıyla bilgi verdik. Eserin tahliline girişmeden önce kıraat ilmi hakkında genel bilgileri çalışmamıza giriş olarak aldık. Eseri tanıtarak kıraat-ı seb’a’ya dair ihtilafların yer aldığı konuları *el-İknâ’*’ın içeriğindeki sırayla ele aldık. İlave konularla birlikte kendisinden önce ve sonraki dönemlerde yazılmış birtakım eserlerle karşılaştırdık. Müellifin eserindeki konular daha önceki eserlerde yer almayan bilgileri de kapsadığından bu konulara daha dikkatli eğildik. Bu süreçte temelde eserin kıraat ilmi açısından tahlilini yapmaya çalıştığımızdan çok fazla bir bilgi eklemedik. Çalışmamızda geçen ayet referansları kıraat ilmi alanında çok fazla sayıda kullanıldığı için; onları prtaik, ekonomik ve estetik olması açısından dipnotta vermek yerine metin içinde vermeyi tercih ettik. Bu çalışmada ele alınan konu kıraat-i seb’a imamlarının ihtilaflarıdır. Bunlardan hareketle eserin tahliline yer verilecektir. Bu tahlilin kıraat ilmi için önemli olduğuna inanmaktayız. Eser üzerinde tahlile yönelik bir

Çalışma henüz yapılmadığından bunun bir ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz. Kıraat ilminde müellifin eserine içerik olarak benzeyen ve kıraat-i seb'a alanında yazılmış başka eserler de çok sayıda bulunmaktadır. Bu eserlerin hemen her biri ihtilaflara dair rivayetleri tespit edebilmişlerdir. Ne var ki, zamanı açısında eseri aşan bir kaynağın Endölüs ve çevresinde bulunmaması bizim eseri tercih etmemize sebep olmuştur.

Kıraat alanında eser üzerinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de henüz bizim yaptığımız gibi bir tahlil çalışması yapılmamıştır. Eserin metninin ortaya çıkarılması amacına yönelik olarak tahkik çalışması yapılmış olmakla birlikte dirase kısmında ciddi bir tahlil yer almamaktadır. Ayrıca o tahkik alışması Arapça olduğundan dilimize yapılacak bir tercümeyle de ihtiyaç duymaktadır. Alanda Türkçe olarak hazırlanmış bir çalışma ölkemiz okuyucularına *el-İknâ'* adlı eserin değerini fark ettirmek, önemini ve kıraat ilmindeki yerini tespitle bu ilim açısından tahlilini sunmuş olmak suretiyle katkı sağlayacaktır.

Bu alışma boyunca, destek ve yardımı her zaman benimle olan tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ, daha önce çalışmalarıma yön veren Doç. Dr. Ömer ÖZBEK, yönlendirmeleri ve moral desteği ile katkı sağlayan Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAşI ve kıraat ders döneminde kendilerinden ders aldığım ve kendilerinden çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Yavuz FIRAT ve Doç. Dr. Abdullah BENLİ hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmalarım devam ederken Arapça kısımları birlikte okuduğumuz süreçte izahları ile katkı sağlayan babama, dualarıyla ve sevgisiyle beni sarıp sarmalayan anneme ve sabırla beni destekleyen, her zaman yanımda olan eşime ayrıca teşekkür ederim. alışmak bizden başarı Allah'tandır.

Muhammed ÖZBEK, Kayseri, 2022

İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'* ADLI ESERİNİN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Muhammed ÖZBEK

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2023
Danışman: Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ**

ÖZET

Kıraat ilminin önemli simalarından olan İbnü'l-Bâziş, hicrî VI. yüzyılda Endülüs'te yaşamıştır. Eserleri arasında bulunan *el-İknâ' Fî'l-Kırââti's-Seb'* isimli kitabı kıraat-ı seb'a alanında önemli bir eser olarak kabul edilmektedir.

Biz bu çalışmada İbnü'l-Bâziş'in yukarıda adı geçen eserinin kıraat ilmi açısından tahlilini yapmaya çalıştık. Endülüs'te alanında ilk dönem eserlerden biri olması, kendisi gibi kıraat-ı seb'a'ya dair olan önceki *Tabsıra* ve *Teysîr* gibi eserlerin tarzına uygun yazılmasına rağmen ilave konular içermesi eserin önemli özellikleridir. Ayrıca müellif konu başlıkları aynı olan yerlerde diğer eserlerdeki bilgileri şerh etmiştir.

Tezde genel olarak *el-İknâ' Fî'l-Kırââti's-Seb'* in kıraat ilmindeki yeri, önemi ve önceki eserlerden farkı tespit edilmeye çalışıldı. Önce müellifin hayatı, yaşadığı zaman ve mekân, hocaları ve eserleri hakkında bilgiler toplandı. Kıraat ilmi ve kıraat-ı seb'a hakkında genel bilgiler verildi. Eser imkân ölçüsünde tanıtılarak kıraat-ı seb'a ile ilgili konular *el-İknâ'* çerçevesinde ele alındı. Kendisinden önce ve sonra ilim çevrelerinde kıraat-ı seb'a alanında yazılmış olan bazı eserlerle içerik karşılaştırıldı.

Çalışmanın amacı müellifin eserini kıraat ilmi açısından tahlil etmek olduğundan kıraat-ı seb'ada yer almayan hususlar ve kıraat-ı aşera imamlarının rivayetleri içeriğe dâhil edilmemiştir. Çalışma *el-İknâ'* ın içindeki konularla sınırlı tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, Kıraat-ı Seb'a, Tahlil

**IBN AL-BAZISH'S WORK TITLED EL-IQNA' FI AL-KIRAAT AL-SAB'
ANALYZED IN TERMS OF QIRAAT SCIENCE**

Muhammed OZBEK

**Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Master Thesis, January 2023
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mehmet DEMIRCI**

ABSTRACT

Ibn al-Bazish, one of the important figures of the science of recitation, VI. (al hijra) He lived in Andalusia in the 19th century. His book named *al Iqna' Fi'l-Qiraat al Sab'*, which is among his works, is accepted as an important work in the field of qiraat of sab'a.

In this study, we tried to analyze the above-mentioned work of Ibn al-Bazish in terms of the science of qiraat. The important features of the work are that it is one of the first period works in its field in Andalusia, and although it is written in accordance with the style of previous works such as *Tabsira* and *Tayseer*, which are related to qiraat of sab'a, it contains additional topics. In addition, the author has commented on the information in other works in places with the same subject headings.

In the thesis, it has been tried to determine the place, importance and difference of *al Iqna' Fi'l-Qiraat al Sab'* from previous works in the science of recitation in general. First, information was gathered about the life of the author, the time and place he lived, his teachers and his works. General information about the science of qiraat and qiraat of sab'a was given. The work was introduced as much as possible and the issues related to qiraat of sab'a were discussed within the framework of *el-İqna'*. The content was compared with some works written in the field of qiraat of sab'a in scientific circles before and after him.

Since the aim of the study is to analyze the author's work in terms of the science of qiraat, the issues that are not included in the qiraat-ı sab'a and the narrations of the leader on qiraat of asherah are not included in the content. The study is limited to the subjects in *al-Ikna'*.

Keywords: Qiraat, Ibn al-Bazish, *al Ikna'*, Qiraat of Sab'a, Analysis

İÇİNDEKİLER

İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'* ADLI ESERİNİN *KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ*

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN HAYATI, HOCALARI VE ESERLERİ

1.1. İbnü'l-Bâziş'in Hayatı	11
1.2. İbnü'l-Bâziş'in İlmî Serüveni	12
1.2.1. Hocaları	14
1.2.1.1. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâti	14
1.2.1.2. Ebu'l-Kasım Halef b. İbrahim b. Sa'id b. en-Nehhâs el-Kurtubî.....	15
1.2.1.3. Ebu'l-Hasen Şerîh b. Muhammed b. Şerîh er-Ru'aynî el-İşbilî	16
1.2.1.4. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Hemedanî ed-Dabbî Ceyyân ..	16
1.2.1.5. Ebû Bekir Ayyâş b. Halef Şerîh b. Ayyâş el-Batlayusî.....	16
1.2.1.6. Ebu'l-Kâsım Fazlullah b. Muhammed b. Vehebullah el-Ensârî el-Kurtubî	17
1.2.2. Talebeleri.....	18
1.2.3. Eserleri	18
1.2.3.1. <i>el-İknâ' fî Kırââti's-Seb'</i>	18
1.2.3.2. <i>et-Turuku'l-Mütedâvilefi'l-Kırâât</i>	19

1.2.3.3. <i>Kitâbü't-Tekbîr</i>	19
1.2.3.4. <i>el-Fihrist</i>	19

İKİNCİ BÖLÜM

***EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB'*İN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ**

2.1. <i>el-iknâ' fî 'l-Kırââti's-Seb'</i>	21
2.1.2. <i>el-İknâ'</i> ın Yazma Nüshaları.....	22
2.1.3. Kıraat Kitapları Arasındaki Yeri	24
2.2. <i>El-İknâ' fî 'l-Kırââti's-Seb'</i> de Yer Alan Konular	25
2.2.1. Kıraat İmamları, İsnatları ve İbnü'l-Bâziş'in İsnadı	25
2.2.1.1. Kıraat İmamları.....	25
2.2.1.2. Kıraat İmamlarının İsnatları	26
2.2.1.3. İbnü'l-Bâziş'in Kıraat İmamlarına İsnadı.....	32
2.2.1.3.1. İmam Nâfi''in Verş'e Okuttuğu İsnadı	33
2.2.2. İstiaze ve Besmele.....	39
2.2.3. Harflerin Mahreç ve Sıfatları	43
2.2.4. İdgam ve İdgam-ı Kebîr	44
2.2.4.1. İdgamın Caiz Olduğu Yerler	46
2.2.4.2. İdgamın Caiz Olmadığı Yerler	47
2.2.4.3. İdgam-ı Kebîr	48
2.2.5. İzhar ve İdgam.....	60
2.2.6. İmâle.....	85
2.2.6.1. Elif'in Kesraya İmalesi.....	86
2.2.6.2. Elif'in Munkalebe Şeklinde İmâlesi	90
2.2.6.3. Elifin Müşbihetü Munkalebe Şeklinde İmalesi	92
2.2.6.4. Bazı Durumlarda Kesra Olan İmale	93
2.2.6.5. İmale İçin İmale.....	95
2.2.6.6. Elif'in Ye'ye İmalesi	97
2.2.6.7. İmalenin Şaz Olma Sebepleri	98

2.2.6.8. İmâlede İsim ve Harf Arasındaki Fark	100
2.2.7. Ra Harfleri.....	103
2.2.8. Lâm Harfleri.....	105
2.2.9. Hemze	107
2.2.9.1. Bir Kelimede Birbirine Uğrayan İki Hemze	129
2.2.9.2. İki Kelimede Harekeli Olan İki Hemze	132
2.2.10. Harekenin Nakledilmesi.....	138
2.2.11. Kurrânın Teshil ve Tahfif Uygulamaları.....	139
2.2.12. Med	140
2.2.12.1. Medde Verş'in Tek Kaldığı Mezhebi.....	145
2.2.12.2. Ayet Sonlarında Bulunan Medler	147
2.2.13. Hamza'nın Sektesi	148
2.2.14. Harekelerin İhtilas ve İskânı	148
2.2.15. He Harfleri	149
2.2.16. Vakıf.....	150
2.2.17. İşaretin Caiz Olmadığı Yerler	152
2.2.18. Harekeli Harfte İşmâm.....	154
2.2.19. İzafet Yâ'ları	155
2.2.20. Zâid Ye Harfleri	157
2.2.21. Yazıda Sabit Olan Yâ Harfleri	159
2.2.22. İmamların Tilavetin Keyfiyeti ve Tecvîdin Edasındaki İhtilafları.....	159
2.2.23. Ravîlerin İmamlarına Olan Muhalefetleri.....	162
2.2.24. Ferşü'l-Huruf.....	165
2.2.25. Tekbir	165
SONUÇ	168
KAYNAKÇA.....	172

SİMGELER VE KISALTMALAR

as	: Aleyhisselam
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt numarası
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
krş.	: Karşılaştır
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
ra	: Radiyallahü anh
rh	: Rahimehullah
rma	: Radiyallahü anhuma
s.	: Sayfa numarası
sav	: Sallallahü aleyhi ve sellem
ss.	: Sayfa aralığı, sayfa sayısı
terc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
Üniv.	: Üniversitesi
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın (cc) insanlığa indirdiği son ilâhî kitaptır. Kur'an-ı Kerim'in lâfzı da manası da Allah'a aittir. O, İlâhî bir kitap, semâvî bir hitaptır. Hz. Peygamber (sav) çeşitli hadisleriyle insanlara, Kur'an'ı okumak, öğrenmek ve öğretmekle ilgili teşvikte bulunmuşlardır.

Kendisiyle kıraat bir ibadet olduğu için Kur'an'ın nâzil olmaya başladığı çağlardan itibaren, insanlar Kur'an'ı öğrenme, okuma, ezberleme ve anlama gayretlerinde bulunmuşlardır. Yüzyıllar boyunca nice büyük âlimler ortaya çıkmış, dünyanın pek çok farklı bölgesinde nice talebeler yetiştirmiş ve sayısız eserler kaleme almışlardır. Bu gayret kesintiye uğramadan devam etmiştir.

Hiz. Peygamber (sav) henüz vahyin başlangıcında yukarıda bahsettiğimiz çabayı önemle teşvik ederek “Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenidir”¹ buyurmuştur. Kur'an'ın okunması belli birtakım kaidelerle gerçekleştiğinden bu okuma şekillerine de işaret ederek “Kur'an yedi harf üzere indirildi, ondan en kolay olanı okuyun”² buyurmuştur. Buradan anlaşılıyor ki kıraat vecihlerinden muttasıl senetle bize ulaşanları okumaya Hiz. Peygamber (sav) izin vermiş bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim kendine has telaffuz ve edası olan,³ mana, nazım, Arapça ve lafız ile birlikte inzal edilmiş ilahî bir Kitaptır. Bu dört unsurdan birinin olmadığı söz, ilahî

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, “Fedâilü'l-Kur'an”, 21, İstanbul, 1979; Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî Ebû Davud es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabeleli, (Riyad: Daru Risâletü'l-Alemiyye, 2009), 1. Baskı, Salât, 349; Muhammed b. İsa b. Sevrâ b. Musa b. Dahhâk Tirmizî Ebû İsa, *Sünenü Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdalbaki, İbrahim Atve, (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1975), 3. Baskı, Fedâilü'l-Kur'an, 15.

² Buhârî, Fedâilü'l-Kur'an, 5, 27; Müslim İbn Haccac el-Kuşeyri, *Sahihü Müslim*, (Kahire: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1911), Salâtü'l-Müsafirîn, 270; Ebû Davud, Vitir, 22; Tirmizî, Kıraat, 11; Ebû Abdurrahman b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen*, Mısır, 1964, İftitah, 38; Malik b. Enes b. Malik b. Amir el-Asbahî el-Medenî, *Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1985), Kur'an, 5.

³ Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2008, 1, 250.

vasfını koruyamayacağı için “Kur'an” olamaz.⁴ Fıkıh için bir rehber olan kıraat ilmi, bu yönüyle, Arapça ve dil bilimlerinin kendisi için vazgeçilmez olduğu ve diğer İslâmi ilimlerin de kendisinden çıktığı, Kur'an lafızlarının telaffuz şeklini, delalet ettikleri anlamları, yalnız başına ve terkip halinde kullanıldıklarında kelimelerden çıkan hükümleri, terkip halinde kullanıldıklarında oluşan manaları ve bunları tamamlayıcı nitelikte olan diğer hususları inceleyen bir ilim dalı olan tefsir ilmi⁵ için de esas teşkil eden bir ilimdir. Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği),⁶ Kafiyece (ö. 879/1474)⁷ ve Süyûtî (ö. 911/1505)⁸ gibi âlimler tefsir ilminde Kur'an lafızlarının manasının anlaşılması için, adeta yapılması planlanan bir binanın yapı taşları gibi öneme sahip olan ilimlere, kıraat ilmini de dâhil etmişlerdir.⁹

Kur'an ilimleri içerisinde en önemli ve kapsamlı olanlardan biri de Kıraat ilmidir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından, “Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir”¹⁰ şeklinde tanımlanan bu ilmin önemli temsilcilerinden ve âlimlerinden biri de Endülüs âlimlerinden, Rebiülevvel 491'de (Şubat 1098) Gırnata'da (Granada) doğan ve İbnü'l-Bâziş diye meşhur olan Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensari el-Gırnati'dir. Künyesi Ebu Ca'fer'dir. Bâziş nisbesi ona ailesinin lakabı olduğu için verilmiştir. O henüz yedi yaşında iken, kıraat ilminde ilk hocası olan babası Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş'ten İmam Nafi'in ravisi Kalûn'un rivayeti üzerine dört hatim indirmiştir. Kurtuba'da (Kordoba) Ebü'l-Kasım Halef b. İbrahim b. Nehhas, İşbiliye'de (Sevilla) Ebu Bekir Ayyaş b. Halef ve Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed er-Ruaynî'den kıraat okumuş, bunun yanında pek çok âlimden ders almış ve kıraat ilminde 300 tariki öğrenerek iyice uzmanlaşmıştır.

⁴ M. Zeki Duman, *Beyanu'l-Hak: Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırsına Göre Tefsiri* 3 Cilt, (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 1: 232.

⁵ Ebu Hayyan Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhit*, Kahire, 1983, 1/14

⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Camii't-Tefasir*, 92

⁷ Kafiyece, *et-Tefsir*, 145-147

⁸ es-Süyûtî, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kuran*, 771-772; Mustafa Karagöz, “Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009), 191-195.

⁹ Mehmet Demirci, “Tefsir İlminin Mahiyeti” *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2017): 21-46

¹⁰ Hafız Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'in ve mürşidü't-Tâlibîn*, Kahire, 1350, 3.

Fıkıh, hadis, cerh ve ta'dil, dil ve edebiyat gibi alanlarda da kendini yetiştiren ve kıraat konusuna derinleşerek zamanın önde gelen âlimleri arasında yer almış olan İbnü'l-Bâziş 2 Cemaziyelahir 540'ta (20 Kasım 1145) Gırnata'da vefat etmiştir.

El-İknâ' adlı eser hakkında Türkçe yapılmış bir araştırma bulunmadığı hipotezinden hareketle çalışmamızda Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensari el-Gırnati'nin hayatını, hocalarını, talebelerini, ilmi şahsiyetini ve *el-İknâ' fî'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserinin kıraat ilmindeki yerini, bu ilme katkısını, getirdiği metot farklılıklarını ve yeniliklerini incelemeye çalışacağız. Bu çalışma *el-İknâ' fî'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserin içeriği ile sınırlıdır.

Araştırmamızın amacı ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde İbnü'l-Baziş'in hayatına ve dönemine ışık tutmak, onun kıraat ilmindeki yerini tespit etmektir. Nasıl bir ortamda yaşamıştır, tahsil hayatı nasıldır, nasıl yetişmiştir, ne gibi ilmî çalışmalarda bulunmuştur, hangi alanlarda eserler yazmıştır, yazdığı eserlerin ilmî değeri nedir, bilim dünyasına ne gibi katkıları olmuştur, gibi sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra araştırmamızda, İbnü'l-Baziş'in en önemli eserlerinden biri olan “*Kitâbü'l-İknâ' fî Kırââti's-Seb'*” adlı eserinin kıraat ilmindeki yeri ve üzerinde durulacaktır. Çalışmamız kıraat alanına ismi geçen eser hakkında ilk olan bir Türkçe araştırma katması açısından önem arz etmektedir.

Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensari el-Gırnati'nin *Kitâbü'l-İknâ' fî'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserini konu edindiğimiz bu çalışmamızı iki bölüme ayıracağız.

Birinci bölümde, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin “İbnü'l-Baziş, Ebu Ca'fer” ve “Kıraat” bölümleri, Mektebetü's-Şamile programı ve *El-İknâ'* adlı eserden faydalanarak İbnü'l-Baziş'in hayatını, yaşadığı dönemi, ilim ile ilgili seyahatlerini, ilmî şahsiyetini, hocalarını, talebelerini ve eserlerini ele alacağız.

İkinci bölümde ise, İbnü'l-Baziş'in *Kitâbü'l-İknâ' fî'l-Kırââti's-Seb'* adlı eseri üzerinde duracak, bu eseri kıraat ilmi bakış açısı ile tahlil ederek inceleyeceğiz. Bu araştırmayı, İbn Mücahid'in *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kıraat*, Dâni'nin *et-Teyssîr fî'l-Kırââti's-Seb'a* ve İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-Kırââti'l-Aşr'* gibi alanda temel kabul edilen bazı eserleri esas alarak gerçekleştirmeye çalışacağız.

Ana bölümlerimize bir hazırlık olması bakımından hicri 6. asırda Endülüs'ün sosyal ve siyasi durumu hakkında giriş bölümünde bilgi vermek faydalı olacaktır. Endülüs¹¹ (Arapça ifadesi ile Endelüs) kelimesinin İspanyolca bir kelime olarak (Andalucia) “Müslüman İspanya'sı” anlamına geldiği söylenmiştir. Doğusunda Akdeniz, güneyinde Akdeniz'in devamı ile Cebeli Tarık Boğazı ve karşı kıyısında Kuzey Afrika bulunmakta idi. Batısında ise Atlas okyanusu ve kuzeyinde Frankistan veya Fransa ile Andora vardı. Bugün İspanya olarak bilinen coğrafyanın (İber Yarımadası) İslâm'ın hâkim olduğu zamanlarda (139/756 yılından başlayarak 879/1492 yılında Granada Krallığı'nın yıkılmasına kadar yaklaşık 8 asır boyunca) Endülüs ismi ile adlandırılan bölgesinin adı bugün de aynı şekilde Andalucia'dır.

Emevîler döneminde başlayan fetih girişimleri o dönemde Emevîler'in Kuzey Afrika vâlisi Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) ile komutanı Târik b. Ziyâd (ö. 101/720) tarafından 94/712 yılında sonuçlanmış ve Endülüs bu tarihte Müslümanların eline geçmiştir. Ancak resmî bir Müslüman devletin (Endülüs Emevî Devleti'nin) kuruluşu 139/756 yılında olmuştur.¹²

Endülüs'ün tüm siyasi tarihi yerine müellifimizin yaşadığı dönem olan hicrî V. asrın sonları ile VI. asır ortalarına kadar olan dönemdeki sosyal ve siyasi duruma genel olarak değinmekle yetinmek bu çalışmanın sınırları açısından daha uygun olacaktır.

Siyasi tarihini, 1. Fetih ve Valiler Dönemi (711-755), 2. Endülüs Emevîleri (756-1031), 3. Mülûkü't-tavâif (1031-1090) ve 4. Murâbitlar Dönemi (1090-1147) şeklinde dört döneme ayıran Özdemir¹³ Endülüs'ü bu dönemler çerçevesinde işlemiştir. Müellifimizin yaşadığı zaman dilimi Endülüs'ün tarihinde hicrî altıncı asrın başlarında Murâbitlar dönemine (1090-1147) denk gelmektedir.

Endülüs Emevî Devleti (422/1031) yıkıldıktan sonra bölgede karışıklıklar çıkmış ve adeta küçük devletçikler oluşmuştu. Bunu fırsat bilen Hıristiyanlar küçük bağımsız birimlerden güçsüz olanlara saldırarak ele geçirmeye başlamıştı. 1085 yılına gelindiğinde Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Endülüs'ün önemli ve büyük bir şehri olan Tuleytula'yı

¹¹ Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İstem*, Yıl: 7, Sayı: 14, 2009, 371-376; Arslan Karaoğlu, “Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış”, *Bayburt Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, 2017, 7.

¹² Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, 11: 211. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 52-56.

¹³ Özdemir, “Endülüs”, 212-213.

zaptetmişti.¹⁴ Bu, o döneme kadar Endülüs'te Hristiyanların Müslümanlara indirmeye cesaret edebildiği en ağır darbe idi. Bu hadiseyi duyan Endülüs halkı paniğe kapılmıştı. Müslümanlar Tuleytula'nın düşmesinin, Hristiyanların Endülüs'te önemli bir savunma merkezini ele geçirmeleri anlamına geldiğini biliyorlardı. Kurtuba'nın da tehdit altında olduğunu sezen bazı emîrlar âlimlerin öncülüğünde halkın taleplerine kulak kapatamazlardı. Bu nedenle taleplere karşılık veren İbn Abbâd kendilerine en yakın Müslüman topluluk olan Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbıtlar'dan yardım istedi. Bu çağrıya kulak veren Murâbıtlar'ın hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin önce Tuleytula'yı zapt ederek bir yıl orada kaldı. Ardından Endülüs'e geçerek ordusuyla Hristiyanların VI. Alfonso komutanlığındaki ordusu üzerine yürüdü. Orada 1086'da yapılan Zellâka Savaşı'nda Hristiyanlar ağır bir hezimete uğradılar.

Müellifimizin çocukluk ve gençlik dönemi Gırnata'da Murâbıtlar Dönemi'nin yaşandığı bu karışık savaş ortamında geçti. Yûsuf b. Tâşfin'in düşman karşısında birleşmeleri tavsiyesini dinlemeyen Endülüslü emîrlar o Mağrib'e döndüğünde tekrar kendi aralarında mücadeleye giriştiler. Bunu fırsat bilen Hristiyanlar yenilginin kızgınlığıyla bir kez daha Müslümanlara saldırarak emîrleri zor durumda bıraktılar. Yûsuf b. Tâşfin bunu haber alınca tekrar Endülüs'e geldi. Bu geliş Hristiyanlar için olduğu kadar emîrlerin bir kısmı için de hezimet oldu. Böylece Endülüs Murâbıtlar Devleti'nin bir vilâyeti haline getirilmiş ve bu hâkimiyet altmış yıl sürmüştü.

Murâbıtlar döneminin Endülüs'te sona ermesini önünü açan en önemli sebep Kuzey Afrika'da baş gösteren bazı iç huzursuzluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Endülüs'te hâkimiyeti kaybeden emirlerin yeniden başa geçme çabaları, daha önce Murâbıtlara destek olan fukahânın emirlerden yana taraf değiştirmesi ve halktan alınan ağır vergiler de bu süreci hızlandıran amiller olarak zikredilebilir. Bir arada başlayan iç karışıklıklar Murâbıtlar'ın hâkimiyetteki gücünü azaltınca ve Hristiyanlar yeniden harekete geçtiler. Bu hareket orduları birkaç kez yenilgiye uğrayan Murâbıtlar'ın 1147'de yıkılışıyla sonuçlandı. Endülüs daha sonra başka Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler'in hâkimiyetine geçecek ancak daha sonra Endülüs'ün varisleri olacak olan

¹⁴ Vedi Ebî Zeydûn, Tarihu'L-Endelüs, Beyrut, 2009, 115; Karaoğlan, "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış", 7.

Nasrîler (Gırnata Benî Ahmer Emirliği) ile Endülüs'te İslâm Hâkimiyeti 1492'de sona erecekti.¹⁵

Sosyal alanda kabileler arasında görülen çekişme bir karışıklık oluştursa da bu hicri altıncı asırda Endülüs'ün, Arapça'nın konuşulduğu, ilmin ve iktisadi hayatın düzene girdiği ve eğitimin de geliştiği bir bölge olmasının önüne geçemedi. Ne var ki Arapların hâkimiyeti aslen Fars asıllı olan Berberîleri rahatsız ettiği için onlar zaman zaman siyasi otoritenin zayıflamasına sebep olacak karışıklıklara sebep oluyorlardı. Zamanla bu kesim İslâm dinini daha detayıyla tanıyacak ve Arapça'yı da kısa sürede konuşur hale geleceklerdi.

Belli bir dönem (Âmirîler dönemi) Berberîler'in ordunun çoğunluğunu teşkil etmesi onların Endülüs'teki nüfuzunun artmasına neden oldu. Müvelledûn denilen yerli halk Müslümandı. Buna rağmen onlar kendi kültürel farklılık ve özelliklerini sürdürerek yaşadılar. Kültürel farklılıklar Araplarla müvelledler arasında bir husumet oluşturmaya başladı. Araplarla içi içe yaşamalarını gerektiren siyasî olaylar bitip, refahları gittikçe yükselince müvelledler, yaygınlaşan eğitimle birlikte kabile anlayışının da körelmesi sonucu sosyal bağlar anlamında bir çözülme ve erime sürecine girdi.

Bir diğer tabaka çoğunlukla Hristiyan ve Yahudilerin oluşturduğu gayrimüslimlerdi. Bunlar fetih esnasında antlaşma yapmışlar ve bu sayede dinlerini yaşayarak ibadet yerlerini, örf ve âdetlerini muhafaza altına almışlardı. Böylece onlar can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına karşılık devlete cizye ve haraç ödeyerek Müslümanlarla bir arada veya kendi mahallerinde yaşıyorlardı. İslâm kültürünün derin tesiri ile kimilerinin zamanla Müslüman olduğu da ifade edilmiştir. Bunda Müslüman erkeklerle evlenen Hristiyan kadınlara kendi dinlerini diledikleri gibi yaşama hakkının verilmesi etkili olmuştur. Yahudiler İslâm'ın Endülüs'e gelmesiyle dinî bir topluluk olarak yeniden dirilmiş ve dinlerini rahatça yaşamaya başlamışlardır. Siyasi otorite ve halkla iyi ilişkiler içinde olmuşlar ve ticarî faaliyetlerde de bulunmuşlardı. Ayrıca İbrânîce, Latince, Arapça bilen Yahudiler Endülüs'te üst makamlara yükselmeye engel olunmadığı için idarî ve kültürel hayatta önemli roller almışlardı.¹⁶

¹⁵ Özdemir, "Endülüs", 214-215; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 55.

¹⁶ Özdemir, "Endülüs", 215; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 56.

Kur'an tefsiri anlamında Endülüs’de tefsir geleneği ve müfessirleri önemli bir yere sahip olmasına rağmen, bu alana ait sayılı araştırma yapılmıştır.¹⁷ Endülüs tefsir ekolünde telif edilen eserlerin mukaddimelerinde Kur'an ilimlerine ve Kur'an tarihine yer verildiği görülmektedir.¹⁸

Endülüs toplumunda kadınlar geniş bir özgürlüğe sahiptiler. Sosyal hayatın içinde rol alırlar, sokaklarda rahatça dolaşır, halkalar oluşturarak kendi aralarında sohbet ederler ve vakit namazlarını da çok defa camide kılarlardı. Şehirlerde bir gün erkekler, bir gün kadınların gittiği birçok hamam bulunmaktaydı.

Yönetimde valiler kadılar hiyerarşide hükümdardan sonra geliyorlardı. İdarî hâcib, vezirler, sâhibü'l-berîd, hâzinü'l-mâl, kâdi'l-cemâa, vali, kâid, sâhibü'l-medîne, muhtesip, sâhibü'l-escâl, sâhibü'l-evkâf gibi yüksek memurlar daha sonra yer alırlardı. Bunun dışında da birçok makam ve mevki ismi zikredilen yapı dışarıda görevlendirilen kadılar demek olan hâkimlere kadar uzanırdı.

Devlet gelirleri temelde zekât, cizye, haraç, ticaret malları vergisi, ganimetler ve humus arazilerinde çalışanların ödedikleri vergilerden oluşmaktaydı. Bu gelirlerin kullanıldığı yerler genelde cami, medrese, köprü, hamam, kanal vb. imar faaliyetleri, askerî ihtiyaçların karşılanması, devlet memurlarının maaşlarının ödenmesi ve fakirlerin ihtiyaçlarını temin şeklinde idi.¹⁹

Endülüs’te başlangıçta eğitim ve öğretim sistemi üç aşamalı idi. Çocuklar altı yaşından itibaren başlayarak Kur’ân-ı Kerîm ve ilmihal bilgileriyle, Arapça ve şiir öğreniyorlardı. Bu ilk dönem altı-yedi yıl kadar sürmekte idi. Eğitim mekânları küçük mescidlerle camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri ya da devlet tarafından açılan yatılı mekteplerden ibaretti. İlk aşamadan sonra isteğe bağlı olarak öğrenciler “şüyûh” denilen müderrislerin etrafında kurulan ders halkalarına katılırlardı. Buralarda dil ve edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi ilimler okutulurdu. Bu ikinci aşamanın belli bir programı veya süresi yoktu. Tamamen öğrenci gayretine ve hocanın derse devamı ile sonunda verdiği icazete dayalı idi. Müderrislere devlet, vakıflar ya da öğrenci velileri

¹⁷ Ali Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/40 (Aralık 2013), 295-318.

¹⁸ Bkz. Mehmet Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", *İslâmiyât*, Sayı: 3, Ankara 2004, 43-58.

¹⁹ Özdemir, "Endülüs", 215; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 57.

tarafından ücretleri ödenirdi. Eğitim metodu okuma, dinleme ve yazdırma şekline uygulanıyordu. Daha sonra gelen üçüncü aşama öğrencinin artık ikinci aşamada okuduğu derslerde ihtisaslaşma yapaya başladığı aşama idi. Bunun için şehir dışına ve başka ülkelere gitmek daha yaygındı.²⁰

Endülüs'ün kıraat ilmindeki yeri ve değeri oldukça önemlidir. O kadar ki, doğu'da üzerinde ittifak edilen kıraat şekillerinin muhafazası kutsal bir görev olarak telakki edilmekteydi. Yine bazı emirler siyasi kişiliğinden ötede kurrâlık vasfı ile meşhur olmuşlardır. Bunların başında Dâniye Emîri Mücâhid el-Âmirî'nin²¹ geldiği ifade edilmiştir.

Bu konuda Yaşar Akaslan'ın hazırladığı “Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri” başlıklı makale önemli bilgiler içermektedir.²² Ayrıca Endülüs'te yetişen önemli kıraat simaları ile eserleri üzerinde de yapılan müstakil çalışmalar bulunmaktadır.²³

Bir önceki bölümde eğitimle ilgili olarak bahsettiğimiz üçüncü aşamada ihtisas eğitimi için diğer ülkelere giden, artık belli bir ilmi birikimi edinmiş olan âlim öğrenciler, Endülüs'e dönerken temin ettikleri kitapları da yanlarında getirmişlerdir. Bağdat, Şam, Kahire ve Hicaz gibi beldelere gidenler arasında kıraat ilminin önemli eserleri ile dönenler de bulunmaktadır.

Endülüs'ün âlimleri arasında kıraat ilmiyle ilgilenmeyen hemen hemen yok gibidir. Eğitim sürecine kıraatin de katılması, halkın kıraat okumayı önemli ve değerli görmesi bunda etken olmuştur. Bu yarımadada yetişen kıraat âlimleri çok fazladır. Ne var ki çoğunun ismi kaynaklarda geçmekle birlikte meşhur olanlar ve eserleri ile kıraat ilmine yön verenler bilinmektedir. Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakâtive'l-A'sâr'*ı gibi tabakât kitapları Endülüslü kurrâdan önemle ve özenle bahsetmiştir. Bu eserde Endülüs'e ait kıraat âlimlerinin 127'sinin bahsinin geçtiği haber verilmiştir.²⁴ Bu âlimlere ait eserlerin bir kısmı, Endülüs'teki iç karışıklıklar sırasında

²⁰ Bkz. Koç, “Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi”, 43-58.

²¹ Özdemir, “Endülüs”, 215; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 56.

²² Bkz. Yaşar Akaslan, “Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019): 107-139.

²³ Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî (Asrı, Hayatı ve Eserleri)* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1986); Mahmut Şevket Öztürk, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011); Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû 'Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015).

²⁴ Bkz. Tayyar Altıkulaç, “Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 60.

yağmalanıp satılmışsa da çoğu özellikle Kuzey Afrika hâkimiyeti zamanında bu bölgeye taşınmıştır. Günümüze ulaşan bazıları dışında geride kalan eserler Hristiyan işgali zamanında yakılmış ve tahammülsüz birtakım papazların imhasından kurtulamamıştır. Bunlar yakılmayıp günümüze ulaşsaydı bugün kıraat alanı eserlerinin elde mevcut olanların birkaç katı daha fazla bir yekün oluşturacağı su götürmez bir gerçektir.

Endülüs'ün kıraat ilmindeki yeri ve değerini gösteren önemli bir husus da kıraat ilminin Endülüs'e girişinin banisi olduğu zikredilen²⁵ Gâzî b. Kays Ebû Muhammed Endelüsî'nin (ö. 199/815)²⁶ kıraat ilmini kıraat-ı seb'a imamlarından İmam Nâfî'den (ö. 169/785) almış olmasıdır. İbnü'l-Cezerî'ye göre (ö. 833/1429) Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed Talamnekî (ö. 429/1037) *Er-Ravza fî'l-Kırâati's-Seb'a*'i Endülüs'te kıraat alanında ortaya konulan ilk eser olma özelliği taşır.²⁷

Kıraat ilmi Endülüs'te tefsir ve fıkıh gibi en fazla önem verilen ilimlerin arasında yer almıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Endülüslüler kıraatleri muhafaza etmeyi çok yüce ve mukaddes bir sorumluluk şeklinde gördüklerinden âlim olmanın yanında kârî olarak anılmayı da şeref bilmişlerdir. Kıraat ilminin üstün tutulması anlamında diğer millet ve medeniyetlere örnekliğinin de Endülüs'ün kıraat ilmindeki yerinin önemli olduğunun bir göstergesi olduğunu söylemek aşırı sayılmaz.

Endülüs'te kıraat ilmine önem ve değer verilmesinin bir nedeni de fıkıh için rehber olmasıdır.²⁸ Özellikle tali meselelerin hükme bağlanması ve genel hükümlerin detaylandırılması konusunda kıraat farklılıkları fıkıh açısından önem arz etmektedir.²⁹

Mısır'a giderek kıraat alanında ihtisasını tamamlayan ve tekrar Endülüs'e dönerek bu ilmi okutmaya başlayan âlimlerin başında Talamnekî gelir.³⁰ O, Endülüs'ün batısına

²⁵ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstrasser (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1933), 2: 2-24; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2: 2; Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 113.

²⁶ Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 113.

²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakâti'l-A'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 2: 733-734; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/120; Erdogan Baş, "Meâfirî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 200-201, Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 114.

²⁸ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Neḥḥu't-Tib*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 1: 221; Bkz. Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 114.

²⁹ Ömer Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/49 (2015): 163-181.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/339.

yerleşmiş ve burada kıraat faaliyetlerini *er-Ravza fi'l-Kırââtî's-Seb'* isimli kitabını okutmak suretiyle yıllarca devam ettirmiştir. Müellifimizin *el-İknâ'* adlı eserini kendilerinin üslûbunda yazdığı Mekkî b. Ebî Tâlib *Tabşıra'sını* ve Ebû 'Amr Dâni de Endülü's'ün doğusunda *et-Teysîr'*ini okutmuştur.

Bu önemli âlimler dışında daha Endülü's'te kıraat ilmini, çoğu da kendi yazdığı eserinden okutan çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bunlar arasında *el-Kâsîd'*ını okutan Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Hasen Kurtubî (ö. 446/1054),³¹ *el-Miftâh* adlı eserini okutan Ebû Muhammed Abdülvehhâb (Ebu'l-Kâsım Kurtubî) (ö. 461/1069)³² ve *el-Kâfî fi'l-Kırââtî's-Seb'* adlı telifini okutan Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh Ruaynî İşbilî (ö. 476/1084)³³ gibi âlimler sayılabilir. Akaslan İbnü'l-Cezerî'den nakille Endülüsten Mısır'a giden daha birçok âlimden isim olarak bahsetmiştir.³⁴ Bunların tümünü burada vermek çalışmayı genişletecektir. Ancak İbrahim Meşinî'nin bahsettiği kıraat ilminin Endülü's'te yayılma şerefine, Ebû Amr ed-Dâni'nin de hocası olması münasebetiyle Mücâhid Âmirî'yi³⁵ anmak bundan halîdir.

Endülü's'ün kıraat serüveni ilk Nafi kıraati ile başlamış olduğundan o bölgede yaygın olan kıraat de bu olmuştur. Buna işaret eden Meşinî, Hz. Osman (ra) Mushafı'na da büyük değer verildiğini belirtmiştir.³⁶ Belli bir süre yedi kıraat üzerine eserler verildikten sonra yedi sekiz ve on kıraate dair eserler de verilmiştir.³⁷

Endülü's'ün kıraat ilmindeki yeri ve önemi konusu hakkında özel bir çalışma yapılacak kadar geniş bir konudur. Burada genel düzeyde verdiğimiz bu bilgilerle yetiniyor ve detaylı çalışmaları alanın diğer araştırmacılarına bırakıyoruz.

³¹ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, 2: 782-783; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1: 367: Akaslan, "Endülü's'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 116.

³² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/482.

³³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/153.

³⁴ Akaslan, "Endülü's'ün Kıraat İlmindeki Yeri", 114-115.

³⁵ Meşinî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, 68.

³⁶ Mustafa İbrâhîm Meşinî, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 69; Bu konudaki diğer bir değerlendirme için bkz. Yûsuf b. Ali b. İbrâhîm el-Arinî, *el-Hayâtü'l-İlmiyyefi'l-Endelüs fi Asri'l-Muvahhidîn*, Riyad, 1995, 214.

³⁷ M. Kemal Atik, "Endülü's ve Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Erciyes Ü. İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, 2 (1985): 278-280. Ayrıca Endülü's'te şöhret bulan kurrâ ile kıraat alanında yazılan eserler için bkz. Abdüsselâm Ahmed el-Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Magrib*, (Rabat: Mektebetü'l-Maârif, 1981), 1: ss. 65-85; Muhammed Abdülhamîd İsâ, *Târîhu't-Ta'lim fi'l-Endelüs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy., 1982, ss. 286-294.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN HAYATI, HOCALARI VE ESERLERİ

1.1. İbnü'l-Bâziş'in Hayatı

İbnü'l-Bâziş Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnatî (ö. 540/1145) Endülüslü bir kıraat âlimidir. Zamanında Endülüs'ün önemli şehirlerinden olan Gırnata'da (Granada) Rebiülevvel 491'de (Şubat 1098) dünyaya gelmiştir. Kendisi gibi bir değerli bir âlim olan babası Ebü'l-Hasan İbnü'l-Baziş aslen Ceyyanlı (Jaen) bir ailedendir. İbnü'l-Baziş lakabı ailenin lakabıdır. Bu lakab babasına verildiği gibi onun için de kullanılmıştır. Altıkulaç Diyanet İslâm Ansiklopedisine yazdığı maddede Baziş'e nisbetle her ikisinin de İbnü'l-Baziş diye meşhur olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Buna göre künyenin bir nisbe olarak kendisine verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda İbnü'l-Bâziş'in hayatına dair bilgiler çok sınırlıdır.

Kırk dokuz yıllık kısa ömrünün büyük bir kısmını Gırnata'da geçirmiş olan İbnü'l-Bâziş, bu sebeple el-Gırnatî nisbesi ile de anılmıştır.³⁹ Olgunlaşma sürecinde Gırnata başta olmak üzere çevredeki bazı ilim merkezlerine ilim öğrenmek amaçlı seyahatler de yapmıştır. Zamanında çocuklar ilk eğitimini ya ailesinden ya da mahalle mescidindeki mektepte aldıklarından o da diğer çocuklar gibi küçük yaşta Kur'an eğitimine evinde başlamıştır. Yedi yaşına geldiğinde daha sonra ileride kendisinden kıraat ilmini de okuyacağı babasından İmam Nafi'in ravisi Kalûn'un rivayeti üzerine dört hatim

³⁸ Altıkulaç, Tayyar, “İbnü'l-Bâziş”, *DİA*, İstanbul: 1999, 20: 527-528.

³⁹ İbnü'l-Bâziş Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnatî, *Kitâbü'l-İknâ' fi Kırrâti's-Seb'*, thk. Abdülmecid Katamış, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İslami Kültür Kitapları: 23, 2001), 2. Baskı, 1/6.

indirmiştir. Babası Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş onun ilk hocası olarak kendisine Kur'an'ı ezberletmiş ve diğer İslâmî ilimlerle birlikte fıkıh ilmini de okutmuştur.

Kurtuba (Kordoba) o dönemde bir âlimler, edipler ve şairler diyarı güzel bir şehir olduğu için ilim öğrenmek isteyen başka bir yere seyahat ihtiyacı hissetmeden birçok İslâmî ilmi ileri seviyede, bazılarını ise belli bir düzeyde orada öğrenebilirdi. İbnü'l-Bâziş de burada ve İşbiliye'de (şimdiki Sevilla) daha sonra kendilerinden genişçe bahsedeceğimiz Ebü'l-Kasım Halef b. İbrahim b. Nehhâs, Ebu Bekir Ayyaş b. Halef ve Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed er-Ruaynî gibi âlimlerden kıraat okuyarak bu ilimde derinleşmiştir. Kıraat ilminde 300 tariki öğrenmiş olduğu ifade edilmiştir.⁴⁰ Genç yaşta kıraat ilminde bu kadar ilerlemiş olması gerçek bir Kur'an aşkı ve kâbına varılmaz bir gayret ile izah edilebilir. Elbetteki bunda içine doğduğu evin bir fazilet, ilim, iffet, din ve sünneti seniye üzere yaşanan bir mekân olmasının⁴¹ yanında içinde Kur'an'ın çok okunuyor olmasının da katkısı bulunmaktadır.

İbnü'l-Bâziş aralarında oğlu Ebu Muhammed Abdülmün'im'in de bulunduğu çok sayıda talebe de yetiştirmiştir. Yarım asırlık ömrünün ilk yarısında yukarıda bahsettiğimiz derinlikte kıraat ilmi başta olmak üzere fıkıh, hadis, cerh ve ta'dil, dil ve edebiyat alanlarında kendini yetiştirdikten sonra kalan yarısında da eser yazmak ve talebe yetiştirmek onun hayatının meşgalesi oldu. Kıraat ve hadis konusuna özel bir ilgi gösteren İbnü'l-Bâziş özellikle bu iki alanda zamanının zirve âlimlerinden biri olmayı başarmıştır. Öğretim ve telif çalışmaları yanında o, Gırnata hatipliği görevini de yürütmüştür.⁴²

Ömrünü İslâmî ilimlere en fazla da hadis ve kıraat ilimlerine adanmış olan İbnü'l-Bâziş, 2 Cemaziyelahir 540'ta (20 Kasım 1145) Gırnata'da vefat etmiştir. Ölüm tarihi 542 olarak da kaydedilmiştir.⁴³

1.2. İbnü'l-Bâziş'in İlmî Serüveni

Doğumu ilim ve hikmetin yaşandığı bir evde olan İbnü'l-Bâziş'in ilmî serüveni daha çocuk yaşta başlamıştı. Ailesinin yaşadığı şehir olan Gırnata o zamanlar bir ilim

⁴⁰ Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş", 528.

⁴¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhata fî Ahbâri Gırnata*, nşr. M. Abdullah İnân, Kahire, 1973-78 Arası, 1/194; Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* nşr. Abdülalîm Hân, Beyrut, 1407/1987, 2/208; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/7.

⁴² Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş", 528.

⁴³ Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş", 528.

diyarı olarak Kur'an ilimleri ile tecvîd, kıraat, Arap dili ve şiiri ile diğer İslâmî ilimlerin beşiği olan bir yerdi. Burada âlim, dilci ve şairler çok fazla sayıda bulunmaktaydı.⁴⁴ Bunca ilim adamı ve ilim imkânının bulunduğu bu şehirde doğmak ve yetişmek onun için önemli bir kazanç olduğu anlaşılmaktadır.

İlk olarak Kur'an okumayı öğrenen İbnü'l-Bâziş, kısa bir süre sonra daha çocuk yaşta iken hafızlığını tamamladı. Endülüs'ün önemli âlimlerinin önde gelenlerinden biri olan babasından ilk ilmî eğitimini aldı.⁴⁵ Babası nahiv, kıraat, şiir ve hadiste yetişmiş olduğundan oğlunu da bu alanlarda yetiştirmeye başlaması doğaldır.

Eğitiminin ilk aşamasını ilk hocası babasının gölgesinde tamamlayan İbnü'l-Bâziş, etrafındaki önemli ilim merkezlerine ilim öğrenmek amacıyla yolculuklar yapmıştır. Onun ilim yolunda gayreti daha genç yaşlarında sonuç vermiş ve özellikle kıraat ilminde derinleşmesi sonucunda Endülüs âlimleri arasında haklı bir yer edinmiştir. Böylece Gırnata'ya döndükten sonra o, Gırnata mescidinde hatip olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu göreve her âlim getirilmez, ancak ilimce çok donanımlı olan ve uzmanlığını ispatlamış kimseler getirilirdi.⁴⁶

İbnü'l-Bâziş'in ilimde geldiği mertebeyi gösteren bir gösterge de çeşitli âlimlerin, onun hakkında söylediği sözlerdir. Bunların birkaçını şöyle zikredebiliriz:

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, onun için “kıraat tariklerini ondan daha titiz bir şekilde ele alan ve bu konuda daha isabetli seçim yapan bir âlim bulunmamaktadır.” demiştir.⁴⁷

Zehebi'ye göre o, “Arap dilinde de önde olan bir âlimdir.”

İbnü'l-Cezerî ise diğer ilimler yanında onun sika bir muhaddis sayıldığını ifade etmiştir.⁴⁸

Talebe yetiştiren, eserler yazan ve bahsettiğimiz gibi hatiplik görevini de hakkıyla yerine getiren İbnü'l-Bâziş, ne yazık ki kısa bir ömür sürmüş ve henüz yarım asrı tamamlamadan ahirete geçmiştir.

⁴⁴ İbnü'l-Hatîb, *el-İhata fî Ahbâri Gırnata*, 194; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/208; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/6.

⁴⁵ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/7.

⁴⁶ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/8.

⁴⁷ İbnü'l-Hatîb, *el-İhata fî Ahbâri Gırnata*, 1/195; Altıkulaç, “İbnü'l-Bâziş”, 528.

⁴⁸ Altıkulaç, “İbnü'l-Bâziş”, 528.

1.2.1. Hocaları

İbnü'l-Bâziş'in hocaları oldukça fazladır. İbnü'l-Hatîb'in ifade ettiğine göre onun çok çeşitli ilimlerde çok sayıda hocası olduğundan onları tam olarak tespit etmek ve tümünü bir araya getirme imkânı bulunmamaktadır. Bu nedenle ancak ulaşabildiğimiz birkaçını zikretmekle yetineceğiz.

El-İknâ'ın muhakkiki, onun hocalarını iki gruba ayırmıştır. Bunlardan ilki, kendilerinden kıraat ilimlerini almış olduğu kıraat hocalarıdır. İbnü'l-Bâziş bu hocalarına Kur'an-ı Kerim'i defalarca çeşitli kıraatlerde arz yoluyla okumuştur. İkinci grup hocaları ise diğer ilimleri ve bu ilimlerin diğer mealelelerini de yine onlardan öğrenerek talebelerine aktarmış olduğu hocalarıdır.⁴⁹ Birinci gruptan başlayarak her iki gruptaki hocaları arasında şu şahısları zikredebiliriz:

1.2.1.1. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâti

İlk hocası olan bu zat müellifimizin babasıdır. Büyük bir âlim olan Ahmed b. Halef el-Ensârî, oğlu gibi İbnü'l-Bâziş olarak bilinmektedir. Endülüs'ün en meşhur âlimleri arasında bulunan bu hocası özellikle Arap edebiyatı ve kıraat ilmi ile vecihlerinde mahir idi. O hadis ilmini de iyi bilen, senetler konusuna da hâkim biridir. Elbetteki müellifimiz dini bütün, züht ve takva sahibi, dünya ehlinde ve onların hevalarından uzak duran faziletli babası ve ilk hocasından çok şey öğrenmiştir.⁵⁰

Kendi zamanında Gırnata Camii'nin imamı bu zat idi. Ahmed b. Halef Sibeveyh'in kitabını ezberleyen, şerh eden ve onu okutan biriydi. Bunun yanında o, birçok şerh de yazmış olan önemli bir şarih ve musanniftir. Bunlar arasında Muktabad, İbn Serrâc'ın Usul'ü, el-İdâh, Cümel ve Nehhâs'ın el-Kâfi şerhleri sayılabilir.⁵¹

Müellifimizin ilk hocası babası olunca Ebu'l-Hasen oğlu Ebû Cafer'e bildiği hemen her ilmi öğretmeye gayret etmiştir. Onun oğluna öğrettiği ilimlerin başında kıraat, nahiv ve belagat gelmektedir. Bunlar dışında diğer önemli ilim de hadis ve rivayet ilmidir. İlmini babasından ve onun hocalarından aldığını söyleyen İbnü'l-Hatîb, Ebû Cafer için

⁴⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/8.

⁵⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, (Kahire: Dârü'l-kâtibi'l-Arabî, 1967), 419; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/9.

⁵¹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/9.

onun babasında bulduğu her ilme itina ile yöneldiğini ifade etmiştir.⁵² İlim sahibi bir babanın ilgi ve yönlendirmesine cevap veren bir evladın elbette babasının yolunda ilerlediğinde onun gibi bir âlim olması beklenen bir sonuç olmalıdır.

İncelediğimiz *el-İknâ*’ adlı eserinde babasını ilim ve faziletinden bahsetmek suretiyle hayırla anmış olan Ebû Cafer ona dil konusunda zenginlik ve sadelik ile ihsan ve iyiliğin en üst mertebesinin verildiğini ifade etmiştir. Kıraat ilmine dair ne biliyorsa tüm vücuhâtıyla ondan aldığını iftiharla belirtmiş ve nahiv ilmi ile sarfta onun sayesinde derinleştiğini tevazu ile dile getirmiştir. İlim yolunda babası onun için daima içine çektiği eşsiz rayiha, her ilme dair sıkıntısını çözen açık delillerin limanı ve parlak bir nur⁵³ olmuştur.

1.2.1.2. Ebu’l-Kasım Halef b. İbrahim b. Sa’îd b. en-Nehhâs el-Kurtubî

Müellifimizin bu hocası Hisâr ya da İbnü’l-Hisâr olarak bilinmektedir.⁵⁴ O iyi bir hatip, yetkin bir kıraat âlimidir. Mekke’ye giderek orada Ebû Ma’ser et-Taberî’den kıraat okumuş olan Ebu’l-Kasım diğer başka âlimlerden de kıraat ilminin yanında dil, edebiyat ve fıkıh ilmini de almıştır.

İbnü’l-Bâziş babasından sonra en çok kendisinden ilim okuduğu için ondan daima hocamız “şeyhunâ” ifadesi ile bahsetmiştir.⁵⁵ Bu, öğrencilerin meşhur hocaları ile anılmayı bir şeref saymalarından dolayı onun tercih ettiği bir ifadedir.

Ebu’l-Kasım en-Nehhâs Kurtuba’ya döndüğünde yetkin bir âlim olarak hatip olarak görev yaptı. Burada kıraat okutmaya başladığında İbnü’l-Bâziş ondan kıraat aldı. Müellefimiz o bölgeden ve diğer başka şehirlerden kendisinden ilim almak için gelen çok fazla sayıda talebeden biriydi. Bu hocası hitabeti güzel, öğütleri tesirli, lisanı fasih, görüntüsü ve giyimi çok güzel idi. Hicrî 428’de doğmuş ve hicri 511’de vefat etmiştir.⁵⁶

⁵² İbnü’l-Hatîb, *el-İhata fî Ahbâri Gırnata*, 1/195; İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/11.

⁵³ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/11.

⁵⁴ Dabbî, *Buğyetü’l-Mültemis*, 295; İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/13.

⁵⁵ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/14.

⁵⁶ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/13-14.

1.2.1.3. Ebu'l-Hasen Şerîh b. Muhammed b. Şerîh er-Ru'aynî el-İşbilî

Ebu'l-Hasen el-İşbilî kıraat âlimi olmasının yanında edebiyat, hadis ve belagatte de âlim idi. İşbiliyye'de hatiplik ve kıraat okutmaktan başka o, halkı aydınlatıyordu. Kıraati babasından okumuş ve birçok rivayette bulunmuştu. İnsanlar ondan çok fazla istifade etmişler o da çok fazla kimseye ilim okutmuştu. Kendisinden de çok fazla kıraat rivayeti yapılmış olan Ebu'l-Hasen el-İşbilî kıraat ilmine ait çok sayıda eser de telif etmiştir. Muhammed b. Şerîh adlı bu hocası İbnü'l-Bâziş'in en meşhur hocalarından biriydi.

Müellifimizin kendisinden kıraat ilmi aldığı, rivayetlerin birçoğunu okuduğu ve tüm bunlar için İşbiliyye'ye gelip orada kaldığı bu hocası hicrî 451 yılında doğmuş ve hicri 537'de vefat etmiştir.⁵⁷

1.2.1.4. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Hemedanî ed-Dabbî Ceyyân

İbnü'l-Cezerî müellifimizin bu hocasından kıraat ilmi okuduğunu söylemiştir. Câvilî⁵⁸ diye de bilinen Ebû Muhammed seyahatler yaparak birçok âlimden kıraat ilmi almış ve Ceyyân'a gelerek orada bu ilmi okutmaya başlamıştır. İbnü'l-Bâziş, Câvilî'den ilim almak için Ceyyân'a gelmiş⁵⁹ ve uzun bir müddet burada kalarak çeşitli rivayetleri okumuştur.

1.2.1.5. Ebû Bekir Ayyâş b. Halef Şerîh b. Ayyâş el-Batlayusî

Müellifimiz gibi diğer başkalarının da kendisinden kıraat aldığı Ebû Bekir Ayyâş İşbiliyye sakinlerindendi. Muhammed b. İsa gibi hocalardan kıraat aldıktan sonra o, arkadaşları arasında kıraatte öne çıkan bir âlim olmuştur.

İbnü'l-Bâziş kendilerinden kıraat aldığı hocalarını yazarken Ebû Bekir Ayyâş'ın adını tüm kıraat ilmini Kur'an'ın tamamını ona arz yoluyla ve rivayetleri de ekleyerek

⁵⁷ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut, 1410/1989, 1/234; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ'i'l-Kibâr 'ale't-Tabakât ve'l-A'sâr*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr., Beyrut, 1404/1984, 1/297; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/324; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/14.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/408; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/15.

⁵⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/14.

okumak suretiyle aldığı söyleyerek kaydetmiştir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî de onu İbnü'l-Bâziş'in hocaları arasında zikretmiştir. Ebû Bekir Ayyâş hicrî 510 yılında vefat etmiştir.⁶⁰

1.2.1.6. Ebu'l-Kâsım Fazlullah b. Muhammed b. Vehbullah el-Ensârî el-Kurtubî

Kıraati *el-Kâfi* isimli bir eserin de müellifi olan Muhammed b. Şüreyh'ten almış olan Ebu'l-Kâsım müellifimize kıraat okutan hocalarından biridir.⁶¹ Aynı zamanda Mekkî b. Ebî Talib'in arkadaşı olan Ebû Şuayb'den de kıraat almış ve sonra kıraat okutmak üzere Kurtuba mescidine gelmiştir. İbnü'l-Bâziş bu hocasına defalarca arz yoluyla hatimler okumak suretiyle ondan kıraat almıştır. Müellifimizin kendisinden ilim okumak için Kurtuba'ya gittiği hocalarından bir olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî'nin hicri 454 yılında doğup hicri 524 yılında vefat ettiği söylenmiştir.⁶²

Bunlardan başka Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Kerazi'l-Ensârî de müellifimizin kıraat ilminde hocasıdır. Âlim ve faziletli bir şahsiyet olan bu zat rivayetleri çok iyi bilmekte idi. Müellifimizin bu zata talebe olduğu diğer birçok kimse tarafından ifade edilmiştir.⁶³ İbnü'l-Bâziş'in kendisinden kıraat ilmini aldığı Ebu'l-Kâsım Halef b. Muhammed b. Halef el-Ensârî (ö. 508), Ebû Amred-Dânî'den de kıraat almıştır.

Müellifimiz Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halef b. Hayyâr el-Cezâmî el-İşbilî (ö. 531/1135), Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ali b. Abdulmelik (ö. ?) ve Ebû Cafer Habil b. Muhammed b. el-Hallâsî (ö. ?) gibi hocalarından da bu ilmi okumuştur.⁶⁴

Buraya kadar bahsettiğimiz hocaları İbnü'l-Bâziş'in kendilerinden defalarca Kur'an hatimleri yaparak arz yoluyla kıraat aldığı hocalarıdır. Başta kıraat-ı seb'a olmak üzere toplamda on dört sahih rivayeti bu hocalarından okumuştur. Şüphesiz ki müellifimizin kendilerinden diğer ilimleri aldığı hocaları çok fazla sayıdadır.⁶⁵ Bunların

⁶⁰ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, nşr. M. Abdullah İnân, Kahire, 1393-98/1973-78, 1/195; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/63; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/15.

⁶¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 2/465; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/12; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/15-16.

⁶² İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/16.

⁶³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, I7290; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/195; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/82; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/15.

⁶⁴ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/19-20.

⁶⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut, 1410/1989, 2/590; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/399; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/19-20.

tamamına isim olarak yer vermek hacmi fazlaca genişletecektir. Bu nedenle burada kıraat ilmini aldığı hocalarını saymakla yetineceğiz.

1.2.2. Talebeleri

Çok sayıda kıraat âliminden kıraat alarak bu ilimde uzmanlaşan biri elbetteki bu ilmi başkalarına da öğretecekti. Bu minvalde İbnü'l-Bâziş çok sayıda talebe de yetiştirmiştir. Bunlardan birkaçının ismini saymakla detaylı araştırma yapmak isteyenlere ışık tutmaya çalışacağız. Yetiştirdiği talebelerinden bazıları şunlardır:

Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Hakem el-Gırnatî;⁶⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hacerî el-Hatîb;⁶⁷ Ebû Ali el-Hasen b. Abdullah es-Sadî el-Endelüsî;⁶⁸ Ebû Halid Yezid b. Muhammed b. Yezid b. Rifâ'a el-Lahmî el-Gırnatî;⁶⁹ Ebu'l-Hasen b. ed-Dahhâk⁷⁰ ve Müellifimizin oğlu Muhammed b. Abdulmunim b. Ahmed b. Ali İbnü'l-Bâziş.⁷¹

1.2.3. Eserleri

Ebû Cafer İbnü'l-Bâziş Endülüs'ün önde gelen önemli âlimlerindendir. Eserleri de kendisi ve diğer başkaları tarafından okutulmuş önemli eserlerdir. Kendisinin kaynaklarda geçen dört önemli eseri vardır. Ancak bunlardan üçüne ulaşamamıştır. Bunlardan çalıştığımız eseri en önemlisidir. Diğerleri ise isim olarak zikredilmiştir:

1.2.3.1. *el-İknâ' fî Kırââtî's-Seb'*

Bu eserinden birinci bölümde içeriğindeki konularla birlikte geniş olarak bahsedeceğimizden burada ismini vermekle yetiniyoruz.

⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/83-85; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/195; İbnü'l-Cezerî, Şemsuddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Yusuf, *en-Neşr fî Kırââtî'l-Aşr*, thk. Muhammed ed-Debbâ, (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.), 1/77; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/83; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/196; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/217; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/384; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/196; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

⁷⁰ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/196; Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye*, 1/132; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

⁷¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/196; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Kahire 1972, 1/190; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/20.

1.2.3.2. *et-Turuku'l-Mütedâvilefi'l-Kırâât*

İbnü'l-Bâziş'in "Kıraatlerde Mevcut Tarikler" şeklinde bir anlamı ifade eden bu eserini İbnü'l-Hatîb eserinde zikretmiştir. Onun kaydettiğine göre müellifimiz "*Kitâbü Turuku'l-Mütedâvilefi'l-Kırâât*" diye bir eser telif etmiştir. Onda kıraat öğretimine dair o zamanda gündemde olan tarikler ve rivayetleri toplamıştır. Oldukça doyurucu bir eserdir. Kıraat isnatlarından da yeterince bahseden bu eserde tariklerden herbiri için eserine almak istediği ferşü'l-huruf ve ihtilafları ömrü kifayet etmediği için tümüyle ele alamamıştır.⁷² İbnü'l-Cezerî de onun kıraatler hakkında mevcut tariklerle ilgili yukarıda zikredilen adla bir eser telif ettiğini söylemiştir. Isnatlar ve tarikler konusunda önemli bir derleme olduğunu ifade ettikten sonra o, ecelin kendisine eserini tamamlama fırsatı vermediğini kaydetmiştir.⁷³ Ebû Cafer kendisi bu eserinden *el-İkna*"da "Allah izin verirse yakında, okuduğum kıraatlerin tariklerini içeren bir kitap yazacağım. Onların tamamı üç yüz tarike ulaşır"⁷⁴ ifadeleriyle bahsetmiştir.

1.2.3.3. *Kitâbü't-Tekbîr*

İbnü'l-Bâziş bu eseri hakkında da *el-İkna*"da⁷⁵ bilgi vermiş ve adından da anlaşılacağı üzere sure sonlarında duha suresinden sonra okunan tekbirleri bu tekbirlerle ilgili kıraati seb'a imamlarının ihtilaflarını ve uygulamalarını ele almıştır. Bu ifadelerin her birini surelerle birlikte yazmış, bunların besmele ile okunuşları, sure sonuna eklenme şekilleri ve tekbire ilave edilen tehlil ve tahmid ifadelerine de yer vermiştir. *Kitâbü't-Tekbîr* adı ile verilmiş olsa da aslında bu kısım diğer kıraat eserlerinde olduğu gibi *el-İkna*"ın sonuna eklenen birkaç sayfalık konu veya risale niteliği taşımaktadır. Kanaatimiz odur ki, müstakil bir eser olduğunu söylemek yerine onu bir ilave konu olarak ele almak daha doğru olur.

1.2.3.4. *el-Fihrist*

Babasının hocalarına ilişkin hazırladığı bu fihrist İbn Hayr (ö. 575/1179) tarafından *Fihristü İbn Hayr* adlı eserinde kaydedilmiştir. O şöyle der:

⁷² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/127; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/20.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/83.

⁷⁴ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/123.

⁷⁵ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ* I/21-22; II/819.

“İbnü'l-Bâziş diye meşhur olan Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Mukrî'nin oğlu, bir muhaddis ve hafız olan Ebû Cafer babasının kendilerinden rivayet ettiği hocaları hakkında bir fihrist hazırlamıştır. Bu fihristi de onun oğlu babasından nakille rivayet etmiştir.⁷⁶ Muhtemelen kendisinin vefatından sonra oğlu tarafından babasının kayıtlarından düzenlenerek oluşturulmuş olan bu eserde asıl amaç rivayet eden kimseleri bir araya toplamaktır.

⁷⁶ İbnü'l-Hayr, Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fihrist*, Kahire 1382/1963, 437; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/22.

İKİNCİ BÖLÜM

***EL-İKNÂ' Fİ'L-KIRÂÂTİ'S-SEB"*İN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ**

2.1. el-iknâ' fî'l-Kirââtî's-Seb'

Müellifimizin incelediğimiz bu eseri gerçekten kıraât-i seb'a konusunda yazılmış önemli eserlerdendir. Sağlam bir şekilde yazılmış, konulara ayrılarak düzenlenmiş ve çok miktarda konular eklenerek maddelendirilmiş ancak gereksiz şeylerden uzak olan bir eserdir. Eserin bahsettiği her konu içeriği ile doyurucu bir nitelik arz etmektedir. Eser hakkında İbnü'l-Hatib onun kıraatlerle ilgili olarak bir eser telif ettiğini ve alanında benzerinin bulunmadığını⁷⁷ kaydetmiştir.

Eserin baş kısmında bir mukaddime yer almış ve kıraatler hakkında genel bilgiler verilirken kitap hakkında da kısmen tanıtım yapılmıştır. Değişik başlıklar altında kıraât-i seb'a imamları ve on dört ravisinin hayatları, bu ravilerin kıraat imamlarına olan isnatları ve hakkında nakillerde bulunmuştur. Ardından kıraat imamlarının Hz. Peygamber'e (sav) uzanan isnatlarını ele almış ve kendisinin okuduğu rivayetlerin herbirini de ravilerine isnat etmeyi ihmal etmemiştir.

Kıraatleri ele alırken istiaze ve besmeleden başlamış ve bunlarla alakalı meseleleri de konunun sonuna eklemiştir. Kıraat konularına ise usul kısmında idgam, imâle, râ ve lâm harfleri hakkındaki okuyuş kuralları, he harfleri, vakıf, ya harfleri, tecvid konularında kıraat imamları ile ravilerin eda keyfiyetleri ve ravilerin imamları hakkındaki ihtilaflarını ele almıştır.⁷⁸

Usul konularının ardından ferşu'l-huruf denilen usule uygun olmayan istisnai okuyuşları ele almış ve her birini ayrı ayrı zikretmiştir. İkinci ciltte surelerin tamamında

⁷⁷ İbnü'l-Hatib, *el-İhata*, 196; İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/27.

⁷⁸ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/27.

bulunan ihtilafları ele almış ve son kısmı daha önce belirttiğimiz gibi tekbir konusu ile bitirmiştir. Tekbir konusunu onunla alakalı birçok konuyla birlikte oldukça geniş tuttuğu için bu kısım ayrı bir eser olarak da zikredilmiştir.⁷⁹

İbnü'l-Bâziş eserinde kıraatin genel konularını ele alırken imamların ihtilaflarının tümüne yer vermiştir. Bunları ele alırken daha önce kıraât-i seb'a konusunda ele alınmış eserlerde yer alan konuları bazılarında daha geniş olarak ele almakla kalmamış aynı zamanda bu eserlerde değinilmemiş olan idgamı kebir, imamların tilavet ve tecvid uygulama keyfiyetleri ile bunlardan rivayet eden ravilerin farklı okuyuş biçimleri gibi konulara da yer vermiştir.

Araştırmacıların eserlerinde yer verdiği kıraat konularını bablar halinde ele almış olan müellifimiz her bab için onunla alakalı olan konuları da bu bab'a ilave etmiştir. Konular arasındaki benzerliklere de dikkat çekmiş ve o, hemen tüm kıraat meselelerine dair bir başlık eklemiştir.

Âlimlerin nahiv ve diğer dil kaidelerine dair kıraatler hakkında verdikleri bilgileri de eserine alan İbnü'l-Bâziş, bunları ele alırken Sibeveyh gibi meşhur dilcilerin eserlerinden nakillerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Ayrıca özellikle şaz kıraat olarak değerlendirilen rivayetlere ilişkin açıklamalarla ilgili bazı görüşleri kendisi de bu eserlerden naklettiği bilgileri gerekçe göstererek reddetmiştir.

2.1.2. *el-İknâ*'ın Yazma Nüshaları

Eserin tahkikini yapan Abdulmecid Katamış, hazırladığı tahkikini iki temel nüshayı esas alarak gerçekleştirdiğini söylemiştir. Bunlara duyduğu bir üçüncü nüshayı da katmaya çalışsa da bir başka nüshaya ulaşamadığını ifade eden muhakkik, ilk nüshanın Astana Kütüphanesi'nde 5 numara ile kayıtlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu birinci nüshadan Futstat'ta bir başka nüsha daha yazılmıştır, ancak bu nüshanın bir kopyası olduğundan bunu ayrı bir nüsha olarak vermemiştir. Bu yazma Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (19666 B) numarasıyla kayıtlıdır.⁸⁰

Birinci nüshaya ilişkin verilen bilgiler arasında bu yazmanın 138 varak olduğu, her bir sayfada 19 satırın bulunduğu ve yazısının oldukça düzgün bir şekilde kaleme

⁷⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/19.

⁸⁰ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/33.

alındığı bilgileri yer almaktadır. İstinsah tarihi olarak kayıta yer alan hicri 632 ifadesinden bu nüshanın oldukça eski bir kayıt olduğu anlaşılmaktadır. Yine muhakkikin ifadesine göre eserin bu nüshası tamdır ve sayfaları arasında yıpranma bozulma ya da silik satırlar bulunmamaktadır. Muhtemelen İbnü'l-Bâziş'in talebelerinden biri tarafından orijinal nüshadan istinsah edilmiştir,⁸¹ şeklindeki ifade eserin aslına ihtiyaç duyurmadığı düşüncesini akla getirmektedir.

İkinci nüsha Ribat'ta hazine bakanlığına ait kütüphane bünyesinde muhafaza edilmekte olup (166 G) numarası ile kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüshadan kopyalanan bir yazma Kahire'de Arapça Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (56/11) numarası ile kayıtlı iken bir diğer kopya İlmi Araştırmalar ve İslâm Kültürünü Canlandırma Merkezi'nde Kıraat ve Tefsir eserleri bölümünde (229) numarası ile kayıtlıdır.⁸²

Bu son nüshanın yüz varaktan ibarek olduğu ifade edilmiş olup, her sayfada yine 19 satır bulunduğu belirtilmiştir. Nüshanın ait olduğu tarih muhakkike göre 618 hicri yılıdır. Katamış bu nüshanın Hafız Nebi ez-Zahid tarafından yazıldığını ve okunaklı bir nüsha olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu nüshanın etrafında bazı talik ve haşiyeler de yer almaktadır. Bu yönüyle fazlası bulunduğu anlaşılan eserin sayfa satır veya yazıda silik olma türünden bir eksiğinin bulunmadığı, aynı zamanda da başka konulara ait notları ile başka hiçbir eserde bulunmayan bazı bilgilerin de yer aldığı dile getirilmiştir.⁸³

el-İkna' adlı eserin yukarıda bahsedilen nüshalarından bir asır sonra kaleme alınmış bir yazma nüshası da ülkemizde Beyazıt Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü'nde (147) numarası ile kayıtlıdır. Anlaşılan muhakkik tahkikini oluştururken bu nüshayı görmemiştir. Ancak yine de tahkikte bu eserin mevcudiyetine dair bilgiye başta ulaşırsa da kendisine ulaşamadığını ifade ettiği üçüncü bir nüshanın bu Süleymaniye nüshası olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim kendi ifadesine göre çalışmayı tamamladıktan sonra fotoğraflarından oluşturulan bir dijital nüshanın İslâmi Araştırmalar Merkezine ulaştığını ve orada gördüğü dijital nüshaya göre 116 varaktan oluştuğunu ve her sayfada 23 satır bulunduğunu kaydetmiştir. Bu bilgileri vermesine rağmen, sekizinci asrın ikinci çeyreğinde Muhammed b. Yusuf Esîrüddîn Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1345)

⁸¹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/33.

⁸² İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/34.

⁸³ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/34.

tarafından kaleme alınmış olan bu nüshadan tahkikte istifade etmemiş olmasının muhakkik adına bir eksiklik olduğunu düşünmekteyiz.

2.1.3. Kıraat Kitapları Arasındaki Yeri

İbnü'l-Bâziş daha önce de belirttiğimiz gibi eserini, *Kitabü't-Tabsıra* ve *Teysîr* adlı eserlerden hareketle kaleme almıştır. Bunlardan *et-Tabsıra fî Kırââtî's-Seb'*, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'ye aittir. *Et-Teysîr fî Kırââtî's-Seb'* ise Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî'nin eseridir. *Kitâbü'l-İknâ'*ın mukaddimesinde kendisinin ifade ettiği üzere bu eserlerdeki birtakım konuları genişletmek ve bazı usul konuları eklemek suretiyle müellifimiz eserini kırâât-ı seb'a konusunda ele almıştır. Böyle olmakla birlikte eserinde on dört sahih kıraatten de bahsetmesi eserin önem ve değerini artırmıştır.

İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr'*ine de kaynaklık eden *el-İknâ'* yazıldığı yıllarda okutulan kıraat eserleri arasında yer almıştır. Müellifimizin ömrünün çok uzun olmaması sebebiyle kendisi tarafından okutulma süreci belli bir zaman sürse de talebeleri onu okutmaya devam etmiş ve asırlar sonra bile yazma nüshaları oluşturulmaya devam etmek suretiyle ilmi eserler arasında yerini korumuştur.

Müellifimizin eserinde yukarıdaki iki eserde kısaca ifade edilen konuları ondaki cümleleri açıklamak suretiyle genişletmiştir. Kitabının ismini koyarken bu iki eserden ilhamla koymuş ve onlardan aldığı ilhamla eserinin satırlarını süslemiştir. İki önemli eserde bulunan hazine sayılacak bilgileri derlemiş, onlarda yer almayan kimi konuları da eklemiştir. Bunlara içerik hakkında bilgi verilirken bahsedilecektir.

Eser kıraati seb'a alanında yazılan eserlerin ilklerinden hareketle yazıldığı için kendisinden sonra yazılan kıraat eserleri için önemli bir kaynak olma özelliği taşır. Konuları sadece geniş olarak ele alınmakla kalınmamış aynı zamanda ifadeler kolay anlaşılır şekilde düzenlenmiştir. Uzatılması gereken konuların uzatıldığı ancak gereksiz ifadelerle yer verilmediği bizzat müellifin kendisi tarafından ifade edildiği düşünülürse kıraat ilmine gönül verenlerin kalbini itminana ulaştıracak bilgiler onda yer alırken sıkılıp tafsilat ile boğulmamalarına yönelik hazırlanmış gerekli tembihleri barındırmaktadır.

El-İknâ’ yukarıdaki iki esere o kadar uygundur ki, onların açıklaması gibi durmaktadır. Hatta muhakkikin ifadesine göre *et-Tabsıra* ve *Teyssîr* adlı eserler birer metin *el-İknâ*’ ise bu metinlere ait bir şerh gibidir.⁸⁴

2.2. *El-İknâ*’ *fi’l-Kırââtî’s-Seb*’de Yer Alan Konular

Kıraat-i seb’a alanında kaleme alınmış eserler içerisinden genel olarak yer alan usul ve ferşü’l-huruf konuları *el-İkna*’da da mevcuttur. Kıraat imamları, onlara ait isnatlar ve müellifimizin kıraat imamlarına olan isnadı ilk konulardandır. Bu kısımda başlıklar halinde özet olarak *el-İkna*’ın konularını vermeye çalışacağız.

2.2.1. Kıraat İmamları, İsnatları ve İbnü’l-Bâziş’in İsnadı

İbnü’l-Bâziş’isnadını tek başına vermek yerine Kıraat imamları ve onların isnatlarını önce vermek ve onun isnadını kıraat imamlarına götürmek daha doğru olacaktır.

2.2.1.1. Kıraat İmamları

Kıraat imamları başlığı altında İbn Mücahid’in belirlemiş olduğu yedi sahih kıraatin meşhur imamlarına yer vermiştir. Onlar hakkında kendilerinden kıraat alanların sözleri başta olmak üzere hayatları ile ilgili birçok rivayette de bulunmuştur. Bu imamlar çok fazla eserde yer aldığı ve hayatları hakkında yeterli bilgi bulunduğu için hayatları hakkında, eserde geniş bilgi bulunsa da ayrıntılı bilgi vermeye gerek duymuyoruz. Bu nedenle burada yalnızca yedi kıraat imamının isimlerini vermekle yetineceğiz.

- Nâfi’ b. Abdurrahmân (698-785)
- Ebu Mabed İbn Kesir (665-737)
- Ebu Amr b. Alâ (689 -771)
- Ebu Amr İbn Zekvan (789 -857)
- Asım b. Behdele (?-745)
- Hamza b. Habib (699-773)
- Ali b. Hamza Kisaî (738-805)

⁸⁴ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/32.

2.2.1.2. Kıraat İmamlarının İsnatları

Müellifimiz eserinde kıraat imamlarının isnadlarını vermeden önce kendisinin her iki raviye kadar olan isnadını değişik yollarla zikretmiştir. Ardından her ikisinin birkaç yoldan imamlarına kadar olan isnatlarını zikretmek suretiyle ravilerin senet zincirlerini vermiştir. Kendi isnadını birkaç yolla verdiği için oldukça karışık bir metin ortaya çıktığı söylenebilir. Kıraat imamlarının isnadını ise her bir konunun sonunda “İttisâlü Kıraatihi” başlığı altında vermiştir.

Bu cümleden olarak o, eserinde önce her bir kıraat imamının kendisini tanıtmış, onların lakaplarını zikretmiş, vefat yerleri ve yılını belirtmiştir. Müellifimiz ravilerini de aynı şekilde künye ve lakaplarını vererek ölüm yılı ve yerleri ile tanıtmıştır. Daha sonra ise kendisinin çeşitli hocalarından olmak üzere ravilerin kıraat imamlarına kadar olan isnadlarına geçmiştir. Kıraat imamlarının Hz. Peygamber’e (sav) kadar olan isnadını ilgili bölümün sonunda vermiş, böylece kendi isnadını hocaları üzerinden yedi kıraat imamının her bir ravisinden olan farklı rivayeti (okuyuş biçimi) ile Hz. Peygamber’e (sav) kadar ulaştırmıştır.⁸⁵ Öncelikle el-İknâ’da geçtiği şekliyle kıraat imamlarının isnadını zikredeceğiz. Bunun diğer eserlerde verilen isnadlarla karşılaştırabilme açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

İmam Nafi’ kıraatinin isnadı: Müellifimiz İmam Nafi’’in yetmiş kadar tabiinden ders aldığı nakletmiştir. Bu isimlerin beşi Ebu Cafer Yezid b. el-Ka’kâ’, Ebu Davud Abdurrahman b. Hürmüz el-A’rac, Ebu Ravh Yezid b. Ruman Mevla Zübeyr b. el-Avvam, Ebu Abdullah Müslim b. Cündeb el-Hüzelî, Şeybe b. Nisah b. Sercis b. Yakub Hz. Peygamber’in hanımı Ümmü Seleme’nin mevlasıdır. Bu isimlere eklenen Salih b. Havvat b. Cübeyr b. en-Nu’mân el-Ensari’nin ismini müellifimiz “hukiye” kalıbı ile vermiş ve bu altı kişinin kıraati Ebu Hureyre, İbni Abbas ve Abdullah b. Ayyaş b. Ebu Rabia’ya okuduklarını kaydetmiştir. Onlar Ebu Tufeyl Übey b. Ka’b’a, O da Hz. Peygamber’e (sav) okumuştur.⁸⁶

Müellifimiz İmam Nafi’’in diğer bir isnadını ise daha sonraki başlık altında vereceğimiz kendi isnadından sonra vermiştir. Buna göre, “İmam Nafi kime okudu?” diye sorulduğunda buna “İmam Nafi’ el-A’rec’e okudu” diye cevap verilmiştir. el-A’rec’in ise

⁸⁵ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/55-148.

⁸⁶ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/74-76.

şüpheye mahal olmayacak şekilde Ebu Hureyre'ye okuduğu mervidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ebu Hureyre Übeyy b. Ka'b'a okumuştur. Übeyy ise Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ı kendisine arz ettiğini ve ona şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Cebrail (as) bana Kur'an'ı sana arz etmemi emretti."⁸⁷ İbnü'l-Bâziş'in burada İmam Nafi''e ait olarak vermiş olduğu bu iki isnadın onun iki ravisinin her birine ait isnatlar olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıda verilen isnatların hangisinin onun ravilerinden hangi isme ait olduğu zikredilmemişse de kitaptaki ravi sıralamasında ilk olarak Verş'i zikretmesine bakarak ilk sırada verdiği isnadın ravi sırasında genel itibarla rumuzlarda (ج ب ا) ikinci olarak zikredilmesine rağmen Verş'e ait olduğu tahmin edilebilir. Eğer öyleyse ikinci zikrettiği isnat da ikinci olarak ele aldığı ravi olan Kalun'a ait olmalıdır.

İbn Kesir'in kıraatinin isnadı: Müellifimiz, ravileri Kunbul ve Bezzî'ye okuttuğu her iki kıraati de İbn Kesir'in, Ebu'l-Haccac Mücahid b. Cebr Mevla Kays b. es-Saib'e okuduğunu, Mücahid'in İbni Abbas'a (ra), onun da Hz. Peygamber'e (sav) okuduğunu kaydetmiştir.

İbnü'l-Bâziş, İbn Kesir'in başka bir isnadı için onun Hz. Peygamber (sav) ile arasında yalnızca iki ismin bulunduğunu ve Mekke karilerinden olan bu iki ismin sahabî olduğunu ve onların da Abdullah b. es-Saib b. Ebu's-Saib ve kıraati kendisinden aldığı Übey b. Ka'b olduklarını nakletmiştir. Müellifimizin zikrettiği bu isnadın üç öncesinde bir fıkıh mezhebi imamı olan Muhammed b. İdris eş-Şafîi yer almaktadır.⁸⁸

Müellifimizin İbn Kesir'e ait olarak verdiği diğer isnat ise İbn Fuleyh ve diğer başkaları yoluyla gelen, İbn Kesir'in Dirbas'a ve onun da mevlası olduğu İbn Abbas'a okuduğu belirtilen tarihtir ki, İbn Abbas, Ali b. Ebu Talip ve Zeyd b. Sabit'e, o ikisinin de Hz. Peygamber'e (sav) okudukları⁸⁹ şeklindedir.

İmam Ebu Amr b. Alâ'nın kıraatinin isnadı: İbnü'l-Bâziş'e göre imam Ebu Amr kıraati arz ve sema' yoluyla almıştır. Mekke, Medine ve Basra ahalisinden bir topluluğa da kıraati arz etmiştir. Bunlardan Mekke ahalisinden olanlar Ebu'l-Haccac Mücahid b. Cebr, Ebu Abdullah Said b. Cübeyr, Ebu Halid İkrime b. Halid el-Kuraşî ve onun kardeşi Mekke'nin emiri olan Ebu Vabise el-Haris b. Halid eş-Şair, Ebu Muhammed Ata b. Ebu

⁸⁷ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/76.

⁸⁸ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/91.

⁸⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/91-92.

Rabah, Ebu Ma'bed Abdullah b. Kesir, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhaysin ve Ebu Safvan Humeyd b. Kays el-A'rac'tan ibarettir.

Medine ehlinde olanlar Ebu Cafer Yezid b. el-Ka'kâ', Ebu Ravh Yezid b. Rumman ve Ebu Meymune Şeybe b. Nisah'tan oluşmaktadır.

Basra ehlinde olanlara gelince onlar iki kişidir. Ebu Said el-Hasan b. Ebu'l-Hasan ve Ebu Saîd. Ayrıca Basra ahalisinden Ebu Süleyman, Yahya b. Ya'mer el-Vabişi ve diğer başkalarından da onun kıraat aldığı söylenmiştir.

Mekke ve Medinelilerin kıraat isnat zincirlerinde Ebu Amr öne çıkmıştır. Kıraati Ata, İkrime, kardeşi ve Said, İbn Abbas'a okumuştur. Onun okuduğu İbn Muhaysin ve Humeyd ise Mücahid'e okumuşlardır. Müellifimiz kendisinden kıraat aldığı ve tam ismini zikretmeyip el-Hasan demekle yetindiği bir şahsın ise kıraati Hittan b. Abdullah er-Rakkaşi'den o, Ebu Musa el-Eş'arî'den ve o da Hz. Peygamber'den (sav) okuduklarını kaydetmiştir.

Ebu Amr'ın kıraat isnadının diğer bir halkası olan Yahya b. Ya'mer ise Ebu'l-Esved ed-Düelî'den o, Hz. Ali'den (ra) ve o da Hz. Peygamber'den (sav) okumuştur.⁹⁰

İbn Âmir'in kıraatinin isnadı: Müellifimiz, İbn Âmir'in "Ben Osman b. Affan'dan (ra) okuyan birinden okudum, Osman da Hz. Peygamber'den (sav) okudu." dediğini bildirmiştir. Bu zatın kim olduğuyla alakalı çeşitli görüşlere yer veren İbnü'l-Bâziş, bunlardan birinde bu zatın Muğire b. Ebu Şihab el-Mahzemî olduğunu belirtmiştir.

Müellifimiz Ebu Cafer'den yaptığı bir rivayette onun "Velid b. Müslim Sebt'in Hişam'dan, onun Müdrîk b. Ebu Said el-Fezarî'den, onun Yahya b. el-Haris'ten, onun da İbn Amir'den *إِلَّا مَنْ اعْتَرَفَ عُزْفَةً بِيَدِهِ* (Bakara, 2/249) ayetinde geçen *عُزْفَةً* kelimesini Osman'dan (ra) bizzat raf' ile okuduğunu işittiğini söylediğini kaydetmiştir. Her ne kadar Hişam'dan başkalarından İbn Amir'in Muğire'ye, onun da Hz. Osman'a (ra) okuduğu rivayet edilmişse de müellifimiz sahih olan görüşün Hz. Osman'dan (ra) bizzat kendisinin okuduğu arada başkasının bulunmadığı şeklindeki Velid'den gelen rivayet olduğunu belirtmiştir.

⁹⁰ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/101-103.

Bir diğ er isnadı, İbn Amir'in, kıraati Hz. Peygamber'in (sav) ashabı olan Ebu ed-Derda'dan aldığı şeklindedir. İbnü'l-Bâziş'in belirttiğine göre, ensardan olan bu sahabe nin ismi Uveymir b. Amir el-Ensârî'dir ve kıraati Hz. Peygamber'den (sav) almıştır.⁹¹

İmam Asım'ın kıraatinin isnadı: Müellifimiz İmam Asım'ın isnadını verirken, onun iki ravisi olan Ebu Bekir, Haf s ve daha başka diğ erlerinden naklettiğ i rivayetleri zikretmiştir. Buna göre Asım'ın, Ebu Abdurrahman Abdullah b. Habib es-Sülemî'ye, Onun da Hz. Ali b. Ebu Talib'e (ra) okuduğ unu ve Kur'an'ı da ondan öğrendiğ ini belirtmiştir. Devamında müellifimiz Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Hz. Ali'den (ra) başka ayrıca Osman b. Affan, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mesud ve Zeyd b. Sabit'ten (rhm) okumuş olduklarını ve onların da Hz. Peygamber'e (sav) okuduklarını buna ilave etmiştir.

İbnü'l-Bâziş İmam Asım'ın diğ er isnadını ise, Ebu Meryem Zirr b. Hubeyş el-Esedî ile başlatmıştır. Onun da İbn Mesud, Osman b. Affan, Übeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit'e (rhm) okuduğ unu, onların da Hz. Peygamber'e (sav) okuduklarını kaydetmiştir.⁹²

Hamza'nın kıraatinin isnadı: Hamza b. Habib ez-Zeyyad hakkında, Ebu Muhammed Süleyman b. Mehran el-A'meş'den büyük ihtimalle arz yahut da sema yoluyla, kıraatleri tek tek almış olduğ u rivayet edilmiştir. Devamla A'meş'in, mevlaları Yahya b. Vessab el-Esedî'den, Onun Abdullah b. Mesud'un arkadaşları Ebu Meryem Zirr b. Hubeyş, Ebu Abdurrahman es-Sülemî, Ebu Müslim Ubeyd b. Amr b. Kays es-Sülemî, Ebu Şibl Alkame b. Kays b. Abdullah en-Nehaî, Ebu Abdurrahman el-Esved b. Yeziden-Nehaî, Ebu Aişe Mesruk b. el-Ecda' el-Hemedanî el-Vadi'î ve Ebu Muaviye Ubeyd b. Nudayle el-Huzaî'den; onların da Abdullah b. Mesud'dan okudukları nakledilmiştir. Elbette o da Hz. Peygamber'e (sav) okumuştur.

Müellifimiz, İmam Hamza'nın Şeybanoğullarının mevlası Humrân b. A'yun el-Kufî'den de kıraat okuduğ unu bildirmiştir. Ona göre Humrân da Ebu Harb b. Ebu'l-Esveded-Dîlî'ye (ed-Düelî), o, Yahya b. Vessâb'a yukarıda sayılanlarla birlikte okumuştur. Hamzâ'nın Ubeyd b. Nudayle'ye yukarıdakilerin aksine birlikte değ ilde tek kendisine okuduğ u da söylenmiştir. Ancak müellifimiz burada İbn Kesir'in isnadında da

⁹¹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/113-115.

⁹² İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/124.

daha önce geçtiği şekilde kıraatleri her ikisine birden topluca okumasının mümkün olduğunu söylemiştir.

Aynı şekilde “Humrân’ın, Ebû Harb b. Ebu’l-Esveded-Düelî’ye, tek olarak okuduğu da söylemiştir” diyen müellifimiz, Ebû Harb’in babasına, onun da Ali b. Ebu Talib’e (ra), onun da Hz. Peygamber’e (sav) okuduğunu haber vermiştir.

Müellifimizin naklettiği diğer bir isnada göre Hamza, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leyla’dan almıştır. O, İbn Ebî Leylâ’nın kıraati iyi derecede bilen onu biri olduğunu, denildiğine göre Hamza’nın kıraati ondan tahkik üzere okumak suretiyle aldığını ifade etmiştir.⁹³ İbnü’l-Bâziş’in Hamza ile ilgili olarak verdiği bu bilgi gerçekten dikkate değerdir. Çünkü kıraatleri birine okurken tamamlanmasının çabuk olması için genelde tercih edilen hadr usulü diye düşünülür. Hadrı tercih etmeyenler ise tedvir üzere okumayı tercih etmektedirler. Bu bilgiye göre ise Hamza tedvir üzere de değil kıraatleri İbn Ebî Leyla’ya tahkik üzere okumuştur. Bu uygulama gerçekten çok uzun süren ve indirâc üzere de okunsa çokça emek gerektiren bir öğrenme şeklidir. Bu nedenle de gerçekten takdire şayandır.

Müellifimizin verdiği bir diğer isnada göre Hamza kıraati el-Minhal b. Amr’a ve Said b. Cübeyr’e arz yoluyla okumuş, o ikisi de İbn Abbas’a (rma) okumuşlardır. Bu kısımda müellifimiz İbn Abbas’tan (rma) sonrasını tekrar etmemiş, daha önce onun isnadının geçtiğini söylemekle yetinmiştir.

Ayrıca Muhammed b. Abdurrahman’ın kardeşi İsa b. Abdurrahman b. Ebu Leyla el-Ensarî el-Küfî’ye okuduğunu da bir diğer isnad olarak vermiş olan müellifimiz, onun babası Ebu İsa Abdurrahman b. Ali b. Ebu Leyla el-Ensarî el-Küfî’ye, onun da Ali b. Ebu Talip’e (ra) okuduğunu kaydetmiştir.

Hamza’nın son isnadı Ebu Abdullah Cafer b. Muhammed b. es-Sadık’tır ki İbnü’l-Bâziş’e göre o baba ve dedesinden, yine Abdullah’ın arkadaşlarından olan Ebu İshak Amr b. Abdullah es-Sübey’î’ye okumuştur. Hamza Allah’ın kitabını daima bir esere bağlı olarak okumuş sadece ezberden almamıştır.⁹⁴ Hamza hakkında müellifimizin verdiği bu bilgi de onun kıraatinin değerini ortaya koyması açısından önemlidir. Çünkü Hamza bu

⁹³ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/135-136.

⁹⁴ İbnü’l-Bâziş, *Kitâbü’l-İknâ*, 1/136-137.

kayda göre bir hocanın kendi ezberinden değil daima her hocasına bir esere bağlı olarak okumuş ve kayıtsız bir kıraati hiç kimseden okumamıştır.

İmam Kisaî'nin kıraatinin isnadı: Müellifimiz İmam Kisaî'nin İmam Hamza'ya Kur'an'ı arz yoluyla okuduğunu kaydetmiş ve onun isnadını da daha önce verdiği için tekrar etmemiştir. İbnü'l-Bâziş'e göre Kisâî'nin Hamza'ya okuduğu kıraat onun ihtiyarından ibarettir.⁹⁵ Yukarıda Hamza'nın tüm kıraatleri bir esere dayalı olarak aldığını kaydedilmişti. Buradaki bilgiye göre ise Hamza'nın kendisi tüm kıraatleri hocalarından bir esere dayalı olarak almış olmasına rağmen Kisâî'ye kendi ihtiyarını⁹⁶ okutmuş olması dikkatimizi çekmiştir. Buna göre kendisi ihtiyar sahibi olarak, bir esere dayalı olarak okuduğu kıraatler arasından yaptığı seçimlerden (ihtiyar) oluşan kıraatini Kisâî'ye öğretmiş ve bu kıraat üzerine Kisâî de aşağıda müellifimizden nakille verdiğimiz diğer başkalarından okuduğu kıraatlerle bu ihtiyarı birleştirerek kıraatini oluşturmuştur. Oluşan bu kıraati okutmuş ve nihayet onun kıraatinin meşhur olmasından sonra kendisi de Hamza'dan sonra yedinci imam olarak kabul görmüştür. Bu durum Hamza'nın ihtiyarının değerini göstermekle beraber, kendisinin kıraat alırken esere dayanmak şeklinde gösterdiği hassasiyeti, ihtiyarına dayanması nedeniyle talebesine okuturken göstermediği sonucunu da ortaya koymaktadır. Kanaatimizce Hamza'nın, ihtiyarını okuttuğu bu talebenin kıraatte imam olması da onun bu konuda hassas olmamasını gölgede bırakacak bir durum olarak karşımızda durmaktadır.

İbnü'l-Bâziş Kisâî'nin diğer isnadını Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leyla ve daha önce isnadını zikrettiği kimseler olarak belirtmiştir. Bir başka isnadını ise o, Kisâî'nin Ebu Abdurrahman b. İsa b. Ömer el-Hemezanî'den, onun Asım b. Behdele ve el-A'meş'ten okuduğu oların ise senedinin daha önce geçtiği şeklinde kaydetmiştir. Ona göre daha önceki İsa, Asım'dan başka Ebu Abdullah Talha b. Musarref b. Amr b. Ka'b el-Yamiyyî'den, o da Yahya b. Vessab'tan okumuştur ki bunlarında isnadları daha önce geçtiği için burada tekrar etmemiştir. Buna göre bu isnad da Asım ve A'meş'le ilgili olan isnaddan başka bir isnad olarak kaydedilmiş olmaktadır.

⁹⁵ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/146.

⁹⁶ İhtiyar, İbnü'l-Cezerî tarafından "kârînin kendisine nispet edilen bir kıraati, rivayetler arasından seçmesi ve bu ihtiyarlarıyla kıraatini oluşturmasıdır" şeklinde bir tarif edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sait Boşat, "Kıraat İmamlarında İhtiyar Olgusu", Yıl: 13, Sayı: 25, 13/92.

Bir diğerk isnadında Kisâi müellifimize göre Ebu İmran İbrahim b. Yezid en-Nehaî'den o, Alkame ve el-Esved'den o, Abdullah İbni Abbas'tan ve o da Hz. Peygamber'den (sav) okumuştur.

Müellifimiz İmam Kisaî'nin Küfe'lilerden bir gruptan kıraat okuduktan sonra yine Küfelilerden oluşan bir başka gruptan daha kıraat okuduğunu da isnadı zikrettiği kısmın sonuna eklemiştir. Buna göre bu ilk grup, İmam Asım'dan kıraat okuyan Ebu Bekir İbn Ayyaş ve Nafi''den okuyan İsmail b. Cafer'dir. A'meş'ten okuyan Zaide b. Kudâme'nin içinde bulunduğu diğerk grup ise ikincisidir. Ne var ki müellifimiz onun A'meş'ten yalnızca bir vecih aldığını onun da ﴿مِنْ بُطُونِ اِمَّهَاتِكُمْ﴾ (Nahl, 16/78) ayetinde geçen اِمَّهَاتِكُمْ kelimesinin kesralı hali ile okunduğu vecih olduğunu kaydetmiştir.⁹⁷

Ebû Cafer İbnü'l-Bâzîş burada özet olarak verdiğini ifade ettiğeri isnatları imkân ölçüsünde verdiğini elbette başka isnad bilgisi veren kimselerden kendisinden daha âli isnadlar nakledenler olabileceğini, daha doğru ve güvenilir olanların da bulunabileceğini ifade etmiştir. Onun *Kitabü'l-İknâ* isimli eserinde kendine ait olarak verdiğeri isnat bilgilerinin tümü yedi imam ve ravilerinin isnatları arasında yer almaktadır. Aşağıda müellifimizin verdiğeri tüm isnatları inceledikten sonra seçtiğimiz iki imam ve ravisine kadar olan isnadını vermemiz onun kendi isnadını zikrettiğeri kısmın anlaşılması için yeterli olacaktır.

2.2.1.3. İbnü'l-Bâzîş'in Kıraat İmamlarına İsnadı

İbnü'l-Bâzîş, yedi kıraat imamının ravileriyle birlikte hayatları hakkında bilgi verdikten sonra *el-İsnad* diye bir başlık atmış, özellikle ravilerinin rivayetlerine yer vermeden önce kıraat imamlarına olan kendi isnadını birkaç farklı yoldan olmak üzere vermiştir. Bunların tamamını karışık bir biçimde ele almakla beraber, herhangi bir imam veya ravisine ait olan rivayeti babasından dahi okumuş olsa mutlaka kendisinin o imam veya raviye olan isnadını zikretmiştir.

Burada isnadların tamamını bütün imamlar için vermek zaid olacaktır. Ancak eserden isnatlara örnek olması için kıraat-i seb'a imamlarının ilki olan imam Nâfi'in

⁹⁷ İbnü'l-Bâzîş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/146-147.

isnadı ile kıraat imamımız olan Asım b. Behdele'nin isnadını vererek diğerlerini eserin kendisinden okunması için bırakacağız.

Müellifimizin, *el-İknâ*' adlı eserinde kıraat imamlarının ilki olan İmam Nafi' ve ravilerinin isnadından bahsi şu şekildedir:

2.2.1.3.1. İmam Nâfi‘'in Verş'e Okuttuğu İsnadı

Müellifimiz bu isnadı verirken İmam Nafi''in, ravisi Verş'e okuttuğu kıraati babasına, Kur'an'ı başından sonuna okumak suretiyle dört hatim yaparak, arz yoluyla aldığını ve bu hatimleri 498 yılında tamamladığını ifade etmiştir. Buna göre isnad zinciri İbnü'l-Bâziş'in babası ile başlamaktadır. Daha sonra babasının kendisine yine dört hatimle okuduğunu ifade ettiği Ebu'l-Kasım Ni'me'l-Halef b. Muhammed b. Yahya el-Ensarî el-Mukrî isnad zincirinin ikinci halkasıdır. Müellifimizin babası ona bu hocasının kıraati İbn Arabî diye bilinen Ebu'l-Kasım Velid b. Abbas b. Abdullah el-Esbahî el-Mukrî'den aldığını haber vermiştir. Bu zat yukarıya doğru zincir halkasının üçüncüsüdür. İbnü'l-Bâziş sonra şöyle devam eder:

“İbn Arabî kıraati Ebu'r-Rabi' Süleyman b. Hişam b. Velid b. Küleyb el-Mukrî'ye okudu. Ebu'r-Rabi' ise bu kıraati Ebu't-Tayyib Abdulmun'im b. Ubeydullah b. Galbûn el-Halebî'ye ve Ebu Adiy Abulaziz b. Ali b. Muhammed b. İshak b. el-Ferac el-Mukrî'ye okudu.”⁹⁸ Buradan sonra müellifimiz hocası Ebu'l-Kasım Halef b. İbrahim'e de bu kıraati okuduğunu belirtmiştir. Sadece bir hocadan kıraat almadığı, bu kısmın devamında kaydettiği “Ben falana okudum... O bana filana okuduğunu haber verdi”⁹⁹ ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buralarda verdiği isimleri sürekli olarak Ebu't-Tayyib ve son kısımda ona eklediği Ebu Adiyy'e dayandırmıştır. Sona doğru bu iki ismin İshak İbrahim b. Muhammed b. Mervan'a okuduğunu, onun da Ebu Adiyy ile beraber Ebu Bekir Abdullah b. Malik b. Yusuf'a okuduğunu belirtmiştir. Son iki paragrafa kadar kendisinin bir sonraki başlıkta vereceğimiz silsilesine geçmiştir.

Müellifimizin Verş'e olan diğer isnadı hocası Ebu'l Kasım'dan başlamaktadır. Onun haber verdiğine göre o, Kur'an'ı Abdulvehhab'tan o, Şam'da Ebu Hasan b. İbrahim b. Yezdad el-Ehvazî'den o, Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el- Hirakîbî'l-

⁹⁸ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/61.

⁹⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/62-64.

Ehvaz'dan o, Ebu Bekir b. Seyf'ten o, Ebu Yakup Yusuf b. Amr b. Seyyar'dan ve Verş'ten, o da Nafi''den okumuştur.

İbnü'l-Bâziş'in Verş kanalıyla İmam Nafi''ye ulaşan başka bir senedi Ebu Bekir Ayyaş b. Halef b. Ayyaş el-Mukrî ile başlamaktadır. Müellifimiz ona, yukarıdaki okuduklarından ayrı olarak Kur'an'ın tamamını Verş rivayetiyle okuduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu zat Ebu Abdullah Muhammed b. İsa b. Ferc b. Ebu'l Abbas el-Mukrî el-Muğamî'den o, Ebu Amr Osman b. Said el-Mukrî'den o, Mısır'da Ebu'l-Kasım Halef b. İbrahim b. Hakan'dan o, Ebu Cafer Ahmed b. Usame et-Tucibî'den o, Ebu'l Hasan İsmail b. Abdullah en-Nehas'tan, Ebu Yakub'tan, Verş'ten ve onlar da Nafi''den okumuşlardır. Bu isnat müellifimizin, Verş'e olan üçüncü isnadıdır. Eserinde başka isnatlara da yer vermiş olsa da müellifimiz, onları Verş'e ulaştırmadan yukarıda verdiğimiz üç isnadın içinde olan ve olmayan bazı kimselere getirerek bırakmıştır. Bu kimseler Mekkî b. Ebu Talip, Ebu't-Tayyip, Ebu Adiyy ve Ebu'l-Abbas İbn Nefis gibi meşhur kimseler olduğu için müellifimiz onların isnadını Verş'e ulaştırmamıştır.

2.2.1.3.2. İmam Nâfi'in Diğer Ravisi Kalun'a Olan İsnadı

Müellifimiz, babası ve hocasının Ebu'l Hasan Ali b. Said b. Züâbe, Ebu'l Hasan Muhammed b. Ahmed b. Eyyub İbnü's-Salt b. Şenebüz ve Ebu'l Hasan Ahmed b. Osman b. Cafer b. Bûyân'a kadar isnadlarını ayrı ayrı verdikten sonra bu üçünün üzerinden devam ederek Kalun'un isnadını Nafi'ye tamamlamıştır. Burada konuyu fazlaca uzatmaktan kaçınmak için Kalun'un Ebu'l Hasan Ali b. Said b. Züâbe üzerinden veya Ebu'l Hasan Muhammed b. Ahmed b. Eyyub İbnü's-Salt b. Şenebüz üzerinden isnadını zikredeceğiz.

İbnü'l-Bâziş, Kalun rivayetini babasından, onun Ebu Ali el Hadramî'den, onun da hocası Ebu'l Kasım'dan okuğunu kaydetmiştir. Buradan sonra isnadı devam ettirmeyip o, Kur'an'ın tamamını Şeyh Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Hemedanî'ye, onun Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Said el-Mukrî'ye, onun Ebu Muhammed Mekkî'ye, Mekkî ve Ebu'l-Kasım'ın Ebu't-Tayyip'e, o ikisinin Ebu Sehl b. Salih b. İdris'e, onun da Ebu'l Hasan Ali b. Said b. Züâbe'ye okuduğunu kaydettiği başka bir isnada geçmiştir. Burayı da İbn Züabe'de bırakan müellifimiz hocası Ebu'l-Kasım'dan başlattığı bir diğer isnadı zikretmiştir.

Buna göre o, Kur'an'ın tamamını hocası Ebu'l Kasım Halef b. İbrahim'e Kalun rivayeti üzere okumuştur. Hocası bu rivayeti Ebu'l Kasım Abdulvehhab b. Muhammed'den o, Ebu Ali el-Ahvazî'den o, Ebu'l Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Osman b. Said el-Bağdadî'den, o da Ebu'l Hasan Muhammed b. Ahmed b. Eyyub İbnü's-Salt b. Şenebüz'dan almıştır.

Bu kısımda müellifimiz tekrar yukarıda zikrettiğimiz İbn Züâbe'nin isnadını devam ettirmiştir. Buna göre İbn Züâbe, İbn Şenebüz ve İbn Bûyân, Ebu Hasan diye bilinen Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Eşas'dan okumuşlardır. Ebu Hasan ise Ebu Neşît diye bilinen Ebu Cafer Muhammed b. Harun el-Mervezî'den o, Kalun'dan, o da İmam Nafi'den okumuştur. Müellifimizin verdiği isnat böylece Kalun ve hocasına ulaşmış üç farklı koldan zikrettiği isimler bu şekilde isnat zincirinde tamamlanmıştır.

2.2.1.3.3. İmam Asım'ın Ebu Bekir'e Okuttuğu İsnadı

Ebu Bekir İbn Ayyaş b. Salim el-Hannat el-Kûfî el-Esedî el-Kahilî rivayetiyle müellifimizin isnadı, babasına okuduğu Ebu Bekir'in kıraati ile başlar. Okuduğu bu kıraati babası Ebu Davut ve Ebu'l Hasan'dan arz yoluyla aldığını ona haber vermiştir. Böylece babası rivayet zincirinin ilk halkası olmuştur.

İbnü'l-Bâziş bu rivayeti babasından okuduğunu ifade ettikten sonra Ebu Bekir b. Ayyaş hakkında bilgi vermiş ve onun ismi hakkında birçok ihtilaflı rivayetin bulunduğunu kaydetmiştir. Buna göre Ebu Bekir b. Ayyaş'ın ismi Ayyaş olmaktan başka Şu'be, Salim, Antere, Muhammed, Ahmed, Hammad, Mutarraf, Abdullah, Ru'be, Atik ve Hüseyin olduğu söylenmiştir. Ayrıca künyesinin ismi olduğu da belirtilmiştir. Müellifimiz Ebu Bekir b. Ayyaş'ın 74 senesinde doğduğunu ve halife Harun Reşid'in Tus'ta öldüğü sene olan 174 yılında Kufe'de vefat ettiğini de kaydetmiştir.

İbnü'l-Bâziş bu kıraati Ayyaş'a okuduğunu; o, el-Muğami'ye okuduğunu bildirmiştir. Muğami ve arkadaşlarının Osman b. Said'e okuduklarını, Said'in ise Faris b. Ahmed'e okuduğunu buna ilave etmiştir.

Müellifimiz Ebu Bekir'in kıraatiyle Kur'an'ın tamamını Ebu'l-Hasan b. Şüreyh'e okuduğunu zikretmiştir. Onun da babasına okuduğunu, onun babasınada bu kıraati Ebu'l-Abbas b. Nefis'e okuduğunu haber vermiştir.

Yukarıda bahsi geçen Faris ve İbnü Nefis Ebu Ahmed'e okuduklarını, onun Ahmed b. Yusuf el-Kaflânî'ye, Kaflânî'nin ise Ebu Eyyüb Şuayb b. Eyyüb es-Sarîfinî el-Vasitî'ye okuğunu ara bilgi olarak eklemiştir.

İbnü'l-Bâziş başka bir isnat yolu olarak bu kıraati hocası Ebu'l-Kasım'a okuduğunu, onun da Kur'an'ın tamamını bu kıraatle Endülüslü Ebu'l-Kasım b. Abdulvehhab'a ve bir diğer hatimle Mekke'li Ebu Ma'ser et-Taberî'ye okuduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu iki hocası, Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeydî'ye, o da Ebu Bekir en-Nakkâş'a okumuştur. Nakkaş, Yusuf b. Yakub el-Vasitî, el-Hasan b. Dileveyh el-Malihanî ve Muhammed b. el-Hasan b. Hammad el-Belekî'ye okumuştur. Şuayb b. Eyyüb es-Sarîfinî verdiği haberde, Nakkâşî'nin rivayetinin Yusuf b. Yakub'a dayandığını söylemiştir.

Müellifimiz hocası Ebu'l-Kasım'ın kendisine haber verdiği diğer bir isnadında onun bu kıraati İbn Abdulvehhab'a, onun ise Ebu Ali el-Ahvazî'ye okuduğu haber vermiştir. Ahvazî, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ahmed eş-Şenebuzî'ye, O da Şuayb kanalıyla Ebu Abdullah İbrahim b. Muhammed b. Urfe Neftaveyh'e okuduğunu belirtmiştir. Şuayb'in Kur'an'ı Ebu Zekeriyâ Yahya b. Âdem'e okuduğunu ve ondan başka kıraatler de aldığını haber veren müellifimiz, bu rivayeti onunla Ebu Bekir b. Ayyaş'a ulaştırmıştır.

Son olarak İbnü'l-Bâziş, Kur'an'ın tamamını bu kıraatle Ebu'l-Kasım Fazlullah b. Muhammed b. Vehbullah el-Ensari'ye okuduğunu, onun Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Şuayb b. Bent Ebu'l-Abbâs el-Bağâî'ye, onun da Ebu Muhammed el-Mekkî'ye okuduğunu bir diğer isnat olarak haber vermiştir. Bu zincirin İmam Asım'a ulaşan son halkaları Ebu't-Tayyib, Ebu Sehl ve İbni Mucahid kanalıyla, Ebu İshak İbrahim b. Ahmed b. Ömer el-Vekîî, onun babası, Yahya b. Âdem ve Ebu Bekir olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁰

Böylece, yukarıda verdiğimiz isnatlardan müellifimizin Ebu Bekir b. Şu'be rivayetini en az altı ayrı yoldan ve bu kadar sayıda okumuş olduğu anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmını zikrederken verdiği Kur'an'ın tamamını okuduğu bilgisinden onun bu rivayeti infirat usulüyle birkaç kez okumuş olduğu da söylenebilir.

¹⁰⁰ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/116-119.

2.2.1.3.4. İmam Asım'ın Diğer Ravisi Hafs'a Olan İsnadı

Müellifimiz, İmam Asım'ın Hafs rivayeti ile okuduğu kıraatin isnadını kendisinden hareketle yine babasından itibaren başlatmış ve onun, bu kıraati Ebu Davut ve Ebu'l Hasan'dan okuduğunu haber vermiştir.

Hafs rivayetinin ilk isnadını Ayyaş ile başlatmış olan müellifimiz, bu isnadının el-Muğamî, Ebu Amr, Ebu'l-Hasan Tahir b. Ğalbun ve Basra karilerinden olup, aynı zamanda Hafs'ın kıraatini de iyi bilen Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Haşimî ile Hafs'a ulaştığını kaydetmiştir.

İbnü'l-Bâziş'in Hafs'a olan diğer bir isnadı, Kur'an'ın tamamını okuduğu hocası Ebu'l-Kasım ile başlar. Hocasının bu kıraatle Kur'an'ı başından sonuna kadar Ebu Ma'ser et-Taberî'ye ve İbnü Abdulvehhab'a, onun da bu kıraati Ebu Abdullah el-Karazî'nî'ye okuduğunu bildirmiştir. Bu isnat, onların Basra'da Hafs kıraatini okutan Ebu'l-Hasan el-Haşimî, Farisî Ebu'l-Abbas el-Hasan b. Said el-Mevtusî ve Ebu Amr Osman b. Ahmed b. Sem'an el-Bağdadî er-Razzaz'a kadar uzanan halka ile devam etmiştir. Müellifimiz hocası Ebu'l-Kasım'ın isnadını ayrıca Ebu Ma'ser ve İbnü Abdulvehhab'tan haber verildiği üzere, eş-Şerif Ebu'l-Kasım ez-Zeydî kanalıyla Ebu Bekir en-Nakkaş'a ulaştırmıştır.

İbnü'l-Bâziş'in isnat zincirinde iki farklı kişi yoluyla Ebu Ahmed es-Samirî'ye ulaştırdığı diğer bir isnatta ise, kendisinin Kur'an'ın tamamını Ebu'l-Hasan b. Şüreyh'e okuduğunu, onun da babasına okuduğunu kendisine haber verdiğini belirtmiştir. O da Ebu'l-Abbas İbnü'n-Nefis'e okumuştur. Müellifimiz, ikinci olarak Fazlullah b. Muhammed'e okuduğunu ve onun Ebu Muhammed b. Şuayb'e, onun da Ebu'l-Kasım el-Hazrecî'ye okuduğunu bildirmiştir. Hazrecî ve İbnü Nefis ise Ebu Ahmed es-Samirî'ye okumuşlardır.¹⁰¹

Bu isnatta zikredilen Nakkaş, Haşimî, Mutavvi'î, Razzaz ve Samirî'nin Ebu'l-Abbas'a okumuş olduklarını, onun Ebu Bekir Muhammed Mekkî'ye dörtyüz yirmi dört senesinde okuduğunu ifade eden müellifimiz, bu isnadı Hafs'a şu isimlerle ulaştırmıştır. Ebu't-Tayyib, Ebu'l-Hasan Nazif b. Abdullah el-Halebî, Ebu'l-Kasım Abdussamed b. Muhammed el-Aynunî ve Amr b. es-Sabah. O, Hafs'a, Hafs da Asım'a okumuştur. Bu

¹⁰¹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ*, 1/121.

isnatta es-Sabah'ın Hafs'a ulaşan son halka olduğu dikkate alınınca, müellifimizin ikinci isnadının bu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak müellifimiz Faris b. Ahmed'den gelen bir rivayette Nazif'in Abdüssamed'e bu kıraat üzere tam bir hatim okumadığı, sadece Amr b. es-Sabah'a ait bir kitaptan Hafs'a ait olan rivayeti oradan aldığı şeklinde bir bilgi bulunduğunu da yukarıdaki isnada ek olarak vermiştir.

Müellifimiz bu kıraat üzere verdiği diğer bir isnadını yine hocası Ebu'l-Kasım ile başlatır. Devamla bu isnat Ebu Ma'ser ile İbnü Abdilvehhab, ez-Zeydî, Nakkaş ve Ebu'l-Kasım Abdüssamed b. Muhammed b. Ebî İmran el-Aynûnî ile Amr'a ulaşmaktadır. O ise Hafs'a okumuştur.¹⁰² Görüldüğü üzere İbnü'l-Bâziş'in verdiği bu isnatla bir önceki isnat birbirine oldukça yakındır.

Biz burada müellifimizin okuduğu ve Kitabu'l-İkna''da zikrettiği isnatlarının tamamını vermeyip, yalnızca iki imam ve iki ravisiyle yetineceğimizi belirtmiştik. Onun kıraatlerdeki isnatlarının tamamına kitabından ulaşılabilir.

İbnü'l-Bâziş, kendisi ile kıraat imamlarının arasındaki isnatlarının sayısının sekizyüze ulaştığını, bunların tamamını kitabında vermediğini, daha sonra tilavet ettiği tarıklara ilişkin kapsamlı bir kitap yazmayı düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak eserleri arasında böyle bir esere rastlayamadığımız için, bu kitabı yazıp yazmadığını bilemiyoruz.

İbnü'l-Bâziş aşağıda başlıklar halinde verdiğimiz konulara geçmeden önce okuyucuya yazmış olduğu kitabın yöntemi hakkında bazı hususları açıklamıştır. Buna göre yukarıda da bilvesile belirttiğimiz gibi isnadını verirken âli olan kısımları tercih ederek birçok yerde özetlemeye gittiğini, bu nedenle kendisinden başkalarının daha doyurucu isnat bilgileri verebileceğini ifade etmiştir. Daha sonra kendi belirlediği bir yöntem üzere bazı kurallar oluşturduğunu ve ferş¹⁰³ konularına da özetle uyduğunu belirten müellifimiz kitabındaki yöntemi bilen kimselerin ferş konularını daha iyi anlayacağını salık vermiştir. Buna göre eğer Nafi' ve İbn Kesîr bir kıraatte bir vecih üzerinde icma etmişlerse onlardan “hameyyân” diye bahsetmiş ve eğer Asım, Hamza ve Kisâî böyle bir vecih üzerinde icma etmişlerse onları da “el-Kûfiyyûn” olarak

¹⁰² İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ'*, 1/122.

¹⁰³ Ferş: Hükmü belli meselelerde geçerli olan ve tek tarz üzere olmayan vecihleri belirten bir kavramdır. Karilerin ihtilaf ettiği vecihlerde deveranı az olan hususlardır. Bkz. Yavuz Fırat, *Tecvit ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, “Ferş” mad., (İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2018), 161.

kısaltmıştır. Kıraat eseri yazan ehli kıraatin usulüne genelde uymakla beraber bu şekilde kısaltmalar müellifimizin kendisine aittir.

2.2.2. İstiaze ve Besmele

İbnü'l-Bâzîş istiaze İstiaze ve Besmeleyi eserinde ilk konu olarak ele almıştır. Bu iki ifade yukarıdaki başlıkta olduğu gibi bir arada da verilmiştir. Her bir başlığı müstakil ele alan da olmuştur. Müellifimiz bunlardan birinci gruptadır.

Müellifimiz istiaze terimi ve onun nasıl kullanıldığından bahsettiği bu bölümde, yedi kıraatten hiçbirinde bundan bahsedilmediğini, belirterek, Ebu'l Hasan Ahmet b. Hulvanî'nin istiaze için bir sınır olmadığını, dileyenin uzatıp dileyenin kısaltabileceğini söylediğini belirtmiştir.

Kur'an-ı Kerim'i nakleden ve onun kıraatini iyi bilen imamlar¹⁰⁴ istiaze lafzı hakkında çokça ihtilaf ettiler. Müellifimiz babası Ebu'l-Kasım'ın Verş'e ulaşan rivayetinde Mısır ehlinin (أَعُوذُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) şeklinde okuduğunu, Ahvazî'nin bunu eserine almadığını bildirerek, kendisinin babasından Kunbul'a ulaşan bir rivayeti eserine almadığını belirtmiştir.

Nafi''den ve Sûsî'den rivayetle İbn Amr ve Kisâî'den (أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، إِنْ) şeklinde rivayet edilmiştir. Hubeyre'nin rivayetinde Hafs'dan (أَعُوذُ بِاللّٰهِ) (أَعُوذُ بِاللّٰهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) (العظيم، السميع العليم، مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) şeklindedir. Hamza'dan ise (أَعُوذُ بِاللّٰهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ) (أَعُوذُ بِاَ لَسْمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) ve (أَعُوذُ بِاَ) (أَعُوذُ بِاَ لَسْمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) diye rivayet edilmiştir. Diğer kurrâ ise (أَعُوذُ بِاَ) (أَعُوذُ بِاَ لَسْمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) diye tercihte bulunmuşlardır. Müellifimiz bu lafızların herbirinin geçerli olmakla birlikte onlardan biri sığınma ifadesi olarak belirlememişlerdir.

Abdullah İbn. Mesud (ra)'den rivayetle Rasûlullah (sav)'den gelen hadis-i şerifteki (أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) ifadesi okuyucular tarafından tercih edilir hale gelmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ İbrahim b. Said ed-Devserî, *Mu'cemü'l-Mustalahat fî İlme'it-Tecvid ve'l-Kıraât*, (Riyad: İmam Muammer b. Suud İslam Üniversitesi Yay., 2004), Ehlül Edâ maddesi.

¹⁰⁵ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/149-151.

İstiazenin Surelerde kullanımı: Kurrâ istiazenin saklanması, açıktan sesli söylenmesi ve açık veya gizli bir şekilde okunmasına dair bir bilgi olmayan şekilde üç gruba ayrılmıştır.

Birinci grup; Kur'an'ın tamamında ve Fatiha'da gizli şekilde okunması, Fatiha hariç Kur'an'ın tamamında gizli şekilde okunması ve açıktan veya gizli okunması şeklinde kendi içinde üç çeşittir.

Kur'an'ın tamamında ve Fatiha'da gizli şekilde okuyanlar Nafi' ve Hamza'dır. Fatiha hariç Kur'an'ın tamamında gizli şekilde okuyan Hulvanî'den Halef'dir. Yine Hulvanî yoluyla Hallad'dan tercihen açıktan veya gizli şekilde okunabileceği rivayet edilmiştir. Fatiha'nın durumuyla ilgili, Hulvanî'nin Hallad'dan rivayeti müellifimize göre ve Halef'ten gelen rivayetine bir yük teşkil etmez.

İkinci grup; İstiazenin sonundaki (الرجيم) mim harfinin bismelenin başındaki (بسم الله) be harfine idğamında açık hale gelmesidir ki, Ebî Amr'dan bu şekilde rivayet edilmiştir. Fakat Osman b. Mesud, Ebî Amr'ın açıktan okumasıyla ilgili bir kayıt olmadığını söylemiştir.

Üçüncü grup ise kendilerinden açıktan veya gizli okunması şeklinde herhangi bir kayıt veya rivayet olmayan diğer okuyuculardır. Ümmetin genel kabul ettiği istiazenin açıktan okunmasıdır. Gizli okuma rivayeti sanki reddedilmiş gibidir. Müellifimize göre belki burada yazarlar anlatılır da bu hatadan vazgeçilir. Allah'ın izniyle bu kitap hidayete sevkedecek şeylerdendir.

İbnü'l-Bâziş, ister surenin başından başlasın, ister cüz başından başlasın, ister başka biyerden başlasın istiaze kıraatın sonunda değil, başındaki besmeleden önce gelir diye ifade ederek, bu doktrinin daha çok kıraat ehline ait olduğunu, isim vermeyenin susmasının daha doğru olacağını ve onu Kur'an'dan başka birşeyle ilişkilendirmemesi gerektiğini belirtir.¹⁰⁶

Müellifimiz, *el-İknâ' eserinin* Tesmiye başlığını attığı besmele bölümüne, mastarı besmele (بسم الله) olan el-besmeletü (البسملة) denildiğini, onun (حوقل), (هلل), (حيول), (حمدل) ve

¹⁰⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/152-154.

(حسبيل) gibi pekçok kelimelerden doğduğunu kaydetmiştir. Besmele emrolunan ve mübah olan her işin başında okunur.

İbnü'l-Bâziş besmeleyi dört kısma ayırmıştır. Bunlar: Berâe suresi hariç Fatiha dâhil Kur'an'daki tüm surelerin başında olan besmelenin hükmü, Enfal suresi ile Berâe sureleri arasında besmelenin hükmü, Kur'an'ın diğer sureleri arasındaki besmelenin hükmü ve surelerin başları dışındaki ve diğer kısımların başlarındaki hükmüdür. Besmele, Hz. Osman (ra)'ın Mushafında kayıt altına alınmış, Kur'an-ı Kerim'de Neml suresinde bir ayettir. Fakat surelerin başındaki besmele hakkında kurrâ ve fukaha arasındaki ihtilaf meşhurdur.

Birinci kısım: Müellifimiz Berâe suresi hariç Fatiha dâhil Kur'an'daki her surenin başında olan besmele hakkında bir araya gelindiğini, fakat kendisinin Hirâkî'den okuduğu Verş'e ulaşan rivayete göre, Verş'in Fatiha'nın başında onu gizli ve açık terkettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Fakat İbnü'l-Cezerî Hirâkî'den gelen bu rivayetin Verş'e ulaşamayacağından geçerli olamayacağını, Hafız Ebu Amr'ın kitabı *el-Muciz* adlı eserinde Verş'in bütün surelerin arasındaki besmeleleri terkettiğini, Fatiha'da ise Kur'an'ın başında olmasından dolayı besmeleyi terketmediğini, kendisinin de İbn Hakan'dan böyle okuduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ İbnü'l-Bâziş, Hamza'ya varan iki rivayetin birinde her surenin başında başlandığında besmele çektiğini, diğerinde ise Fatiha dışında başladığı diğer surelerde besmele çekmediğini zikretmiştir.

Müellifimiz, babası Ebu'l-Kasım'dan Kufe ehlinin yalnız okumaya başlarken ve fatiha'nın başında okuduğunu rivayet etmiştir. Kendisi de Hamza'nın besmeleyi surelerin başında olmasa da, ayetlerin başında yani okumaya başlarken ve ilk surede okuduğunu söylemiştir.

İkinci kısım: Hz. Osman'ın (ra) mushafına uyarak besmeleyi Enfal Suresi ile Berâe Suresi arasında besmeleyi terketmede ittifak ettiler. Fakat Yahya ve Ebu Bekir Asım'dan, o ikisi arasında besmeleyi yazdığını rivayet ettiler. İbn Mesud'ın (ra) mushafında da besmelenin bulunmakta olduğunu da Zirr (el-Esedî el-Kufî) rivayet etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/155.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/263.

¹⁰⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/157-158.

Üçüncü kısım: İbn Kesîr, Kalûn, Âsım ve Kisaî Enfal suresi ile Berâe suresi hariç iki surenin arasını ayırarak besmeleyle okudular.

İbnü'l-Bâziş burada okuyucu için üç yöntemin olduğunu belirterek şöyle açıklar: Birincisi, surenin sonunda durmak, sonra besmeleyi okuyup susmak ve sonra diğer sureye başlamaktır. İkincisi, surenin sonunda durmak, sonra besmeleyi diğer surenin başına birleştirerek okumaktır. Üçüncüsü, surenin sonuyla ve diğer surenin başı ile besmeleyi birleştirerek okumaktır. Müellifimiz dördüncü bir şekil olan surenin sonuna besmeleyi ekleyip, durduktan sonra, diğer sureye başlayarak okumaktan kaçınmak gerektiğini belirtir. Çünkü besmele surenin başındadır, sonunda değildir.

Hamza surelerin arasında besmeleyi terketmiştir. O ve ashabı sureleri birbirlerine bağlamayı tercih ediyor ancak Enfal Suresi ile Berâe Suresi arasında sekte yapıyorlardı. Onlar sureyi diğer sureye bağliyerek okuyor, Müddessir ve Kıyâmet, İnfitâr ve Mutaffifîn, Fecr ve Beled ile Asr ve Hümeze arasını da ayırıyordu. Kur'an'ın tamamında surelerin arasında sekte yapmayı daha güzel buluyorlardı. Sureleri birbirine birleştirerek okumayı tercih eden için Tevbe suresine birleştirmek olmaz. O'na göre surenin sonu bir ayet, surenin başı ise başka bir ayet gibidir. İbnü'l-Bâziş, Hamza'dan "Kur'an benim yanımda tek bir sure gibidir" dediğini de belirtir.

Ebu Amr ve Verş'ten bir kayıt müellifimize ulaşmamıştır. Eda ehlinin bir kısmının o ikisinden sureleri ayırma (yani besmeleyle) şeklinde, bir kısmının da onu terketme şeklinde aldığını söylemiştir.

Müellifimiz, Verş'ten alan Bağdat ehlinin ve Ebî Amr'dan alan Basra ehlinin ayırma yaparak okuduğunu, Ebî Amr'dan Bağdat ehlinin onun terki ile aldığını, onların yukarıda zikredilen dört sure arasında da besmele ile ayırma yaptığını eserinde zikretmiştir.

İbnü'l-Bâziş, Huzâî'nin İbn Mücahit'in oğlu ve yazıcısı olan Talha b. Muhammed'den, O'nun surelerin çoğunda geçiş yaparak okuduğunu, belirli yerlerde ise kasıtlı olarak ayrı okuduğunu işittiğini söylediğini eserinde yazarak, bunların Müddessir ve Kıyâmet, İnfitâr ve Mutaffifîn ile Fecr ve Beled sureleri olduğunu, Huzâî'nin Asr ve Hümeze surelerini burada zikretmediğini bildirmiştir. Son olarak müellifimiz, bu konuda babasının Tahir İbn Galbûn'dan bildirdiği Verş, İbn Amir ve Ebî Amr sureyi diğer

sureden ayırmadan okuduğu beş yeri kitabında bildirmiştir. Bunlar: Enfâl ve Berâe, Ahkâf ve Muhammed, Kamer ve Rahman, Vâkıa ve Hadîd ile Fîl ve Kureyş sureleridir.¹¹⁰

Dördüncü kısım: Surelerin başları dışında Kur'an'a başladığımız diğer kısımlarla ilgili müellifimiz, Hamza ve Ebi'l-Kasım el-Müseyyibî'nin ayete başlarken besmele ile başladıklarını, bunun dışında diğer okuyuculardan bu durumda onun terki ile ilgili bir metnin gelmediğini söylemiştir. Eda ehlinin bazıları besmeleyi açıktan, bazıların ise gizli olarak okuduklarını bildirmiştir. İbnü'l-Bâziş babasından kendisine ulaşan Verş ve Ebî Amr'ın yollarını kitabına aldığını, diğerlerini ise bıraktığını söylemiştir.

Müellifimiz, Kur'an okumaya başlarken ve surelerin arasını ayırdığında besmele çekmeyi, onları birleştirmediginde ise besmeleyi terketmeyi tercih etmiştir. Besmelenin metni herkese göre (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)'dir ve mushafların çoğunda Berâe hariç her surenin başında yer alır. Bu besmele imamlardan göre Kur'an'dan değildir. Bazıları besmelenin hükmünü namazda okunan hamdin hükmü gibi görürse, ona göre bu onun Kur'an olmasını gerektirmez. Kur'an'dan değildir diyen inkâr etmiş olur. Bu hükmü Kadı Ebu Bekir İbn Tayyib açıklamıştır.¹¹¹

Görüldüğü üzere istiâze ve besmele konusunda kendisi bir tercih belirtmeyip kendinden öncekiler nasıl uygulamışsa öyle naklederek bu ikisine dair olan görüş ve uygulamalara yer vermiştir.

2.2.3. Harflerin Mahreç ve Sıfatları

Müellifimiz meharicü'l-hurûf hakkında Sibeveyh'ten yaptığı nakille bu mahreçlerin toplam on altı mahreç¹¹² olduğunu zikrederek konuya başlamıştır. Buna göre boğazda üç mahreç, en alt kısmından Hemze ve He, ortasında Ayn ve Ha ve en üst boğazda ise Gayn ve Hı harflerinin mahreci vardır.

Dörüncü mahreç dilin köküdür. Buranın damaktaki karşısı ile birlikte buradan Kaf harfi çıkar. Beşimci mahreç damakta Kaf mahrecinin öne doğru az aşağısından Kef çıkar.

¹¹⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/158-162.

¹¹¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/163.

¹¹² Sibeveyh Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kamber, *Kitâb-u Sibeveyh*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1988, IV/433.

Müellifimiz altıncı mahreci dilin ortası olarak vermiştir. Bunun karşısı olan damak ortası da bu mahreçte beraberdir. Yedinci mahreç dilin kenarı ve azı dişlerinin yan tarafı ile Dad harfi çıkar. Sekizinci mahreç dil ucunun az gerisinden uç kısma kadar ve üst damakla beraber olan Lam harfinin mahrecidir. Dokuzuncu mahreç dil ucu ile diş etlerinin başlangıcıdır. Buradan Nûn harfi çıkar.

Onuncu mahreç müellifimizin kaydettiğine göre Ra harfinin mahrecidir. Nûn harfinin yakınında bulunur. Dilin Lam mahrecine doğru ayrılınca az gerisindedir. On birinci mahreç dilin ucu ile üst ön dişlerin dibi arasındadır. Buradan Tı, Dâl ve Te çıkar. On ikinci mahreç dil ucu ile üst ön dişlerin ucudur. Buradan Peltek Se, Zel ve Zı harfleri çıkar. On üçüncü mahreç dil ucu ile alt ön dişlerin dibi arasındadır. Buradan Zây, Sin ve Sad harfleri çıkar. On dördüncü mahreç aşağıdaki dudağın ortası ile üst ön dişlerin ucudur. Buradan Fe harfi çıkar. On beşinci mahreç dudaklar arasındadır. Buradan Be, Mîm ve Vâv harfleri çıkar. On altıncı ve son mahreç Hayşûm denilen genizdir. Buradan Nun harfi çıkar. Müellifimizi bunu Nun-u Hafffe olarak isimlendirmiştir.¹¹³

Müellifimiz harflerin mahreçlerini bu şekilde verdikten sonra harflerin sıfatlarına da kısaca değinmiş ve okuyucunun idgam yaparken hata yapmaktan korktuğu Fe, Mîm ve Vâv gibi dudak harflerini zikretmiştir. Buna göre bu harfler dudaktan çıktığı için birbirine karışabilir. Bunları karıştırmadan ayrı ayrı çıkarmak okuyanı biraz zorlar. Bu zorlama sonucu onu yanlış da düşürebilir. İbnü'l-Bâzî'e göre Kisâî Fe harfini Vâv'a uğradığında idgam etmiştir. Ancak Mîm harfini ise bu iki harfe idgam etmek caiz değildir. O babasından Mîm'in Fe harfine dair idgamından da bahsetmişse de onun idgam edildiğine dair rivayetlerin şâz olan vecihlere dair olduğunu ifade etmiştir. Bunlarda bazı ihtilafları da zikrettikten sonra idgam konusu ile ilgili diğer nakillere geçer.

2.2.4. İdgam ve İdgam-ı Kebîr

İdgam, sözlüklerde "örtmek, kaplamak" anlamındaki *dğm* kökünden "birinin gururunu kırmak, burnun iç kısmı, atın ağzına gem takılması, bir şeyi bir şeyde eritip yok

¹¹³ İbnü'l-Bâzî, *el-İknâ*, 1/164-173.

etmek vb. anlamlarına gelir. Bir harfin diğer bir harfe katılması, girdirilmesini¹¹⁴ de ifade eder. Kıraat âlimleri idgamı "Harflerden çıkış yerleri (mahreç) ve sıfatları aynı (misleyn) veya mahreçleri aynı, sıfatları ayrı (mütecâniseyn), yahut mahreç ve/veya sıfatları yakın (mütekaribeyn) olanlar birbirine uğradığında, birincisini (mudğam) ikincisine (mudğamun fih) dâhil ederek telaffuz etmek"¹¹⁵ anlamında kullanmışlardır. Ferra "bir kimse iki sakin arasını cem edince idğâm etmiş gibi olur, ancak bu *idgamu hafîdir*"¹¹⁶ ifadesiyle idgamı misleyni ele almıştır. Onun bu kavram için kullandığı ifade *idgamı hafî* şeklindedir. İdğâmın Arapça yazım kuralı olarak varlığından bahsedilen uygulamada ve telaffuzda bulunmayan, yazıya ait olduğu için *idgamu imlâî*¹¹⁷ adı verilen bir başka çeşidinden daha bahsedilmiştir.

Arap dilinde idgamın, Arapların iki kelime arasını cem etmeyi caiz görmeleri sebebiyle telaffuzda kolaylık, taaccub; mananın aynı ya da farklı olması ve tekit amacıyla kullanıldığı ifade edilmiştir.¹¹⁸

Müellifimiz idgamı sakin bir harfin mislini yani aynısını bir diğerine aralarında hareke veya vakıf olmaksızın eklemek olarak tanımlamıştır. Ancak bu katma ve eklemede harfin mahrecine dil bir kez gider oradan ayrılıp ikinci kez de gitmez.

¹¹⁴ Bkz. Halil b. Ahmed, Ebû Adurrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, (Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî, 1988), IV/395; İbn Dureyd, Ebubekir Muhammed b. el-Hasan, el-Ezdî, el-Basrî, *Cemheretü'l-Luga*, nşr. Remzî münîr el-Bâlebekkî, (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 3 Cilt, 2/670; İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1968, 12/202-203; Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Huseynî Ebü'l-Feyz Murtaza, *Tacu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Beyrut: Daru'l-Hidâye, 1984), 32/160-162; İbn Düreyd "الذَّابُّ أَدْعَمُ" ifadesinin "kurt acıkıp sürüye dalecek hale geldiğindeki", durumu ifade için kullanıldığını ifade etmiştir.

¹¹⁵ İbn Mücahid, Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî, es-*Seb'a fî'l-Kırâât*, thk. Şevki Dayf, 2. Baskı, (Mısır: Daru'l-Me'arif, 1400), 125; Dâni, Ebû Amr Osman b. Said, *el-Mukniu' fî Ma'rifeti Mersumi Mesahifu Ehli'l-Emsar*, thk. Muhammed Ahmed Dehman, (Şam: Daru'l Fikr, tsz.), 1/432; Ahvâzî, Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim b. Yezdâd, *el-Vecîz fî Şerhi Kırâati'l-Kurrâti's-Semâniyeti Eimmeti'l-Emsâri'l-Hamse*, thk. Derid Hasan Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 1. Baskı I/84; İbnü'l-Bâziş, *el-İkna'*, 1/70; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/274-304.

¹¹⁶ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr Ferrâ ed-Deylemî, *Meani'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdulfettah İsmail eş-Şelebî, (Mısır: Daru'l-Misriyye, tsz.), 1/18.

¹¹⁷ Bkz. Misâl Âsi, Emîl Bedîî Yakup, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1987, 1/65-66; Mehmet Ali Sarı, "İdğâm", *DİA*, 21: 471, 472.

¹¹⁸ Bkz. Ferrâ, *Meani'l-Kur'an*, 1/489; İbn Mücahid, *Kitabü's-Seb'a fî'l-Kırâât*, 113.

2.2.4.1. İdgamın Caiz Olduğu Yerler

Bu başlık aslında başka bir şeyin değil ancak idgamın caiz olduğu yerler şeklindedir. Müellifimiz idgam için birbirine uğrayan harflerin mütemasil, mütecaniseyn ve mütekaribeyn olmaktan başka bir durumda olmalarının mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Burada mütemasil ile birbirine biri sakın, diğeri ise harekeli olan aynı harfi kastetmektedir. (Nisâ, 3/192) يدرك كم الموت (Âl-i İmrân, 3/22) لهم من ناصرين فلا يسرف في (Enbiyâ, 21/15) وما ذكر رتك (Âl-i İmrân, 3/41) وقد دخلوا بالكفر (İsrâ, 17/33) وما زالت تلك (Enâm, 5/61) ve ومنهم من آمن (Bakara, 2/253) gibi örneklerde Kur'an'ın tamamında misli ile karşı karşıya gelen tüm sakın harflerde idgam tüm kurrânın üzerinde ittifak ettiği uygulamadır. Son örnekte ise mimi sıla ile değil de sakın okuyanlara göre bu durum geçerlidir. Çünkü med olduğunda misleyn durumu ortada kalmamaktadır. Önceki harf harekeli olsa da üzerindeki harf medli olmadığı için bu hareke düşürülerek de idgam yapılmaktadır. Bu Ebû Amr'ın idgamıdır.

Medli harf de sakın bir harf olduğu için sonrasında Vâv ve Ye geldiğinde, örneğin (Yusuf 12/7) في يوسف , آمنوا وعملوا (Talâk 65/4) والائي يئسن (Bakara 2/6) عصى وكانوا gibi kelimelerde vasıl halinde idgam değil izhar yapmak yani bu ikisini birbirinden ayırmak gerekir. Bu iki harf kendisinden önce harfî lîn şeklinde geldiğinde (Talâk 65/4) والائي يئسن (Bakara 2/6) عصى وكانوا gibi olan idgam edilirken izhar etmek gerekir.

Müellifimiz buradaki izahlarında ilk Sibeveyh'ten yaptığı nakille verdiği وخشو gibi örneklerde birbirine ekleme yapanların ancak idgam ile bu eklemeyi yaptıklarını ifade etmiştir. Daha sonra Ebû Cafer'inn Ebû Süleyman'dan, onun da Kâlûn'dan yine Şüm'ûnî'nin A'meş'ten rivayetinde عصى وكانوا ve benzerlerinde Vâv'ın meddini işbâ' ile okuduklarını ve idgamı terk ettiklerini rivayet etmiştir. Burada vakf yerine vasl tercih edilmiştir. İbnü'l-Bâzîş bundan sonra babasından yaptığı rivayetle izhar edilen والائي يئسن ifadesindeki Ye harfinin izharının hata olduğunu kaydetmiştir. Bunu yaptığı dilsel izahlarla ispat etmek için de çeşitli nakillere başvuran müellifimiz yine Ebû Cafer'den nakille bunlarda idgamın kesin gerekli olduğuna kesin bir delil bulunmasa da misleyn olup önceki sakın olanlarda ise idgamın kesin gerekli olduğunu söylemiştir.

2.2.4.2. İdgamın Caiz Olmadığı Yerler

İki harfte mahreç ve sıfat bakımından bir zıtlık bulunursa müellifimize göre bu harflerde idgam caiz olmaz. Ancak bu iki harf mahreç ya da sıfat bakımından zıt olursa idgam meydana gelmesi uzak ihtimaldir. Bu durumda caiz olan kısım vardır, caiz olmayan kısım vardır.

Mahreçlerin muhtelif olması çok az bir ihtilaf olsa dahi izhar sebebidir. Bu şekilde harflerin sıfatları da birbirine zıt olur. Buradaki her harf için bir ilave ses gerekirken, bunda idgam yapılmaz. Çünkü sesin noksan olması diğerinde bir noksanlığı da beraber getirir. Burada idgam ve izharı tam bilmek için harflerin mahreç ve sıfatlarını iyi bilmek gerekir.¹¹⁹

Müellifimiz bunlardan başka idgamın caiz olmadığı yerleri vermek yerine mahreç ve sıfatlarla ilgili bilgi vermiştir. Bu konu başka eserlerde de yer almaktadır. Örneğin: *el-Mübhic* adlı eserinde idgamın caiz olmadığı ve uygulanmaya engel olan durumların bulunduğunu ifade eden Sıbtu'l-Hayyât bu konuda dört şart zikretmiştir.

Bu şartlardan birincisi idgam edilen iki harfi birbirinden ayıran bir tenvinin bulunup onları ayırmasıdır. Buna من انصار ربنا (Âl-i İmrân 3/192, 193), مناديا ينادي (Âl-i İmrân 3/193), سميع عليم (Bakara 2/181 vb.) ve باب باطنه (Hadîd 57/13) kelimeleri örnek verilmiştir.

İkinci şart harfin şeddeli olmasıdır. Buna o, احل لكم (Bakara 2/187), مس سقر (Kamer 54/48), الحق قالوا (Ahkâf 46/34) ve benzerlerini örnek vermiştir.

Üçüncüsü harflerin arasında kural gereği düşmüş olan bir illet harfi (nakıs fiildeki و ve ي harflerinden biri) bulunması. Buna وإن يك كاذبا (Mü'min, 40/28), وات ذى القربى (İsra, 17/26) ve يخل لكم (Yusuf, 12/9) ifadelerini örnek vermiştir. Müellifimiz de bu şartı yukarıda ifade ettiğimiz gibi zikretmiş ve bunun idgama mani olduğunu söylemiştir.

Dördüncü ve son mani muhatap ت'sının bulunmasıdır. Bu ya mütekellim bir isim olur. Ya da nida için kullanılan ve lafızda mevcut olan mücerred bir harftir. Buna كنت ترابا

¹¹⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/170.

(Nebe', 78/40), کنت ترجوا (Kasâs, 28/88), کدت ترکن (İsra, 17/74), اف أنت تکره (Yunus, 12/99) ve فأكثر جدالنا (Hûd, 11/32) ifadelerini örnek olarak vermiştir.¹²⁰

Müellifimize göre de illetlerden herhangi biri hâsıl olursa bu durumda mevzubahis sebep idgamı ya uzaklaştırır ya da bu illetin olmaması idgamı yaklaştırır. Kısaca ona göre idgamın caiz olmadığı yerler harfin harfe sıfat ve mahreç bakımından uzak olduğu yerlerdir.¹²¹

2.2.4.3. İdgam-ı Kebîr

Bu tür idgamın kebîr idye isimlendirilmesinin sebebi idgamı sağirden çok fazla olmasıdır. Bunda birinci harekeli harf sakın kılınır. İdgamı sağirde böyle değildir. Onun telaffuzunda zorluk vardır. Bu zorluğun giderilmesi sebebiyle yapılır.

İdgamı kebir konusunda Ebû Amr bunu uygulamada tek kalmıştır. Bu konuda onun iki görüşü vardır. Diğer kurrâ gibi izhar yapması birincisidir. İkincisi ise idgamı kebirdir.

Kur'an'ı hadr üzere okuduğunda ve kıraat indirac usulü ile alındığında idgamı kebirin uygulanması tercih edilir. Bu sebeple tecvîd âlimleri idgamı kebir yapmasalar da bunun bir cüzü olan hemzenin tahfifini tercih ederler. Ebû Ali el-Ahvâzî kendisinden kıraat aldığım kimselerden hiçbirinin hemze ile birlikte idgam yaptığını görmedim demiştir.¹²²

Ebû Amr harekeli olan mislini ve mutegarib ile mütecanis olanı idgam ederdi. Onun için önceki harfin harekeli ya da sakın olması birdir. İdgam yapmak için birinci harf harekeli ise onu sakın kılar ve ikinci harfe katarak idgamı böylece uygular.

İbnü'l-Bâziş idgam konusunda harfleri ele aldığı kısımda, konuyu Ebû Amr mezhebi ile sınırlı tutmamış, daha kapsamlı incelemiştir. Hemzede Sibeveyh'den nakille o, Kur'an'da geçmeyen örneklerle iki hemzenin birbirine uğradığında idgam edilmediğini ifade etmiştir. Sibeveyh'in örneği أقرأ أبوك ve أقرأ أباك ifadeleridir. Bu ifadeler Kur'an'da geçmez. Ancak Arap dilinde bu kelimelerdeki hemzelerin idgam edilmemesi önemlidir.

¹²⁰ Bkz. *el-Mubhic fî Kıraati's-Semân*, haz. Abdülaziz Nasır Sebr, Doktora Tezi, İmam Muhammed Suud el-İslâmî Üniversitesi, Din İlimleri ve Arap Dili Fakültesi, Riyad, 1984, 1/139-140.

¹²¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/194.

¹²² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/195.

İbn İshak da aynı şekilde bunların idgam edilmediğini söylemiş, Araplardan bazı kimselerin bu ifadelerdeki hemzelerin idgamının caiz olduğu şeklindeki görüşlerinin yanlış ve merdud olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca İbnü'l-Bâziş Ebû Cafer'in Kur'an'da evveli sakın olan iki hemze birbiri ile hiç karşılaşmaz dediğini nakletmiştir.¹²³

İbnü'l-Bâziş Ebû Amr'ın ب harfini her nerede gelirse gelsin kendisine uğraması halinde idgam ettiğini ve öncesinin harekeli olup olmamasının fark etmediğini de ifade etmiştir. Ancak beş yerde geçen¹²⁴ aynı ifadenin dışında Bakara'daki altıncı *يعذب من يشاء* ifadesinin daha bulunduğunu, onun idgamı sağır olarak değerlendirildiğini ve Ebû Amr'ın idgamına (idgamı kebir) dâhil edilmediğini ifade etmiştir.¹²⁵

ت harfi, kendisine uğradığında önceki ister sakın, isterse harekeli olsun Ebû Amr bunları idgam eder. Örnek: *والاخرة توفي* (Yusuf, 12/101), *والاخرة تكون* (Enfâl, 8/7), *والاخرة توفي* (Meryem, 19/25), *والموت توفته* (En'âm, 6/61) ve benzerleri gibi. Bu harfi, kendi mahrecine yakın olan on harfte idgam eder. Bunlar ط, ض, ص, ش, س, ز, ذ, ج, ث harfleridir. Bunun örnekleri şunlardır: *القيمة ثم* (Bakara, 2/92, Maide, 5/32), *بالبينات ثم* (Âl-i İmrân, 3/55, 161), *والنبوة ثم* (Âl-i İmrân, 3/79) ve benzerleridir. ج'de *جناح الصالحات* (Maide, 5/93) ve *ورثة جنة* (Şu'arâ, 26/85) ve *الاخرة جنة* (İsra, 17/104), *السيئات جزاء* (Yunus, 10/27), *الدرجات ذوالعرش* (Mü'min, 40/15), *المسكنة ذلك* (Âl-i İmrân, 3/112), *فالمليقات ذكرا* (Neml, 27/4), *بالاخرة زينا* (Zümer, 39/73) ifadeleri. Bu son üç örneğin Kur'an'da benzeri yoktur. س harfindeki örnekler *السحرة ساجدين* (A'râf, 7/121), *الساعة شئ* (Hac, 22/1) ve *باربعة شهداء* (Nur, 24/4, 13) ifadelerindedir. Bu üçünden başka ش harfine örnek olacak ifade Kur'an'da yoktur. ص harfinde *والصافات صفا* (Saffat, 37/1), *فالمغيرات صبحا* (Adiyat, 100/3) ve *والملائكة صفا* (Nebe, 78/38)'dır. Bu üçünden başka örneği yoktur. ض harfinde *والعاديات ضبحا* (Adiyat, 100/1) ifadesindedir. Bunun benzeri yoktur. ط harfinde *والصلاة طرفي* (Hûd, 11/114) ve *الملائكة طيبين* (Nahl, 16/32) ifadelerindedir. Bunlardan başka örneği yoktur. ظ

¹²³ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/198-199.

¹²⁴ Bu ifadenin geçtiği yerler: Âl-i İmrân: 3/129, Maide: 5/18, 40, Ankebût: 29/21, Fetih: 48/14. Bu beş ayette geçen *يعذب من يشاء* ifadesinde ilk kelime bulunan ب harfinin sonu harekeli, altıncı ifade olan *يعذب من يشاء* (Bakara: 2/285) buradaki ifadenin sonu kurranın çoğunluğunca cezimli okunduğu için, bu sonuncusu ilk beşe dâhil edilmemiştir.

¹²⁵ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/200; krş. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/262-263.

harfindeki örnekler Nisa ve Nahl surelerinde bulunan الملائكة ظالمي (Nisa, 4/97, Nahl, 16/28) ifadelerinde geçmektedir. Bu ifadenin Kur'an'da başka örneği yoktur.

ث harfi, öncesindeki harf sakin ya da harekeli olsun kendisine uğradığında idgam edilir. Örnek olarak Nisa Suresi'ndeki حيث ثقفتموهم (Nisa, 4/91) ve Maide'deki ثالث ثلاثة (Maide, 5/73) ifadeleri verilebilir. Başkalarında böyle değildir.¹²⁶ Bu harfi, kendisine mahreç veya sıfat bakımından yakın (mukarib) olan beş harfte idgam eder. Bunlar ذ, ث, س, ض ve ش harfleridir. حيث ثؤمرون (Hicr, 15/65), الحديث تعجبون (Necm, 53/59) örneklerinde idgam eder. Bu ikisinden başkasında değil. ذ harfinde الحرت ذلك (Âl-i İmrân, 3/14) örneğindeki gibidir. وورث سليمان (Neml, 27/16), Talâk Suresi'ndeki حيث سكنتم (Talâk, 65/6), Nûn'daki سنستدرجههم (Kalem, 68/44) ve Vakı'a'daki سراعاً (Me'âric, 70/43) ifadelerindedir. Bunlardan başka örneği yoktur. ش harfinde حيث شئتم (Bakara, 2/58, A'râf, 7/161), حيث شئتما (Bakara, 2/35, A'râf, 7/19) ve Mürselât'taki ثلاث (Mürselât, 77/30)'da idgam eder, bunlardan başkalarında idgam yapmaz. ض harfinde Zâriyât'da geçen ضيف إبراهيم (Zâriyât, 51/24) ifadesidir. Bunu o, izhar ile okumayı tercih etmemiştir.

ج harfi, Kur'an'da iki kelimedede ayrı iki cim şeklinde hiç karşılaşmaz, birbirine uğramaz. Mukarib harfleri ile idgam bu harfi idgam eder. Bunlar iki harftir. Birincisi ت harfidir. Bunun örneği المعارج تعرج (Me'âric, 70/3-4) ifadesidir ve bunu izhar ile okumaz. Diğeri ش harfidir. Bunun örneği أخرج شطأه (Fetih, 48/29) ifadesidir ve bu ifadeyi hilafı (izhar) ile de okur.

ح harfi, kendisinden başkası ile değil ancak kendisi ile karşılaştığında bu harfi idgam eder. Bu Bakara'daki النكاح حتى (Bakara, 2/235) ve Kehf'te geçen لا ابرح حتى (Kehf, 18/60) ifadelerinde iki yerdedir. Ondan ع harfinde de, Âl-i İmrân Suresi'nde bir yerde idgam rivayeti gelmiştir. Bu ise زحزح عن النار (Âl-i İmrân, 3/185) ifadesidir. Ondan, bunun hilafı olan izhar okuyuş da rivayet edilmiştir. Bu, harf değiştiğinden ilk harfe nispetle *kalb* (iklâb) diye isimlendirilir. خ harfi, daha önce geçmişti. Bu harfler Kur'an'da karşılaşmaz. Bu nedenle de biri diğerine zaten uğramaz.¹²⁷ Burada müellifimizin ح harfi

¹²⁶ Örneğin aynı ifade Bakara: 2/191'de de geçmektedir. Ancak müellifimizin belirttiğine göre Ebû Amr burada idgam ile okumaz.

¹²⁷ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/209-211; krş. Sıbtu'l-Hayyât, Abdullah b. Ali b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Muhammed el-Bağdâdî, *el-İhtiyâr fî Kırâati'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*, El Yazması, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa 10, 226 varak, İstanbul tsz, vr. 40a-41b.

ile ع harfini idgam konusu içinde ele alması, birçok müellifin eserinde uyguladığı ortak bir yöntemdir. Ebû Amr'den idgam rivayet edildiğini söylemekle beraber, bunun Ebû Amr'ın usulüne uygun olmadığını da eklemesi bu iki harfte aslında izhar konusunda icma'nın bulunması sebebiyledir. Çünkü Zuhur Suresi'nde geçen فصح عنهم ifadesinde Ebû Amr idgam yapmamıştır. Oyasa idgam cezimli olanla harekeli olana göre daha önceliklidir. Cezimli ya da sakın olanı idgam yapmayan nasıl harekeliyi idgam yapacaktır.

س, ز, ذ, ج, ث, ت harfinde onun mukaribi olan on harfte idgam ile okur. Bunlar ت, ث, ج, ذ, س harfleridir. ت harfinde beş yerde idgam yaparken bunlardan başka yerde idgam etmez. Bunlar, Bakara Suresi'nde المساجد تلك (Bakara, 2/187), Mâide'de الصيد تتاله (Mâide, 5/94), Tevbe'de كاد تزيع (Tevbe, 9/117),¹²⁸ Nahl'de بعد توكيدها (Nahl, 16/91) ve Mülk'te تكاد تميز (Mülk, 67/8) ifadeleridir. ث harfinde iki yerde idgam eder, başkasında yapmaz. Bunlar Nisâ'da يريد ثواب (Nisa, 4/134) ve Benî İsrâîl (İsrâ)'da لمن نريد ثم (İsrâ, 17/18) ifadeleridir. Bu ikisi ona özeldir. ج'de Bakara'da, bir yerde geçen داود جالوت (Bakara, 2/251) ifadesidir. İkinci bir yerde دارالخلد جزاء (Fussilet, 41/28) şeklinde geçen ifadeyi hilafı ile de (izharı da tercih ederek) okumuştur. ذ harfinde من بعد ذلك (Bakara, 2/52, 64) ifadesini geçtiği yerlerde, kesra harekeli bir harften sonra gelen د harflerini, القلائد ذلك (Mâide, 5/97), الودود ذوالعرش (85/Burûc 14) ve benzerlerinde idgam eder. ز harfinde iki yerde idgam eder. İlki Kehf'teki يريد زينة (Kehf, 18/28) ve diğer Nûr'daki يكاد زينتها (Nûr, 24/35) ifadeleridir. س harfinde dört yerde idgam ile okur. İbrahim Suresi'nde في الاصفاد (İbrahim, 14/49-50), Tâhâ'da كيد ساحر (Tâhâ, 20/69), Mü'minûn'da عدد سنين (Mü'minûn, 23/ 112), Nûr'da يكاد سنابرقه (Nûr, 24/43). Bunlardan başka bu harfi idgam ettiği örnek yoktur. ش harfinde iki yerde idgam eder. Bunlar birincisi Yusuf Suresi'nde ve öteki Ahkâf'ta olan وشهد شاهد (Yusuf, 12/26, Ahkâf, 46/10). Bu ikisinin bir benzeri mevcut değildir. ص harfinde نفقد صواع الملك (Yusuf, 12/72), Meryem Suresi'ndeki المهد صبيا (Meryem, 19/29), Nûr'daki من بعد صلاة (Nûr, 24/58) ve Kamer Suresi'ndeki مقعد صدق (Kamer, 54/55) ifadeleridir ki bunları idgam ile okur. Başka bir yerde bu harfi idgam ile okuduğu vaki değildir. ض harfinde üç yerde idgam yapar. İlki Yunus ve Secde surelerinde من بعد ضراء (Yunus, 10/21, Fussilet, 41/50) ve Rûm Suresi'nde من بعد ضعف (Rûm, 30/54)

¹²⁸ Bu ifade Asım'ın Hafs rivayetinde كاد يزيع şeklinde geçer. Burada bu nedenle ifadeyi örnek getirebilmek için ت harfi ile getirmek zarureti olduğu ve bunun yalnızca كاد تزيع kullanımına özgü olduğu bilinmelidir.

ش harfi. Bu harf misline uğramadığından idgam edilmez. Ancak س harfinde Ebû Amr bunu idgam eder. Bunu oğlu Abdurrahman babasından rivayet etmiştir. Bunu örneği العرش سبيلا (İsrâ, 17/42) ifadesidir.

ص harfi. Bu harf de Kur'an'da misli ile karşılaşmaz. İki kelimedede de birbirine hiç uğramadığı için bir başka harfe idgam edilmez.

ض harfi. Bu harf de misli ile karşılaşmaz. Ancak Ebû Amr ش harfinde idgamsız da okumakla birlikte لبعض شأنهم (Nûr, 24/62) ifadesini idgamlı okur.

ط harfi. Hiç örneği yoktur. ظ harfi de aynı şekildedir. Bunlar da başka harfe idgam edilmezler.

ع harfi. Bu harfte öncesi ister sakın isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam yapar. Örneğin يشفع عنده (Bakara, 2/255), لا اضيع عمل (Âl-i İmrân, 3/195), ينزع عنهما (A'râf, 2/27) ve benzerlerinde böyledir.

غ harfi. Bu harfte de misline uğraması halinde, öncesi ister sakın isterse harekeli olsun idgam eder. Ancak tenvinli olması durumu bundan istisnadır. Bu da on sekiz yerde gelir. Bunun dışında tümünü idgam ile bir kısmını da bi hulfîn idgamsız okumuştur.

ف harfi. Bu harfte de öncesi ister sakın isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam eder. Örneğin بالمعروف فإذا (Nisa, 4/6), خلائف في الارض (Yunus, 10/14, Fâtır, 35/39), تعرف في وجوههم (Mutaffifin, 83/24) ve benzerleri gibi.

ق harfi. Bu harfte de misline uğraması halinde, öncesi ister sakın isterse harekeli olsun idgam eder. Kur'an'ın tamamında beş yerde bu şekilde geçer. Örneğin من الرزق قل (A'râf, 7/32), A'râf Suresi'nde iki yerde geçen افق قال (A'râf, 7/143), Tevbe Suresi'nde افق قال (Tevbe, 9/99), Yunus Suresi'nde الغرق قال (Yunus, 10/90) ve Cin Suresi'nde طرائق قددا (Cin, 72/11) ifadeleri. Yine ك harfini bir kelimedede öncesi harekeli geldiğinde ve iki kelimedede geldiğinde ki bunların cümlesi otuz yedi kelimededir ve Ebû Amr bunları idgam ile okur. Cemi zamirine eklenmediğinde iki kelimedede gelmesi خلق كل شيء (En'âm, 6/102, Râ'd, 13/16) ve يفرق كل أمر حكيم (Duhân, 44/4) ifadelerindeki gibidir. Eklenince bir kelimedede gelmesine örnek ise رزقكم, خلفكم ve benzerleridir. Bunları her geldiği yerde idgam ile okur.

ك harfi. Bu harfte de öncesi ister sakın isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam eder. Örneğin عليك كتابا (En'âm, 6/7), كذلك كنتم (Nisa, 4/94), نسبحك كثيرا (Tâhâ,

20/33), ونذكرك كثيرا (Tâhâ, 20/34), إنك كنت بنا بصيرا (Tâhâ, 20/35) ve benzerleri. Bir kelime misline uğradığında Kur'an'da iki yerde idgam eder. Bunların örneği ise مناسكم (Bakara, 2/200) ve سلکم (Müddessir, 74/42) ifadeleridir. Bu ikisi idgam konusunda ona özeldir. Aynı şekilde ق harfinde öncesi harekeli geldiğinde idgam ile okur. Örneğin افك (Bakara, 2/30) ونقدس لك (Furkân, 25/10) ويجعل لك قصورا (Zâriyât, 51/9-10), قتل الخراصون (A'râf, 7/156) هدنا إليك قال (Lokmân, 31/23) ve (Bakara, 2/76) وتركوك قائما ifadelerini idgamsız okur.

ل harfî. Bu harfte de misline uğraması halinde, öncesi ister sakın isterse harekeli olsun idgam eder. Örneğin جعل لكم (Bakara, 2/22, En'âm, 6/97), وقال لهم (Bakara, 2/247, 248), القتال لولا (Nisa, 4/77) ve bunların benzerleri. ر harfinde Örneğin سبيل ربك (Nahl, 16/69), سبيل ربك (Hûd, 11/81), رسل ربك (Nahl, 16/125), سبيل ربك (Şûrâ, 42/51), ارسل رسوله (Tevbe, 9/33, Fetih, 48/28) ve bunların benzerlerinde idgam yapar. Aynı şekilde bu harfe uğradığında kendisi ister sakın, ister dammeli, isterse kesralı olsun bunları idgam ile okur. ادع إلى سبيل ربك (Nahl, 16/125), ادع إلى سبيل ربك (Meryem, 19/19), انما انا رسول ربك (Fecr, 89/15), فيقول ربي اهانن (Neml, 27/40), هذا من فضل ربي (Fecr, 89/15) örneklerini idgam eder. Bunlardan son ikisine benzemesine rağmen ل fethalı ve öncesi de sakın gelirse bu iki harfî idgam ile okumaz. Örneğin Munâfikûn Suresi'nde ان يقول ربي الله (Mü'min, 40/28) فيقول رب لولا اخرتني (Münâfikûn, 63/10) قال رب (Kasas, 28/33, Ankebût, 29/30) ifadesinde, kendisi fethalı öncesi sakın gelmesine rağmen bu iki harfî idgam eder.

م harfî. Bu harfte de öncesi ister sakın isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam eder. Örneğin ادم من ربه (Bakara, 2/37), اعلم مالا تعلمون (Bakara, 2/30), العظيم (A'râf, 7/148) قوم موسى (Bakara, 2/184), طعام مسكين (Bakara, 2/105-106) ماننسخ باعلم بالشاكرين (Mü'min, 40/48) حكم بين العباد (Mâide, 5/27) ادم بالحق (En'âm, 6/58), اعلم بالظالمين (En'âm, 6/53), علم بالقلم (Alak, 96/4) ve benzerleri. İhfa yaparken ب harfini şeddelemek gerekmez. Çünkü bu tam idgam değildir. Lafızda hakiki idgamı م'in öncesi sakın olduğunda tercihe eder. Örneğin إبراهيم بنيه (Bakara, 2/132) والحرام بالشهر (Bakara, 2/194).

ن harfî. Bu harfte de misline uğraması halinde, öncesi ister sakın isterse harekeli olsun idgam eder. Örneğin نحن نسبح (Bakara, 2/30), ويستحيون نساءكم (Bakara, 2/49, A'râf, 7/141) الذين نافقوا (Âl-i İmrân, 3/167, Haşr, 59/11) ve benzerleri. Öncesi

لن (Ankebût, 29/26), فامن له لوط (Bakara, 2/55, Tevbe, 9/94), خزائن ربك (Tûr, 52/37), تأذن ربكم (İbrahim, 14/7) ve وما لك (Mü'münûn, 23/38). Burada ل harfinde idgam ile okuduğu gibi bi hulfın izhar ile de okur.

و harfi. Bu harfi Kur'an'da iki yerde idgam eder. Arâf Suresi'nde خذ العفو وامر (A'râf, 7/199) ve Cuma Suresi'nde من الهو ومن التجارة (Cuma, 62/11) ondan ittifak ile idgam rivayet edilmiştir. Bu ikisinde bu harfin öncesi sakindir. Üç yerde ise bu harfi idgam etmeksizin izhar ile okur. Bunların da önceleri aynı şekilde sakindir. Birincisi En'âm Suresi'ndeki وهو وليهم (En'âm, 6/127), ikincisi Nahl Suresi'ndeki فهو وليهم (Nahl, 16/63) ve üçüncüsü Ğasek (Şûrâ) Suresi'ndeki وهو واقع بهم (Şûrâ, 42/22) ifadeleridir. و harfinden önceki harf والذين (Bakara, 2/249)'de olduğu gibi harekeli olursa onu idgam eder. Bu ifadeyi idgamsız da okumuştur.

ه harfi. Bu harfte öncesi ister sakin isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam eder. Örneğin فيه هدى (Bakara, 2/2, Mâide, 5/46), فاعبوه هذا (Âl-i İmrân, 3/51), إلهه (Tevbe, 9/124), زادته هذه (Bakara, 2/249), جاوزه هو (Furkân, 25/43, Câsiye, 45/23), سبجانه هو (Tevbe, 9/31, Yunus, 10/68), اخاه هارون (Meryem, 19/53) ve benzerleri.

ي harfi. Bu harfte de öncesi ister sakin isterse harekeli olsun, misline uğraması halinde idgam eder. Bunun idgam edilmesinin şartı şeddesiz gelmesidir. Bu harf, Kur'an'da sekiz yerde böyle gelmiştir. Ehli eda bunların idgam edilmesi konusunda ittifak emişlerdir. Bakara'da ان يأتي يوم (Bakara, 2/254), Hûd Suresi'nde ومن خزي يومئذ (Hûd, 11/66), İbrahim Suresi'nde ان يأتي يوم (İbrahim, 14/31), Nahl Suresi'nde والبغي يعظكم (Nahl, 16/90), Tâhâ Suresi'nde نودي ياموسى (Tâhâ, 20/11), Rûm Suresi'nde ان يأتي يوم (Rûm, 30/43), Ğasek (Şûrâ) Suresi'nde ان يأتي يوم (Şûrâ, 42/47) ve Hâkka Suresi'nde فهي يومئذ (Hâkka, 69/16).¹³¹ Görüldüğü gibi müellifimiz burada, Ebû Amr mezhebini her harfte incelemiş ve onun Kur'an'da hangi kelimelerde ve hangi harflerde idgam ve izhar ile okuduğunu örnekleri ile zikretmiştir. Burada açık bir şekilde görülen müellifimizin konuyu Ebu Amr'ın görüşleri ile sınırlı tutması ve geniş bir şekilde ele almamış olmasıdır.

İbn Mücahid müellifimiz İbnü'l-Bâziş ve onun çağdaşı olan Bağdatlı kıraat âlimi Sıbtu'l-Hayyât gibi idgamı kebir bahsinde Ebû Amr için tüm harfleri ayrı ayrı vermek

¹³¹ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 43a-44b.

suretiyle açıklamalara gitmemiştir. Ne var ki kıraât-i seb'a imamları içinde Ebû Amr'ın idgam ve izhar konusundaki uygulamalarına ilişkin örnekler onun eserinde, diğer imamlara göre biraz daha detaylı bir şekilde yer almıştır.¹³² Buradan anlaşılıyor ki ilk dönem müelliflerinden sayılan İbn Mücahid'de henüz rivayetler çok ayrıntılı verilmiyor iken, Ebû Amr ed-Dânî ile beraber daha ayrıntılı verilmeye başlanmıştır. Hicri altıncı asrın başlarına gelince detaylar daha da artmaya başlamıştır. Çünkü müellifimiz ve İbnü'l-Bazî her ikisi de Ebû Amr için harfleri tek tek ele almak ve her birinde onun idgama ilişkin uygulamalarını ayrı ayrı vermek yoluna gitmişlerdir. Sekizinci asrın ikinci yarısında ise İbnü'l-Cezerî ile kıraat ilmi zirvesine ulaşmıştır. Bu da kıraat ilminin eserlerde kaydedilen şekliyle de bir inkişaf kazandığının göstergesi olarak karşımızdadır. Ancak kıraat eserlerine genel olarak bakıldığında İbnü'l-Cezerî'nin hicri sekizinci asırda kıraat ilmini ulaştırdığı zirve seviyenin günümüzde henüz aşılamadığı göze çarpmaktadır.

Ebû Amr ed-Dânî de harflerin idgamını genel olarak ele almış ve idgam konusunda Ebû Amr için onun görüşlerini konu alan bir bölüm ayırmıştır. Ancak genel ele aldığı idgam konusunda yeri geldikçe her rivayet gibi Ebû Amr'dan gelen rivayetlere de değinmiştir.¹³³ Onun Ebû Amr hakkında ilk olarak söylediği müellifimiz gibi onun idgam yapmasına ilişkin şartlarıdır. Bu şartları sıralayan Dâni konuyu örneklerle desteklemiştir. Bu şartları müellifimizden yaptığımız nakillerde aralarda vermiştik. Bu nedenle burada yazılması tekrar olacaktır.

Ahvâzî'ye gelindiğinde ayrıntıların yine çok çeşitlenmediği İbn Mücahid ve Ebû Amr ed-Dânî geleneğinin devam ettiği gözükmektedir. Çünkü o da Ebû Amr'ın idgam ve izharına ilişkin kendi özel şartlarını ve her bir harfe ilişkin bu konudaki görüşlerini ayrı ayrı incelememiştir. Dönem olarak yakın olmasına bağlanabilecek bir konu olma olasılığına rağmen yine de bunun bir üslup meselesi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü son dönemlerde yaşamasına rağmen yukarıda de değindiğimiz gibi İbnü'l-Cezerî de *en-Neşr*'de, bu konuda ilk dönem müelliflerine benzer bir uygulama ortaya koymuştur. Böyle olunca İbnü'l-Cezerî'nin konuyu ele alış biçimi müellifimizden farklıdır. O, müellifimizin yaptığı gibi her harfi ayrı ayrı ele alarak Ebû Amr'ın bu harflerdeki

¹³² Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 116-122.

¹³³ Bkz. Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd, *Camiu'l-Beyân fi'l-Kıraati's-Seb'*, nşr. Cami'atü's-Şârika, 1. Baskı, I-IV, Birleşik Arap Emirlikleri, 2007, 2/377-430.

idgamına ilişkin örnekleri vermek yerine, ihtilafları konu konu incelerken diğer kıraat imamlarının yanında Ebû Amr'ın görüşlerine biraz daha genişçe yer vermeyi seçmiştir.

Müellifimiz gibi idgamı kebir konusunu işleyen Sıbtu'l-Hayyât idgamın bu türüne *idgam-ı mevsûm fil kebir* tabirini kullanmış ve bunun idgam için ikinci bölüm olduğunu ifade etmiştir. Ona göre “bir harf misli ile karşılaştığında bu birbirine uğrama, ya bir kelimede ya da aynı harfin, iki kelimeden birincinin sonu ile ikincinin başında gelmesi şeklinde olur.

Bir kelimede geldilğinde art arda gelen harflerde kurrâ arasında izhar ile okunması ilgili olarak bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bunlara örnek olarak *اقتلوا* (Hucurat, 49/9), *موتننا* (Sâffât, 37/59; Duhân, 44/35), *جباهم* (Tevbe, 9/35), *ويدعوننا* (Enbiya, 21/90), *وليستعفف* (Nûr, 24/33), *ولا تشطط* (Sâd, 38/22), *اكراهين* (Nûr, 24/33), *واعيننا* (Hûd, 11/37, Mü'minûn, 23/27) ve benzerleri getirilebilir. Bu örnekler içinde yalnızca iki harf ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü Ebû Amr bu kelimelerde iki harfî idgam etmiştir. Bu iki harten ilki Kur'an'da yalnızca iki yerde geçen *ك* harfidir. İlki Bakara'daki *مناسككم* (Bakara, 2/200) ve ikincisi Müddessir'de geçen *ما سلككم* (74/Müddessir 42) ifadelerindedir. İkinci harf ise A'râf Suresi'nde bir kelimede geçen *ي* harfidir. Bu kelime *إن ولي الله* (A'râf, 7/196) ifadesindedir.¹³⁴ Buradan anlaşılan; mütemasil harfler bir kelimede geldiğinde, Ebû Amr dışında kurrâdan hiç kimsenin birbiri ardınca gelen iki aynı harfî idgam etmediğidir. Ebû Amr ise yukarıda geçen örneklerdeki birbirine uğrayan iki aynı harfin birincilerindeki harekeyi düşürmek ve onu ikinci harfe katmak şeklinde idgam etmek suretiyle diğer kurrâyı muhalif okumuştur.”¹³⁵ Müellifimizin izhar ile okudular ifadesi ile kastedilen ise, bu birbirine uğrayan harflerin harekelerinin okunması ve şeddeli imiş gibi birbirine katılmayıp ayrı ayrı telaffuz edilmesidir. Bu, izhar idgamın zıttı olduğu için doğrudur. Asıl itibariyle ise bu, daha ötede harfleri ayrı ayrı kıraat etmektir. Art arda gelmiş olsalar da, harflerin harekeli okunması, o iki harfî birbirinden ayırmaktır.

Ayrı iki kelimede aynı harf birbirine uğradığında Ebû Amr ve onunla birlikte diğer bir grubun daha ona uyararak bu harfleri idgam ile okuduklarını kaydeden müellifimiz bunun örneklerini de vermiştir.

¹³⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/196; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 38a-38b.

¹³⁵ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/196; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 38b.

“İki kelimedede gelen misleyne örnek (Fâtiha, 1/3-4) فيه هدى (Bakara, 2/2), لذهب بسمعهم (Bakara, 2/20) ve benzerleridir. Ebû Amr Kur'an'da bu şekilde birbirine uğrayan iki harfin geçtiği kelimelerde bu harflerin tümünü idgam etmiştir. Bu harflerin tamamı on dokuz harften ibarettir. Bunlar ب, ث, ت, ح, ر, س, ع ve sonuna kadar elifbanın kalan harfleridir. Misleynde o, öncesi sükûnlu olan harfleri ve رب بما (Hicr, 15/39, Kasas, 28/17), بالحق قالوا (Hac, 22/36), صواف فإذا (Kamer, 54/48), مس سقر (Sâd, 38/24), وخر راکعا (Enâm, 6/30; Ahkâf, 46/34), ثم ماتوا (Muhammed, 47/34), إن كن نساء (Nisa, 4/11), بالعنود (Kehf, 18/28) ve bunları gibi ifadelerdir. Ebû Amr ve arkadaşları bunlardaki gibi öncesinde şedde bulunan harekeli harflerden başkasını idgam eder. Ayrıca بعذاب بنيس (A'râf, 7/165), وسارب بالنهار (Ra'd, 13/10), انصار ربنا (Al-i İmrân, 3/192), رزقا قالوا (Muhammed, 47/21), معروف فإذا (Bakara, 2/115, 247), واسع عليم (Bakara, 2/79), فويل لهم (Bakara, 2/79), سلطانا نصيرا (İsrâ, 17/80), ولهو وزينة (Hadîd, 57/20), وحي يوحى (Necm, 53/4) ve benzerlerinde olduğu gibi tenvinli olursa onları idgam yapmaz. Yine ت إن كنت تقيا (İsrâ, 17/74), كنت تركن (Kasas, 28/86), كنت ترجوا (Nebe, 78/40), أفأنت تسمع (Yunus, 10/42 ve 43/Zuhruf 40), أفأنت تكره (Yunus, 10/99), أفأنت تكون (Furkan, 25/43), أنت تحكم (Zümer, 39/46) ve bezneri örneklerde olduğu gibi nefsi mütekellim ve muhatab isim veya harf olanları da birbirine katmaz. Aynı zamanda وإن يك (İsrâ 17/26) ifadelerinde olduğu gibi nakıs fiil olanları ve فات ذاالقربى (Mü'min 40/28) ve بعد ضراء (Yunus, 10/21, Hûd, 11/10 ve Fussilet, 41/50) vb. örneklerindeki gibi misleyn olup ilki fethalı ve öncesi de sakın olanları da idgam etmez. Onun idgam etmek için misleynde şartları bunlardır.”¹³⁶ Görüldüğü gibi müellifimiz burada Ebû Amr'ın ayrı kelimelerdeki misleyn harflerde idgam yapılması için, istisna saydığı şartları zikretmiştir. Bunların dışında az da olsa nakıs olan harflerde onun idgam ettiği birkaç kelime daha vardır. Onlar ise yerinde işlenecektir.

Müellifimiz mütekaribeyn olan harflerin birbirine uğraması halinde, bu durumun bir ya da iki kelimedede biri diğerine uğramaktan başka şekilde olmayacağını ifade etmiştir. Buna göre, iki mütekarib (sıfat veya mahreç bakımından birbirine yakın olan) harf tek bir kelimedede bulunursa, bunların izhar ile okunması konusunda Ebû Amr ve kurrâ arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Örneğin أفلا يتدبرون (Nisa, 4/82, Muhammed, 47/24), المتطهرين

¹³⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/196-197; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 38b-39a.

(Bakara, 2/222), إنما يتذكر (Ra'd, 13/18), والمتصدقين (Ahzâb, 33/35), وأنزلنا (Bakara, 2/57), وجعلنا (Maide, 5/13) ve benzerleri gibi. Harfinde ise durum farklıdır. Ebû Amr'ın bu harfle ilgili olarak kendi idgamının şartları vardır. O, خلفكم (Bakara, 2/21), ورزقكم (Enfâl 8/26), وما سبقكم (A'râf, 7/80) ve benzeri örneklerde olduğu gibi, kendinden önceki harf harekeli olur ve kendinden sonraki harf ك olursa onu ك harfine idgam etmiştir. Ancak ق'tan önceki harf sakin olarak gelmişse idgam değil izhar yapar. Örneğin ميثاقكم (Bakara, 2/63), صديقكم (Nûr, 24/65) ve benzerleri gibi. Bu harften önceki harekeli olur ve ك'ten sonra bir harf bulunmazsa aynı şekilde yine izhar ile okur. Örneğin نحن نرزقك (Enam, 6/121, Tâhâ, 20/132) ve bunların benzerlerinde olduğu gibi.¹³⁷ Burada müellifimiz Ebu Amr'ın idgamı mütekârib harfler için, bu harfler bir kelimedede birbirine uğrarsa, bunları idgam etmekten istisna tuttuğunu kaydetmiş ve daha anlaşılır olması için Kur'an'da geçtikleri yerlere ait bir kısım örnekleri nakletmiştir.

Ebû Amr'ın iki ayrı kelimedede gelen mütekârib harflerin birbirine uğraması durumunu ele alarak bunlarda idgamı kebir yapıp yapmadığına ilişkin örnekleri işe şöyledir:

Mütekârib harfler birbine uğrar da بالبينات ثم (Bakara, 2/92), الحرث ذلك (Âl-i İmrân, 3/152), عندك قالوا (A'râf, 7/134) ve bunların benzerlerinde olduğu gibi iki ayrı kelimedede gelirse, Ebû Amr Kur'an'da her nerede gelirse gelsin bunları idgam ile okur. Misleyin harfler için olduğu gibi bu tür harfler için de onun gerekli şartları vardır. İdgamı kebir yapmasını şartı olan bu şartlar için şu söylenebilir:

Bu harften önceki harf يصب من فوق رؤسهم (Hac, 22/19), و تب ما أغنى (Tebbet, 111/1-2), الحق (Ra'd, 13/19), الحق كمن هو أعمى (Bakara, 2/200), أشد ذكرا (Nisâ, 4/84), وأشد تنكيلا (2), لا يضل ربي (Tâhâ, 20/52), و هم بها (Yusuf, 12/24), فإن ربي غني (Neml, 27/40) ve bunun gibi örneklere benzeyenlerde olduğu gibi şeddeli gelmemelidir. İlk harf عذاب مهين (Bakara, 2/90), نصيب مما كسبو (Bakara, 2/202), سائحات ثيبات (Tahrîm, 66/5) ve benzeri örneklerdeki gibi tenvinli de olmamalıdır. كنت ثاويها (Kasas, 28/45), رأيت ثم (İnsan, 76/20), فأكثرت (Kehf, 18/39), فلبثت سنين (Tâhâ, 20/39), إذ دخلت جنتك (Hûd, 11/32), جدالنا

¹³⁷ Sıbtu'l-Hayyât, Kitâbü'l-İhtiyâr, vr. 39a.

18/71, 74) ve benzerlerinde olduğu gibi muhatap sığasında ve sırf hitap için vazedilmiş olmamalıdır. Bu iki harf إبرهيم بنيه (Bakara, 2/132), الحرام بالشهر (Bakara, 2/194), الأرحام بإذن ربهم (Enfâl, 8/73, Ahzâb, 33/6), ثم يرم به بريئاً (Nisâ, 4/84) ve benzerleri ile ويرجون رحمته (Îsrâ, 17/57), يدعوون ربهم (En'âm, 6/52, (Kehf, 18/28), ويقولون للذين (Nisâ, 4/51) ve diğer benzerleri gibi bir önceki sakin olan م ve ن olmamalıdır. Bundan yalnızca bir kelimedeki ن harfî istisna edilmiştir. Bu ise نحن له (Mü'minûn, 23/38), نحن لك (Hûd, 11/53) ve نحن لكم (Yunus, 10/78) ifadelerindeki نحن zamiridir. Ebû Amr bu zamiri geldiği her yerde sonraki harfe idgam etmiştir. Onun aynı zamanda izhar ile okuduğu da rivayet edilmiştir. Harf الكتاب من بعدهم (Şûra, 42/14), والحساب ما خلق (Yunus, 10/5), بعد سوء (Sâd, 38/30), لداود سليمان (Bakara, 2/83), الزكوة ثم (Sebe, 34/14), والغيب ما لبسوا (Yusuf, 12/76), وفوق كل ذي علم (22/Hac, 77), الخير لعلمكم (Furkân, 25/62), أراد شكورا (Neml, 27/11), فإني وتركوك قائما (Yunus, 10/65, Yâsin, 36/76), يحزنك قولهم (A'râf, 7/143), إليك قال (62/Cuma, 11) ve bunların benzerlerinde olduğu gibi kendisi fethalı önceki ise sakin bir harf bulunmamalıdır. Yukarıda diğer yerlerde olduğu gibi burada da üç harfî istisna saymış ve bunları idgam etmiştir. Bu harfler; nerede gelirse gelsin قال'nin ل'1. Örneğin قال رب (Âl-i İmrân, 3/38, 40), قال ربكم (Şu'arâ, 26/26), قال رجل (Mâide, 5/23) ve benzerleri gibi. İkincisi كاد يزيغ (Tevbe, 9/117) ve بعد توكيدها (Nahl, 16/91) ifadelerindeki د harfi. Bu iki örneğin üçüncüsü yoktur. İstisna sayılan harflerin üçüncüsü الصلاة kelimesindeki ت harfidir. Bu şekilde Kur'an'da başka örnek bulunmamaktadır.¹³⁸ Müellifimiz buraya kadar Ebû Amr'ın istisnalarını zikretmiş ve onun idgam etme şartına bağlı olarak, bu idgamdan istisna tuttuğu şartları da vermiştir. Bu şartların bulunması, kıraatin bir sünnet olduğunun, kayıtsız şartsız ve her isteyen kendi arzusu istikametinde olmadığı ve her birinin belli kurallar çerçevesinde okunarak günümüze geldiğinin önemli bir göstergesidir.

Bundan sonra müellifimiz idgam ve izhar konusuna geçerek Ebû Amr ve diğer kurrâya ait ihtilafları ele almıştır.

2.2.5. İzhar ve İdgam

İzhâr kelimesi sözlükte “bir şeyi açık kılmak, ortaya çıkarmak; açıktan okumak” mânalarına gelir. İf'âl babından mastar olan bu kelimenin aslı “zuhûr” köküdür. Bu kök

¹³⁸ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 39b-40a.

“ortaya çıkmak” anlamına gelmektedir. Kırâat ilminde “Harfleri birbirinden uzaklaştırmak suretiyle iki harfin arasını ayırma” (iki harfi kendi mahreçlerinde ayrı ayrı okuma) şeklinde ifade edilmektedir.¹³⁹

İzhar söz konusu edilince çeşitlerinden de bahsetmek faydalı olacaktır. İlki *izharı halkî*dir. Sâkin nûn veya tenvinden sonra boğaz harfleri olan ه، غ، ع، خ، ح، أ’den birinin gelmesi halinde bu harflerden önceki *sâkin nûn* ya da tenvindeki “n” bu harflere katılmadan, ayrı olarak okunur. Bu izharı halkîdir. Bunlarda izhar yapılmasının sebebi, sâkin nûn veya tenvindeki gizli nûnun mahrecinin, izhar harflerinin mahreçlerine uzak olmasıdır. Buna *عليماً حكيماً* ve *منه* kelimelerindeki izharlar örnek verilebilir.

İkincisi *izharı iztirârî* denilen kelimedeki izhardır. *بنیان، صنوان، قنوان، دنیا* kelimelerinde bulunan sâkin nûnlar, vav harflerine uğrarlarsa bunlarda idgam yapıldığı takdirde mana bozulacağı için izhar yapılması hükme bağlanmıştır. Genel olarak “Vâv ve Ye harflerinden önce gelen sâkin Nûn harfi bir kelimenin içinde birbirine uğrarsa kelime izharı olur” şeklinde tanımlanabilir. Buna izharı iztirârî de denir. Çünkü sâkin Nûn bir kelimenin sonunda vav veya yâ da ikinci kelimenin ilk harfi olsaydı bunda gunne ile birlikte idgam yapılması, birinci harfin ikincisine katılması ve bu esnada aynı anda genizden ses getirilmesi şeklindeki idgam uygulanırdı.

Üçüncüsü izhar şekli sâkin mim harfinde olan izhardır. Mim harfi sâkin gelip sonrasında kendisi ve be harfinden başka bir harf gelirse bu durumda *izharı mîmî* (mim izharı) denir. Mim izharı da kendi içinde ikiye ayrılır. *İzharı şefevî, izharı sâiri’l-hurûf*. Sâkin mim harfinden sonra gelen harfler dudak harflerinden diğer ikisi olan¹⁴⁰ ف ve و harfleri olursa o zaman buna izhâr-ı şefevî denir. ...هم و أزواجهم (Yasin, 36/56) ayeti buna örnektir. Sâkin mimden sonra dudak harfleri (ب، ف، م، و) dışındaki harflerden biri gelirse buna izharı sâiri’l-hurûf adı verilir. أم لم تنذرهم (Bakara, 2/6) لكم دينكم (Kâfirûn, 109/6) örneklerinde olduğu gibi.

Dördüncüsü marifelik takısı olan “Elif-Lâm”da (ال) meydana gelen ve Lâm’ın sonraki kamerî denilen harflere katılmadığı *izharı kameriyye*’dir. İzharı kameriyye’de bu

¹³⁹ Bkz. Abdurrahman Çetin, “İzhar”, *DİA*, 23/506; Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, (Nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Amman 1984, 232, 262; Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Teyssîr fi’l-Kırââtî’s-Seb’*, nşr. Otto Pretzl, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 45; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/22-23; Abdurrahman Çetin, *Kur’an Okuma Esasları*, Emin Yayınları, Bursa, 2009, 54-56.

¹⁴⁰ İlk ikisi ب ve م’in kendisidir. Kur’an alfabesinde dört tane dudak harfi vardır; (ب، ف، م، و).

harflerden¹⁴¹ önce *harf-i ta'rif* olan Lâm gelirse القمر المؤمن، الحمد، the example of the Lām in the Qur'an is like this. This Lām is pronounced with izhar.

Izharî Lâmiyye diye bir diğer izhar çeşidi izharın son şeklidir. Okuyuş esnasında Elif Lâm takısı olmayan ve kendisinde idgâm ya da izharı kameriyye gibi bir tecvid gerçekleşmeyen Lâm harfleri, yanlış bir şekilde harekeli imiş gibi okunmasın ve bu harfleri sonraki harflere katılmasın diye bu harflerde izhar yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁴² Buna قلنا، جعلنا، جعلت، وسئلهم، gibi kelimeler örnek verilebilir. Buradaki lâm harfleri sarsılmadan ve harekeliymiş gibi yapılmadan ve diğer harflerden tam ayrılarak izhar ile okunmalıdır.

Müellifimiz izhara bu kadar geniş yer ayırmamıştır. Karşılaştırmak için kısaca araştırdığımız bazı eserlerde görebildiğimiz kadarıyla izharın uygulama biçimleri farklı farklı olsa da, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a'sı*¹⁴³ dışında, idgam konusu müellifimizin ele aldığı biçimde harfler zikredilmek suretiyle işlenmiştir. Müellifimizin tespit ettiği harfleri aşağıda sırasıyla vererek her birinin örneklerini de zikretmek faydalı olacaktır. Bunları diğerleriyle karşılaştırmak da konunun daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. İbnü'l-Bâzîş idgam ve izharın yapılması sebebiyle ihtilafların kendisinde uygulandığı dokuz harf şunlardır:

”ن، ت، ل، ب، ر، ث، ف، ذ، د“¹⁴⁴ Bu harflerin her birinde idgamın Kur'an'daki hangi örneklerde gerçekleştiğini açıklayan müellifimiz bunu her harfte ayrı olarak vermiştir.

“د harfinde kendisine misli olan د harfini her geldiği yerde tüm kurrâ idgam etmiştir. Bu harfin idgamı (يد ve قد) ile Meryem Suresi'nin başında bulunan hecâ harflerinden صاد'da olur. د harfine ilişkin idgamı ve izhar hakkında kıraat imamı dokuz harfte ihtilaf etmişlerdir. Bunlar ظ، ض، ش، ج، ذ، س، ص Safîr harfleri olan ص، س، ز'dir.”¹⁴⁵ Buradaki dokuz harf, yukarıda sayılan dokuz harften farklıdır. Burada bahsedilenler

¹⁴¹ Kamerî harfler (أ، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، و، هـ، ي) harfleridir.

¹⁴² İzzet Ubeyd De'âs, *Fennü't-Tecvid*, (Dimeşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1982), 78.

¹⁴³ İbn Mücâhid *Kitâbü's-Seb'a'sı*'da aslında idgam diye bir başlığa yer vermemiştir. Ancak onun kıraati seb'a imamlarının idgama ilişkin ihtilaflara yer verdiği kısımlarda, kitabı istinsah eden müstensihler ve sonraki dönemlerde tahkik eden muhakkikler “zikru'l-idgam ve ihtilâfihim fihi” şeklinde başlıklar ekleyerek *Kitâbü's-Seb'a'sı*'daki idgam konusunun yerlerini belirtmişlerdir. Onun başlıkları “Zikru Mezhebi Hamza, Mezhebi Kisâî” vb.'dir. Bu başlıklar altında yeri geldiğinde kısmen harflerden de bahseder. Bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 113, Muhakkikin dipnotu. *Kitâbü's-Seb'a'sı*'da idgamın geçtiği yerler için ayrıca bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 113-125, 470, 537, 646.

¹⁴⁴ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/196-201; krş. Sıbtü'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 33a.

¹⁴⁵ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/200; krş. Sıbtü'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 33a.

Kur'an'daki kelimelerden, yukarıdaki dokuz harfin ilki olan د harfi ile bitenler ile başlarında bu dokuz harf bulunan kelimelerin ilk harfleridir. Bu harfler birbirine uğradığında, د harfi ile karşılaştığı için kendilerinde idgam ve izhar konusunda ihtilaf bulunur. Buradaki son dokuz harf sonra gelen kelimenin başında, د harfi ise onlardan önceki kelime ve edatların sonunda gelmelidir. Aksi halde bunlarda idgam ve izhar konusu ile ilgili bir ihtilafın varlığından söz edilemez. Müellifimiz يرد، قد، وصاد'dan oluşan, sonlarında د harfinin cezimli olarak geldiği örnekleri şöyledir:

“قد تبيين harfinde (Bakara, 2/256), لقد تقطع (En‘âm, 6/94), لقد تاب (Tevbe, 9/117) gibi ve bunların benzerleridir. ج harfinde لقد جاءكم (Tevbe, 9/128), قد جادلنا (Hûd, 11/32), لقد جعلنا (Hicr, 15/16; İsrâ, 17/33) vb. gibidir. ض harfinde قد ضل (Bakara, 2/108; Nisa, 4/116, 136; Maide, 5/12, 105 vb.), قد ضلوا (Nisa, 4/167; Maide, 5/77; En‘âm, 6/140; A‘râf, 7/149), قد ضللت (En‘âm, 6/56) ve benzerleri gibidir. ظ harfinde ikisi Bakara Suresi’nde ve biri de Talak Suresi’ndeki geçen فقد ظلم (Bakara, 2/231 ve Talak, 65/1) ve ولقد ظلمك (Sâd, 38/24) ifadeleridir. س harfinde لقد سمع (Âl-i İmrân, 3/181), قد سلف (Nisa, 4/22, 23; Enfâl, 8/38), قد سالوا (Nisa, 4/153) ve benzerleri gibidir. ص harfinde قد صدقت (Sâffât, 37/105), ولقد وصدقت (Kamer, 54/38), فقد صغت (Tahkîm, 66/4) ve benzerlerindeki gibidir. ذ harfi için لقد ذرنا (A‘râf, 7/179) kelimesindedir. ش harfi için قد شغفها (Yusuf, 12/30) kelimesindedir. ز harfi için لقد زينا (Mülk, 67/5) kelimesindedir.”¹⁴⁶ Müellifimiz bu harflerin her birini teker teker ele alarak önce saydığı harfleri sırayla vermiştir. Ardından bu harflerin her birine ilişkin ihtilafın yer aldığı diğer harfleri belirlemiş ve bunların her birine örnekler vermiştir. Kendisinde idgam gerçekleşen sakın د harfli kelime, Kur'an'da her nerede geçse idgam konusunda o kelimeye ihtilaf varsa onu da dikkate almıştır.

İbnü'l-Bâziş, harflerin tamamını baştan sona birer başlık olarak almış ve kendilerinde gerçekleşen kırâate dair kaideleri ayrı ayrı açıklamıştır. İdgamı kebir başlığı altında bu konuya yer verdiği için de her bir harfin idgam edilip edilmemesi ile ilgili açıklamalara yer vermiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/208; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 33b. Müellifimiz “bu son üçünün benzeri yoktur” diyerek her birinin Kur'an'da birer yerde geçtiğini ifade etmiştir. Araştırmamızda son üç örneğin Kur'an'da yukarıdaki yerlerde yalnız birer kez geçtiklerini, ikinci bir örneklerinin bulunmadığını tespit ettik.

¹⁴⁷ Bu açıklamalar için bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/195-237.

İbnü'l-Bâziş ﺩ harfinin idgamı ile alakalı olarak müellifimizin “bu harf ile karşılaştıklarında şu harfler idgam edilir” dediği dokuz harfe bir harf daha ekleyerek “ﺩ harfi ile karşılaşan on harfte idgam olduğunu” ifade etmiştir. Sıbtu'l-Hayyât'ın dâhil etmediği onuncu harf ث harfidir. İbnü'l-Bâziş'e göre iki yerde ﺩ harfi ث'ye uğradığında idgam yapılır. Birincisi يرد ثواب الدنيا (Nisa, 4/134) diğeri ise لمن نريد ثم (İsrâ, 17/18)'dir.¹⁴⁸ İbnü'l-Bâziş bu ikisinden başka Kur'an'da bu şekilde üçüncü bir örneğin mevcut bulunmadığını belirtmiştir. Müellifimiz ile onun arasında 9 ve 10 sayıları ile ilgili ihtilafın bulunması idgamı kebir ile ilgili olmalıdır. Çünkü müellifimizin yukarıda verdiği örneklere bakıldığında tümünde ﺩ harfi cezimli olarak gelmiştir. Bu idgamı sağire örnek oluşturur. İbnü'l-Bâziş'in örneğinde ise ﺩ harfi her ikisinde de ث'den önce harekeli olarak gelmiştir. Bu ikisi bundan dolayı idgamı kebirle örnek olabilir. Yukarıdaki iki örneğin bir üçüncüsünün bulunmadığı da açıkça ifade edildiğine göre müellifimizin ث harfi ile ilgili idgamı burada dikkate almaması onun idgamı sağir oluşturan sonu cezimli ﺩ harfi ile ilgilidir.

İbn Mücahid müellifimizin yaptığı gibi, İbn Amir'in ثواب الدنيا (Âl-i İmrân, 3/145) ifadesini idgam ettiğini haber vermiştir.¹⁴⁹ Ebû Amr ed-Dânî ﺩ harfinin öncesi harekeli olduğunda onunla beş harfin idgam ile okuduğunu belirtmiş ve bu harflerin herbirine ilişkin örnekler vermiştir. Bunları tek tek saymamış, her birini örnekleri ile zikretmiştir. Bunlar “ت، ذ، س، ش، ص” harfleridir.¹⁵⁰ Bu harflerde idgamı kebirin gerçekleşmesi için dikkat edilmesi gereken ﺩ harfine uğradıklarında ﺩ harfinden önceki harf harekeli olmalıdır. Dânî ayrıca ﺩ harfinin kendisi harekeli öncesi harekesiz gelirse dokuz harfte idgam edildiğini belirtmiştir. Ancak bunlara örnek verirken o da müellifimiz gibi ث harfini de dâhil ederek on harfe ilişkin örnekleri eserine almış ve bu on harfe dair vecihlere yer vermiştir.¹⁵¹

Ebû Amr ed-Dânî'ye baktığımızda, *Câmi 'u'l-Beyân* adlı eserinde, müellifimizin iki kelimedede mütেকâribeynde idgamın on harfte gerçekleştiğini söylediği harflerin sayısını bu konu için açtığı başlık altında onaltı olarak ifade etmiştir. Bu harfler

¹⁴⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/211.

¹⁴⁹ Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 125.

¹⁵⁰ Bu harfler ve bu kısmın örnekleri için bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyisîr fi'l-Kırââtî's-Seb'*, 24.

¹⁵¹ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyisîr fi'l-Kırââtî's-Seb'*, 24. İbnü'l-Bâziş kaynak vermese de buradaki bilgiyi Dânî'den almış gibi gözükmektedir.

müellifimizin saydığı on harften başka ح, ق, ك, ج, ر ve م harflerdir.¹⁵² Burada Amr ed-Dânî'nin idgamı kebir ya da sağır olsun kendisinde idgamın gerçekleştiği harflerin tümünü bir arada vermesi söz konusudur. Anlaşıyor ki o, mütekaribeyn kavramını çok daha geniş bir anlamda kullanmaktadır. Çünkü tecvîd ilminde Asım kıraati için idgamı mütekaribeyn söz konusu edilince ق ve ك harfleri ile ج ve ر harflerinin oluşturduğu idgam gündeme getirilmektedir.¹⁵³

Ahvâzî, idgam ve izhar şeklinde bir başlık atmış ve bunun altına harekesi bilinmeyenlerdeki idgam ve izhar konusunu kaydetmiştir. Burada zikrettiği harfler ا, ع, ه, ي, ن, ت, ث, ج, ر ve م ile irab ن, ع, ه, ي, ن, ت, ث, ج, ر şeklinde belirtmiştir. Ona göre ع harfinin kendisine uğraması durumunda idgam edilmesi (idgamu misleyn) konusunda ihtilaf yoktur. Bunlardan ا, ع, ه, ي, ن, ت, ث, ج, R harfine uğradığında idgam yapılmasında ihtilaf bulunan harfleri Ahvâzî sekiz olarak belirtmiştir.¹⁵⁴ Ahvâzî bu konunun devamında bu sekiz harfe ait örnekleri vermiş ve bunlarda ihtilaf edenleri zikretmiştir. Orada ت harfine ilişkin örnekler yer almaz.

İbnü'l-Cezerî, "Bâbü ihtilâfihim fî idgami'l-kebir" başlığını verdiği idgam hakkında "İdgam iki harfi bir harf yapmak ve ikinciye şeddeli hale getirmektir" şeklindeki meşhur tanımını yaparak ve sağır ve kebir şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştir.¹⁵⁵ Bu tanımdan sonra idgamı kebir hakkında yedi sayfa kadar açıklama yapan İbnü'l-Cezerî, harflerin tamamında idgam ve izhar durumunu da belirtmiştir. İdgam gerçekleşmeyen harfler için de bahis ayırmıştır. O kendilerinde ihtilaf bulunan harflerin sayısını on bir olarak belirlemiştir. Bu harfler hakkında idgam üzere birleşenler, bunlarda izhar edenler ve her ikisini (idgam ve izhar) birleştirenlerin kimler olduğunu da buna katmıştır.¹⁵⁶ İncelediğimiz eserler arasında, idgam ve izhar konusunu müellifimiz de dâhil en geniş haliyle ele alan müellifin İbnü'l-Cezerî olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbnü'l-Cezerî tanımdan başlayarak her aşamada konuyu ihtilafları ile ele almış ve kendi zamanına kadar kıraat alanında eser veren birçok müellifin eserlerinden de istifade etmiştir.

¹⁵² Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'ü'l-Beyân*, 1/439.

¹⁵³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tecvîd (Tecvîd-i Cedîd)*, İstanbul 1326, 61; Şeyh Abdurrahman Karabâşî, *Karabaş Tecvidi*, İstanbul 1323, 12; Muhammed Emin, *Umdetu'l-Hullân fî İzahî Zübdetü'l-İrfân*, İstanbul, 1287, 3.

¹⁵⁴ Bkz. Ahvâzî, *el-Vecîz*, 78.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/274-275.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/281.

İbnü'l-Cezerî د harfinin idgamı konusunda “د harfi on harfte idgam edilir”¹⁵⁷ demiştir. Bu harfe ilişkin örnekler الدنيا (Nisa, 4/134) de لمن نريد ثم (İsrâ, 17/18)'dir.¹⁵⁸ İbnü'l-Cezerî'nin verdiği bu örneklerin aynısını İbnü'l-Bâziş de aynı şekilde vermiştir. Yalnız müellifimiz bunları ayrı bir konu olarak ele almıştır.

İbnü'l-Bâziş (Âl-i İmrân, 3/145) ifadesini Hameyyân ve Asım'ın izhar ile diğerlerinin idgam ile okuduklarını ifade etmiştir. Ayrıca o, Ahvâzî'nin buna İbn Zekvân tariki ile Nakkâş'ın, Osman b. Saîd'in (Ebû Amr ed-Dânî) Hişâm tariki ile Abdülbaki'nin izhar ile okuduklarını ilave ettiklerini eklemiştir. Ona göre diğerleri bu ifadeleri idgam ile okumuşlardır.¹⁵⁹ Müellifimiz hurûfu mukattadan ص ile ilgili durumu bu harfe ilişkin başlık içinde ele almıştır. Ayrıca bunda idgam ve izhar konusunda kimlerin ihtilaf ettiğini de zikretmiştir.

İbnü'l-Bâziş “Hurufu'l-Hecâ” adıyla açtığı başlık altında Meryem Suresi'ndeki كهيص da bulunan ص'ı Hameyyân ve Asım'ın izhar, diğerlerinin idgam ile okuduklarını ifade etmiştir.¹⁶⁰ Görüldüğü üzere müellifimiz ihtilafın tarafları olan tüm kurrâyı ayrı ayrı zikretmemiş, Hameyyân tabirini kullanarak Mekke ve Medine'nin kurrâsını bu tabir ile vermiştir.

İbnü'l-Cezerî idgamla ilgili ondördüncü kısım olarak ele aldığı Meryem Suresi'nin başında geçen ص ذكر ifadesinin د'ini, د harfine uğradığında Ebû Amr, İbn Amir, Hamza, Kisâî ve Halef'in idgam ettiklerini diğerlerinin ise onda izhar ettiğini ifade etmiştir.¹⁶¹ O, idgam edenleri tek tek saydıktan sonra diğerleri izhar ettiler diyerek konuyu bitirmiştir.

İbnü'l-Bâziş bu harfin bir kelimede gelmesi ile ilgili olarak ت harfine uğramasından bahsetmemiştir. O باب ذال başlığını verdiği konuya د harfinin kendisine ve ظ harfine uğraması durumunda idgam edildiği ve bu hususta ittifakın bulunduğu bilgisiyle başlamıştır.¹⁶²

¹⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/291.

¹⁵⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/211; krş. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/29.

¹⁵⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/265.

¹⁶⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/244.

¹⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/16.

¹⁶² Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/240.

Ebû Amr ed-Dânî *Camîu'l-Beyân*'da ذ harfinin idgamı ile ilgili olarak bir kelimedeki durumuna değinmemiştir. Ancak iki kelimedeki durumu hakkında حرف ذال başlığını atmış ve yalnızca ص ile س harflerine uğradığında idgam edildiği bilgisine yer vermiştir. Bu iki harf için de ما اتخذ صاحبة (Cin, 72/3) ve اتخذ سبيله (Kehf, 18/63) ayetlerini örnek getirmiştir.¹⁶³

Ahvâzî ذ harfinin ت harfine uğramasına ilişkin Mü'min (Ğâfir) ve Duhân surelerinde geçen إني عذت ifadesini ve Tâhâ'daki فنبذتها kelimesini zikretmiştir. Ona göre bu ikisinde Ebû Amr, Hamza, Kisâi ve İbn Âmir'den rivayetinde Hişam idgam etmişler, diğerleri ise izhar ile okumuşlardır.¹⁶⁴ Ahvâzî'nin buradaki فنبذتها (Tâhâ, 20/96) örneği diğer eserlerdeki örneklerden farklıdır. Çünkü o فنبذتها kelimesini birçok müellif eserinde zikretmemiştir.

Ayrıca Ahvâzî, idgamı önceki harf illetten dolayı sakın, sonrakinin ise harekeli olması halinde ذ harfinin ت harfine idgamı başlığıyla ele almıştır. Buna örnek olarak ise ثم أخذت (Fatır, 35/26) وأخذتم (Âl-i İmrân, 3/81, Enfâl, 8/68) ve اتخذتم (Bakara, 2/51, 80 vb.) ifadelerini getirmiştir. Kur'an'da geçen bu ve benzerlerinde İbn Kesîr ve Hafs rivayeti ile Asım'ın izhar, diğerlerinin ise idgam ettiklerini ifade etmiştir.¹⁶⁵

İbnü'l-Cezerî idgamı sağır için saydığı maddelerden dokuzuncusunda ذ harfinin ت harfinden önce geldiği (فأفأخذت , ثم اتخذت , اتخذتم العجل , لتخذت) vb. kelimelerin idgamını konu etmiştir. Ona göre bunlarda İbn Kesîr ve Hafs izhar etmiş, diğerleri ise ihtilaf etmişlerdir.¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî'nin verdiği bu bilgilere burada zikretmediğimiz kısmını dikkate alarak baktığımızda onun ifadeleri İbn Galbûn'un *Tezkire*'de verdiği bilgilere uygun düşmektedir.

İbnü'l-Bâziş konuyu *idgamı sağır* içinde ele almıştır. O, *mahreçleri bir birine yakın harflerin idgamı* başlığı ile *ikinci kısım* altında ve باب الذال عند التاء ifadesini kullanmıştır. Burada o, başta اتخذتم kelimesini verdikten sonra فنبذتها ve عذت kelimeleri başta olmak üzere üç yerde ذ harfinin idgamından söz etmiştir. Bu üçünde Ebû Amr,

¹⁶³ Dâni, *Camîu'l-Beyân*, 1/451. Burada Ebû Amr'ın verdiği Cin suresi 3. ayetle ilgili örnek صاحبة şeklinde elif ile değil صحبة şeklinde elifsiz yazılmıştır. Biz mushaftaki elif ile yazılan صاحبة şeklini muhafaza ettik.

¹⁶⁴ Bkz. Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81. Örneklerdeki kelimeler Mü'min: 40/27, Duhân: 44/20 ve Tâhâ: 20/96. ayetlerde geçmektedir.

¹⁶⁵ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/16.

Hamza ve Kisâî'nin idgam ettiklerini kendisinin de Ebû'l-Kâsım'ın bütün tariklerini Hişam'a bu şekilde arz ettiğini zikretmiştir.¹⁶⁷ Buraya kadar müellifimiz idgam eden kurrânın isimlerini vermiştir. Bu onun üslubudur. Bu kısımdan sonra Endülüs ahalisinin bunlarda izhar ettiğini ve kendisinin babasından idgam ile okuduğunu söylemesi ve Huzâî, Ahvâzî ve Bağdat bölgesi kurrâsının, Hişam'ın bu üç kelimedede idgam edildiği görüşünde ittifak etmiş olduklarını zikretmesi onu diğerlerinden farklı yapar. Yine bu ifadeler İbnü'l-Bâziş'in Endülüs'te yaşamasına ve orada vefat etmiş olmasına rağmen zamanının diğer ilim merkezi olan Bağdat'tan da haberdar olduğunu göstermektedir.

İbn Mücahid bu konuyu açıklarken عذت kelimesine yer vermediği *Kitâbü's-Seb'a*'da (اتخذتم , اتخذت) örneklerini ele almış ve bu üçünde Asım'ın Ebû Bekir rivayetinde idgam ettiğini, Hafs'ın ise bu ve benzerlerinin tümünde ذ harfinde izhar yaptığını belirtmiştir.¹⁶⁸

Ahvâzî ذ harfinin ت'ye uğradığı durumda إني عذت ifadesi ile فنبذتها kelimesini örnek vermiş ve bunlarda Ebû Amr, Hamza, Kisâî ve İbn Âmir'den rivayetle Hişam'ın idgam etmiş olduklarını kaydetmiştir.¹⁶⁹ Burada fark İbnü'l-Bâziş'in, Hişam'ın idgam ile okuduğunu söylemesine rağmen Ahvâzî'nin bir tarik ile Hişam'dan idgamı rivayet etmesidir. Aşağıda ifade edeceğimiz gibi İbnü'l-Cezerî Batı uleması dediği kurrân'ın Hişam'ın kendisinden rivayetle izhar etmiş olduklarını bildirmiş olması Hişam'dan her iki rivayetin de bulunduğunu ancak müellifimiz ve İbnü'l-Bâziş'in ondan tek olan rivayeti nakletmiş olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁷⁰ Burada mesele müellifimizin Hişam'dan başka tariklerle gelen başka rivayetleri de *el-bâkûn* ifadesi ile izhar eden diğerlerine dâhil etmiş olmalarıyla açıklanabilir.

İbnü'l-Cezerî فنبذتها (Tâhâ, 20/96)'da Ebû Amr, Hamza, Kisâî ve Halef'in idgam ettiğini ifade etmiştir. Hişam'dan rivayetle Batı'da bulunan kurrânın kesin bir şekilde bunu izhar ile okuduklarını belirtmiş ve ondan fazla eserde bu şekilde olduklarını nakletmiştir.¹⁷¹ İbnü'l-Cezerî'nin birçok eserden faydalananarak bir kelimedeki tüm ihtilafı ayrı ayrı ele alması onu diğer müelliflerden ayırmıştır. Burada İbnü'l-Cezerî'nin Mekke,

¹⁶⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/265-266.

¹⁶⁸ Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 116.

¹⁶⁹ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81.

¹⁷⁰ Krş. Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/159; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, 44; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr* II/31.

¹⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/16.

Medine ve Kûfe kurrâsını isim olarak zikrettikten sonra Basra ve Şam için Batı tabirini kullanması kendi durdukları yere göre doğru olsa da ülkemiz açısından doğuda kalan bir yerin batı diye kullanılması bakımından dikkate değerdir.

İbnü'l-Cezerî Mü'min (Ğâfir) ve Duhân surelerinde geçen عذت بریي ifadesindeki ت'ye uğramış olan ذ harfini Ebû Amr, Hamza, Kisâî, Ebû Cafer ve Halef'in idgam ettiğini, Hişamdan ise ihtilafın zikredildiğini ifade etmiştir. Irak ulemasının tamamının (İbn Sevvâr, Ebü'l-İzz ve Hâfız Ebü'l-Alâ ve Hezelî) kesin idgam etmiş olduklarını, Hulvânî ve Dâcûnî yoluyla Sıbtu'l-Hayyât'ın ve bir çok başka kimsenin izhar ile okumaya kesin hükmettiklerini belirtmiştir.¹⁷²

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic* adlı eserinde idgamı mütekaribeyn bahsinde bir kelimeye birbirine uğrayan harflerin idgamını ele almıştır. Bunların örneklerinde اتخذتم (Bakara, 2/51, 80 vb.) ve أخذتم (Âl-i İmrân, 3/81, Enfâl, 8/68)¹⁷³ kelimelerini vermiş ancak bunlar hakkında açıklamada bulunmamıştır. Sıbtu'l-Hayyât عذت örneğini açıklarken “bu kelimeye geçtiği her iki yerde de Dâcûnî tariki hariç Hişam, Hulvânî (el-Velîd), Ebû Amr, A'meş, Hamza, Kisâî ve kendi tercihi ile Halef'in idgam ettiğini, bunların dışındakilerin izhar ile okuduklarını”¹⁷⁴ zikretmiştir.

İbnü'l-Bâziş ذ edatında bulunan ذ'de bu harfin kendisine ve ظ'ya uğraması halinde idgam edilmesi konusunda ittifakın bulunduğunu kaydetmiştir. O örnek olarak ذ ذهب (Enbiyâ, 21/78) ve ذ ظلموا (Nisa, 4/64) kelimelerini vermiştir. Devamla kurrânın bu harfte, idgam ya da izhar edilmesi konusunda altı harfte ihtilaf ettiklerini ifade etmiştir.¹⁷⁵

İbn Mücahid ذ edatının ذ'inin ت harfine uğraması halinde idgam edildiğini söyledikten sonra buna ذ تسوروا (Sâd, 38/21) kelimesini örnek vermiştir. Diğer örnekler burada incelediğimiz yedi eserde aynı olmasına karşın bu örnek Kitâbü's-Seb'a'ya özeldir. O diğer harflerin her birine birer örnek verdikten sonra ج harfi ile ilgili olarak ذ ج جاؤكم (Ahzâb, 33/10) kelimesini zikretmiş ve “Ebû Amr dışında kurrâdan hiç kimse ج harfinde ذ'i idgam etmemiştir”¹⁷⁶ diye eklemiştir.

¹⁷² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/16.

¹⁷³ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhic*, 1/160.

¹⁷⁴ Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhic*, 1/162.

¹⁷⁵ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/240.

¹⁷⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 119.

Ahvâzî *إِذ* edatının *ذ*'inde diğer müellifler gibi bu harfin *ذ* ve *ظ* harflerinde idgam edilmesi konusunda kurrânın ittifak ettiğini öylemiş ve buna örnek olarak *إِذْ ذَهَبَ* (Enbiyâ, 21/78) ve *إِذْ ظَلَمُوا* (Nisa, 4/64) kelimelerini getirmiştir.¹⁷⁷ Onun bu ifadeleri ile İbnü'l-Bâziş'in zikrettikleri örneklerine varıncaya kadar örtüşmektedir. Bu durum İbnü'l-Bâziş'in Ahvâzî'den bu konuda istifade ettiğini göstermektedir.

Ahvâzî sonrasında kurrânın altı harfte ihtilafı bulunduğunu *ب, ت, ج, د, ز, س* ve *ص* harflerindeki bu idgamın örneklerinin ise *إِذْ تَبَرَا* (Bakara, 2/166), *وَإِذْ جَعَلْنَا* (Bakara, 2/125), *وَإِذْ صَرَفْنَا* (Nûr, 24/12, 16) ve *إِذْ سَمِعْتُمُوهُ* (Enfâl, 8/48), *وَإِذْ زَيْنَ لَهُمْ* (Kehf, 16/39), *إِذْ دَخَلْتَ* (Ahkâf, 46/29) olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁸ Ona göre bu ve benzerleri geldiğinde İbn Kesîr, Nafi', Asım ve Yakup Kur'an'da her geçtiği yerde ittifakla izhar ile buna karşın Ebû Amr, Hişam ve İbn Âmir tümünde idgam ile okurlar. Daha sonra o, Hamza'dan rivayetle Dabbî'nin ve Süleym'den rivayetle Halef'in yukarıda sayılan altı harften yalnızca *ت* ve *د*'de idgam ettiklerini, gerisinde izhar ile okuduklarını, İbn Âmir'den rivayetle İbn Zekvân'ın *د* harinde idgam ettiğini diğer harflerin tümünde ise izhar yaptığını ifade etmiş ve kendisinin de Şam'da bu şekilde okuduğunu buna eklemiştir.¹⁷⁹ Burada müellifimiz Ebû Amr ve Hişam'ın bunları idgam ettiğini Halef ve Kisâî'nin ise *ج* harfinde izhar ile okuduğunu kaydetmiştir. Ayrıca İbn Zekvân'ın *د* harfinde idgam ettiğini, Halef'in ise *د* ve *ت*'de izhar ettiğini buna eklemiştir. Ebû Cafer'den rivayetle Ömerî'nin kendisine has olarak *إِذْ تَبَرَا* kelimesinde idgam ettiği şeklindeki rivayeti, Ahvâzî eserine almamıştır. Ona göre diğerleri izhar etmişlerdir ve bu diğerleri ile kastedilenler Haremiyyan ve Asım'dır.

İbnü'l-Cezerî kurrânın *إِذ* edatında bulunan *ذ*'de altı harfte idgam ve izhar edilmesi konusunda ihtilaf ettiklerini ifade etmiş ve bunun *تجد* ve safîr harflerinde olduğunu belirtmiştir. Ardından tek tek bu harflere ilişkin örnekleri vermiş ve kurrâdan idgam ve izhar edenleri belirtmiştir.¹⁸⁰ *ت* harfine verdiği örnekler (*إِذْ تَبَرَا الَّذِينَ*, *إِذْ تَخْلُقُ*, *وَإِذْ تَأْذَنُ*, *إِذْ*) şeklindedir.¹⁸¹ Bu örneklerden bazıları

¹⁷⁷ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79.

¹⁷⁸ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79.

¹⁷⁹ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79. Bu rivayetlerdeki farklılıklar için ayrıca krş. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 113-127; Mekî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/147-149; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, 41-42; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr* II/2-3.

¹⁸⁰ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/16.

¹⁸¹ *ت* harfine verilen örneklerdeki ifadelerin geçtiği ayetler için bkz. sırasıyla (Bakara: 2/166), (Maide: 5/110), (İbrahim: 14/7), (A'râf: 7/163), (Yunus: 10/61, Ahkâf: 46/8), (Âli İmrân: 3/124), (Şu 'arâ: 26/72, Gâfir: 40/10) ve (Tâhâ: 20/40).

müellifimizin verdiği örneklerden farklıdır. ج harfine, (إِذْ جَاءَهُمْ , وَإِذْ جَعَلْنَا) kelimelerini örnek vermiştir.¹⁸² Bu örnekler eğer aşağıda izah edildiği gibi hata ile farklı verilmiş ise İbnü'l-Cezerî, müellifimiz ile aynı örneklerde birleşmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin د harfî için verdiği örnekler (إِذْ دَخَلُوا ve إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ) kelimeleridir.¹⁸³ Bu örnekler de müellifimizin örnekleri ile aynıdır. ز harfinde (وَإِذْ زَيْنَ لَهُمْ ve إِذْ زَاغَتْ) kelimelerini örnek vermiştir.¹⁸⁴ Bu örneklerde onun, müellifimiz ya da bir başkasının verdiği örneklerle çelişmesi mümkün değildir. Çünkü müellifimizin de ifade ettiği gibi bu iki örnek Kur'an'da birer kez geçmektedir. س ve ص harfinde إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ve إِذْ صَرَفْنَا kelimelerinin geçtiği her iki yerde olur.¹⁸⁵ Kur'an'da bu ikisinin başka bir benzeri olmadığı için bu iki örnekte de müellifimiz ve İbnü'l-Cezerî müttefiktir.

İbnü'l-Cezerî müellifimize benzer şekilde yukarıdaki altı harfte Ebû Amr ve Hişam'ın idgam ettiğini, Nâfi', İbn Kesîr, Asım, Ebû Cafer ve Yakup'un izhar ile okuduğunu zikretmiştir. O Kisâî'ye ج harfî dışında idgam etmede Hallâd'ı da katmıştır. Müellifimiz Kisâî'nin yanında Hallâd'ı zikretmez. O, yalnızca ت ve د harflerinde Hamza ve Halef'in idgam ettiğini ifade etmişken, müellifimiz bu iki harfte Halef'in kendi seçimi olarak idgam ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Cezerî, Hamza rivayetlerini verirken Abesî ve İclî'nin ج ve ص harflerinin tümünde izhar ettiklerine yer vermemiştir.¹⁸⁶

İbnü'l-Bâziş Tâ'i Te'nîs'e dair açtığı bab'da bu harfin kendisine uğraması halinde idgam edilerek okunması konusunda ittifak olduğunu ifade etmiştir. Müellifimiz ت harfinde misleyn durumunda, ister öncesi sakin olsun ister olmasın ya da harf herekeli veya harekesiz gelsin idgamın yapıldığını ve bunda ihtilaf bulunmadığını, ayrıca bunun te'nîs için olması ile filin son harfî olmasının fark etmediğini ifade etmiştir.¹⁸⁷ İbnü'l-Bâziş (Enbiyâ, 21/15) örneğinde olduğu gibi tâ'i te'nîs olan ت'de misleyn durumunda ittifakla idgam edildiğini belirttikten sonra örneklere yer vermiş ve ت

¹⁸² ج harfine verilen örneklerdeki ifadelerin geçtiği ayetler için bkz. sırasıyla (Bakara: 2/125, bu ayette ifade إِذْ جَعَلْنَا şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin verdiği örnek إِذْ جَعَلْنَا şeklindedir. Eğer muttasıl zamiri eklemeyen yazmadıysa hata ile إِذْ جَعَلْنَا olarak yazılmıştır. Çünkü ifade Kur'an'da جَعَلْنَا şeklinde geçmemektedir.), (Maide: 5/110, bu ifade جَاءَهُمْ şeklinde geçmektedir. Bize göre doğrusu da bu olmalıdır. Çünkü ifade Kur'an'da İbnü'l-Cezerî'nin verdiği gibi جَاءَهُمْ şeklinde geçmemektedir.) ve Sâffât: (37/84).

¹⁸³ د harfî için verdiği örnekler için bkz. (Kehf: 16/39) ve (Hicr:15/52, Sâd: 38/22 ve Zâriyât: 51/25).

¹⁸⁴ ز harfine verdiği örnekler için bkz. (Enfâl: 8/48) ve (Ahzâb: 33/10).

¹⁸⁵ س ve ص harflerinde verdiği örnekler için bkz. (Nûr: 24/12, 16) ve (Nûr: 24/12, 16).

¹⁸⁶ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/3.

¹⁸⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/241-242.

harfinden sonra öncesi sakın veya harekeli gelsin toplam on harfte idgam edildiğini kaydetmiştir.¹⁸⁸

İbnü'l-Bâziş gibi bu örneklerden فما زالت تلك (Enbiyâ, 21/15) yukarıda değindiğimiz gibi tâ'i te'nîs olan ت'de misleyn durumunda idgam edilmesi konusunda ihtilaf bulunmadığını belirtir. Burada o Hafs'tan bir tarik ile gelen rivayeti istisna etmiştir. Örneklerin kalanında ودت طائفة (Âl-i İmrân, 3/69) ve قالت طائفة (Âl-i İmrân, 3/72) olduğu gibi ط harfine uğradığında hepsinde idgam edilmesi konusunda ihtilaf bulunmadığını da belirtmiştir.¹⁸⁹

Sıbtu'l-Hayyât kıraat imamlarının bu harflerde idgam ve izhar edilmesi hususunda dokuz harfte ihtilaf ettiklerini kaydetmiştir. Bunlar ona göre müellifimizi on harfi içinde bulunan: ت, ث, ج, ذ, Safir harfleri ile ط ve ظ'dır. ت harfinde غربت تقرضهم ذات الشمال (Kehf, 18/17) ifadelerindeki gibidir ve ikinci örneği yoktur. ث harfinde رحبت ثم (Tevbe, 9/25), بعدت ثمود (Hûd, 11/95) ve كذبت ثمود (Şuarâ, 26/141, Kamer, 54/23, Hâkka, 69/4 ve Şems, 91/11) dört yerdedir. Bunların da yedincisi yoktur. ج'de نضجت جلودهم (Nisa, 4/56) ve وجبت اجبيت (Hac, 22/36) ifadelerindeki gibidir. Bu ikisinin üçüncüsü yoktur. د harfinde اثقلت دعوا (Yûnus, 10/89) ve اثقلت دعوا (A'râf, 7/189)'daki gibidir ve bu ikisinin üçüncüsü yoktur. ص harfinde حصرت صدورهم (Nisa, 4/90) ve لهدمت صوامع (22/Hac 40) ifadelerindeki gibidir. Bu ikisinin üçüncüsü yoktur. س harfinde انبتت سبع سنابل (Bakara, 2/261), اقلت سحابا (Enfâl, 8/38) ve benzerlerindeki gibidir. ز harfinde كلما خبت (Nisa, 4/113) لهمت طائفة (Nisa, 4/113) و قالت طائفة (Âl-i İmrân, 3/72) ve benzerlerindeki gibidir. ظ harfinde حرمت ظهورها (Enbiyâ, 21/11) كانت ظالمة (En'âm, 6/146) حملت ظهورهما (En'âm, 6/138) ayetlerindeki gibidir ve bunların dördüncüsü yoktur. ت harfinde Hafs'dan rivayetinde İbn Şâhî tek olarak izhar yapmış, diğerleri ise idgam ile okumuşlardır. ط harfinde her ikisi de Kâlun'dan rivayetlerinde İbn Süleyman ve İbn Şenebûz tariki ile Ebû Neşît, ayrıca Yahyâ'dan Ebü'l-Abbâs ed-Darîr izhar ile diğerleri bu ikisini idgam ile okudular. اجبيت (Yûnus, 10/89) ve اثقلت دعوا (A'râf, 7/189)'daki د harfinde el-Müseyyibî, Ebû Süleyman, el-Hulvânî, Ahmed b. Kâlûn ve İbn Bûyân tariki ile Ebû Neşît izhar ile diğerleri ise idgam ile okudular. Diğer altısına gelince onlarda Ebû Amr, Hamza ve Kisâî

¹⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/201.

¹⁸⁹ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/240-241.

idgam ettiler. Halef kendi seçimi olarak ث harfi haricinde onlara muvafakat etti ve onda ise izhar etti. Hişam onlara katıldı fakat نضجت جلودهم (Nisa, 4/56) ve لهدمت صوامع (Hac, 22/40)'da izhar etti. İbn Zekvân rivayeti ile el-Ahfeş ث ص ve ط'da onlara tabi oldu. Ahvâzî ve es-Sülemî tümünde onlara tabi oldular. Ebû Cafer'den حصرت صدورهم'da idgam ettiği nakledildi. Sıbtu'l-Hayyât'a göre bu konu ona özeldir. İbn Zekvân'dan rivayetle خبت زدنهم'de et-Tağlebî izhar ettilerini ve ج harfinde bir yerde izhar ettiğini kaydettikten sonra ki, o da sadece وجبت جنوبها (Hac, 22/36)'dır¹⁹⁰ diyerek o, idgam konusunu tamamlar. Diğerlerinin ise onların tümünde izhar ettiklerini buna ekler.

İbn Mücahid fiile bitişen tâü't-te'nîs'in kaç harfte idgam edildiğini rakam olarak ifade etmeden örneklere geçmiştir. O, her bir harfe Kur'an'dan sadece bir örnek vermekle yetinmiş, burada karşılaştırma yaptığımız diğer eserlerdeki gibi daha çok örnek verme yolunu tercih etmemiştir.¹⁹¹

Ahvâzî Tâ'i te'nîs olan ت'nin idgam ve izharı konusunda kurrânın bu harfin kendisiyle ط ve د harflerinde ittifakla idgam ettiğini kaydetmiştir. Buna her bir harf için bir, toplamda üç örnek getirmiştir. (Enbiyâ, 21/15) فما زالت تلك (Âl-i İmrân, 3/72) قالت طائفة (Yûnus, 10/79). Bunlar ve benzerleri bu şekilde nerede gelirse gelsin idgamın tercih edildiğini nakletmiştir.¹⁹² Ahvâzî daha sonra yukarıdaki üç harfi ayrı zikrettiği için bu konuda altı harfte ihtilafın bulunduğunu ifade etmiş ve bu harflerin ث, ج, ز, س, ط ve ص harfleri olduğunu belirtmiştir.¹⁹³ Aşağıda izah edileceği gibi onun bu tarzı, İbnü'l-Cezerî'nin tarzına uygundur. Burada dikkati çeken yaşadığı döneme yakın olması ile birlikte müellifimizin Ahvâzî'den faydalanmasına rağmen kendisinin tarzını aynen uygulamadığı ve yaşadığı döneme uzak olsa da İbnü'l-Cezerî'nin, onun tarzını benimsemiş olmasıdır.

Ahvâzî'ye göre İbn Kesîr, Asım, Nafi''den rivayetle Kâlûn ve Yakup'tan rivayetle Ruveys bunların tümünde izhar etmişlerdir. Nafi''den rivayetle Verş ve Yakup'tan rivayetle Ravh yalnızca ط harfinde idgam ile diğerlerinde ise izhar ile okumuşlardır. İbn Âmir'den rivayetle İbn Zekvân ج, س ve ز harflerinde izhar ile okumuşlar, diğerlerinde ise

¹⁹⁰ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 44a.

¹⁹¹ Bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 120.

¹⁹² Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79.

¹⁹³ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79.

idgam etmişlerdir. Bunların dışındakiler harflerin tümünde idgam etmişlerdir.¹⁹⁴ Burada Ahvâzî detaylara inmemiş ve isimleri en son ravilerde bırakmıştır.

Ahvâzî ځ harfine ilişkin ihtilafları vermeyip, diğer iki harfte olduğu gibi bunda da tümünde idgam edildiğini söylemişken, müellifimiz yukarıdaki iki örnekte ځ harfinde el-Müseyyibî, Ebû Süleyman, el-Hulvânî, Ahmed b. Kâlûn ve İbn Bûyân tariki ile Ebû Neşît'in izhar, diğerlerinin ise idgam ile okumuş olduklarını haber vermiştir. Oysa Ahvâzî aynı zamanda bu harfler (ت, ط ve ځ) her nerede gelirse gelsin kurrâ bunları idgam etmiştir diye vurgulamıştır. Buradan anlaşılan Ahvâzî'nin ravilerin ravilerindeki ihtilafları dikkate almadığıdır.

İbnü'l-Cezerî Tâ'i te'nîs olan ت'de idgam ve izhar yapılması konusunda altı harfte ihtilafın bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu harfler ث, ج, ظ ve Safir harfleridir.¹⁹⁵ Onun bu altı harfte verdiği örnekler müellifimiz ve Ahvâzî'nin kaydettikleri ile aynıdır. Burada dikkate değer fark İbnü'l-Cezerî'nin müellifimiz gibi on değil, altı harfte ihtilaf olduğunu söylemesidir. Bize göre bu durumun nedeni İbnü'l-Cezerî'nin aynı olarak zikrettiği altı harften fazla olan dört harfi (ت, ذ, ظ ve ط) buraya dâhil etmemesinin nedeni bu üç harfi kendi açtığı farklı başlıklarda ele almış olmasıdır.

İbnü'l-Bâziş'in Bâb-u Lâmu هل ve بل şeklinde verdiği başlıkta bu konuda هل'in geldiği yerlerde üç harfte ihtilaf bulunduğunu kaydetmiştir. Bunlar ن, ت ve ث harfleridir. Örnek olarak getirdiği هل ننبكم (Kehf, 18/103), هل تربصون (Tevbe, 9/52), هل ثوب (Mutaffifin, 83/36) ifadelerinde Kisâî'nin bu ve benzerlerinin tümünde idgam ettiğini ifade etmiştir. Buna Ebû Amr, Abdullah b. Dâvûd, Yunus ve diğer bazılarının idgamını da dâhil eden müellifimiz بل'deki ihtilaflara geçmiştir.

بل'in ل'ına ilişkin ihtilaflarda Râ harfinde tüm kurrânın bunu idgam etme konusunda ittifak ettiğini yazmıştır. Ona göre burada idgam yedi harfte ihtilaf edilmiştir. Bu harfler بل'deki ل harfinde ت, ز, س, ض, ط, ظ ve ن'dan ibarettir. Bunlar ل harfine uğradığında Kisâî'nin yedi harfte de idgam ettiğin kaydeden müellifimiz Hamzanın sadece ت ve س harflerinde idgam ettiğini belirtmiştir. O yine Halef ve Hallâd'ın ona katıldığını ancak Hamza'nın hulf ile de okuduğunu buna eklemiştir.

¹⁹⁴ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/4-5.

Burada müellifimiz son olarak ب'ın ل'ına ilişkin olarak Hişam'ın bunu ض harfinde izhar ettiğini Hulvânî'den de buna benzer bir rivayet bulunduğunu kaydetmiştir. Ardından diğerlerinin bu yedi harfte izhar ettiğini¹⁹⁶ söyleyerek konuyu tamamlamıştır.

Kur'an'da يفعل kelimesinin ل'ı da buna benzer şekilde bulunmaktadır. Bu konuda müellifimiz Kisâ'nin bunu idgam ile okuduğunu kaydetmiştir. Karşılaştığımız eserlerin ilkinin müellifi olan Sıbtu'l-Hayyât يفعل kelimesinin ل'ının idgam ve izhar edilmesi konusundaki ihtilafı ele alırken şart olarak gelmesi durumunda يفعل kelimesinin ل'ının idgam ve izhar edilmesi şeklinde bir fasıl açmış ve bunu د harfinde, karşılaştığı her yerde Kisâ'den rivayetle Ebû'l-Haris ve Ali b. Süleym tümünde idgam ile okuduğunu zikretmiştir. Ona göre Kur'an'da bulunduğu yerler tamamıyla altı tanedir. Bunlar ومن (Bakara, 2/231), ومن يفعل ذلك فليس من الله في شيء (Âl-i İmrân, 3/28), ومن يفعل ذلك يلق (Nisâ, 4/114), ومن يفعل ذلك ابتغاء مرضات الله (Nisâ, 4/34), يفعل ذلك عدوانا و ظلما (Furkân, 25/68) ve (Münâfikûn, 63/9)'da geçer.¹⁹⁷ Bu konu Sıbtu'l-Hayyâtın يفعل kelimesinin ل'ının şart olduğu durumlarda idgam ve izhar edilmesi ilgili olarak müellifimiz İbnü'l-Bâziş'ten ayrı yaklaşığı bir konudur.

İbn Mücahid idgam konusunu yedi kıraat imamına göre ayrı ayrı ele almıştır. Dolayısıyla onun eserinde yukarıdaki gibi بل, هل ve قل'deki ل harfi için ayrı başlık bulunmamaktadır. Bunlardaki lamın idgamında o, بل'deki lam harfi için إليه بل رفعه الله (Nisa, 4/158) ifadesinde ihtilaf yoktur tüm kurrâca idgam edilir, der. Ancak بل ران (Mutaffifin, 83/14) ifadesinde ihtilaf bulunmaktadır. İsmail b. Cafer Nafi''den rivayetle buradaki Lâm'ın idgam edildiğini söylemiştir. Halef ve ondan rivayetinde Müseyyibî de aynı görüştedir. Muhammed b. İshak babasından rivayetinde buradaki Lâm'ın idgam edilmediğini söylemiştir.¹⁹⁸

İbn Mücahid İmam Nafi''in yukarıdaki idgam ettiğini söylediği yerlerde İbn Kesîr'in izhar ile okuduğunu ifade etmiştir. Ona göre Asım idgam yapmaz, ancak izharın caiz olmadığı yerlerde idgamı uygun görür. Ebû Bekir'in rivayeti ile ondan بل ران'de

¹⁹⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/244.

¹⁹⁷ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 36b.

¹⁹⁸ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 115.

idgam ettiği gelmişken, Hafs rivayeti ile de ondan bu ifadenin lâminı sekte ile okuduğu ulaşmıştır.¹⁹⁹

İbn Mücahid ise Ebû Bekir'in Hafs'tan rivayet ettiği بل ران'ın şeddesi ve ن'a geçerken esreye meyletmek suretiyle *imâle* ile okuduğunu ifade etmiştir.²⁰⁰ Ebû Amr hakkında İbn Mücahid, "ikisi ayrı kelimelerde bulunan benzer harfleri birbirine uğradıklarında, harekeli olan birincisini sakın yaparak ikinciye idgam ederdi" ifadelerini zikretmiştir. Onun idgamla ilgili görüşlerini örnekleriyle aktarırken بل, هل ve قل'deki ل harfinin idgamına ilişkin uygulamalarına da vermiştir. Buna göre Ebû Amr هل'deki ل harfini ت'ye iki yerde idgam eder. Bunlar Mülk'teki هل ترى من فطور (Mülk, 67/3) ve Hâkka'daki هل ترى لهم من باقية (Hâkka, 69/8) ifadeleridir.²⁰¹ Müellifimiz, İbn Mücahid'den nakille bu ifadeleri aynı şekilde eserine almış, ancak bir kaynak belirtmemiştir. İbn Mücahid'in zikrettiği Harun el-A'ver'den nakille Ebû Amr'ın هل تعلم له سميا (Meryem, 19/65)'de idgam ettiği şeklindeki ilaveye müellifimiz İbnü'l-Bâziş değinmiştir. Ancak bu *el-İhtiyâr*'da yer almaz.

İbn Mücahid'e göre idgam konusunda Hamza'nın görüşü, harekesi olmayan harflerde ذ ve ج harfleri dışında Ebû Amr'a benzer. O, بل'deki ل harfinde ت, ث, س ve ر'ya uğradığında bu harfi idgam ile okumuştur. Ayrıca İbn Mücahid, Süleym'den bir hilafı zikretmekle diğer müelliflerden ayrılmaktadır.²⁰² Bu hilaf, Süleym'in Hamza'ya بل طبع الله (Nisâ, 4/155) ifadesini idgam ile okuduğu ve onun da bu idgamı caiz gördüğu şeklindeki kayıdır.

Kisâ'nın بل, هل'deki ل harfini idgam konusunda Hamza'nın idgam ettiği yerlere ilave olarak بل طبع الله (Nisâ, 4/155) ifadesini, ayrıca ظ, ض, ن ve ز harflerinde de idgam ettiğini zikreden İbn Mücahid bunlara yukarıdaki aynı örnekleri getirmiştir.²⁰³ İbn Mücahid son olarak İbn Âmir'in بل ve هل'deki ل harfini hiçbir yerde idgam etmediğini ifade etmiş, ancak بل ران'deki ل harfini bundan istisna saymıştır.²⁰⁴

¹⁹⁹ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 116.

²⁰⁰ İbn Mücahid'in ifadesi "rânın kesrası ile" şekindedir. Ancak o, bu ifade ile kesraya meyleden imâleyi kastettiği için yukarıdaki şekilde yazmayı uygun gördük. Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 116.

²⁰¹ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 120. Krş. Sıbtu'l-Hayât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 36b.

²⁰² Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 123.

²⁰³ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 123.

²⁰⁴ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 125.

Ebû Amr ed-Dânî بل ve هل'deki ل harfinin idgam ve izharı konusunu birlikte ele almıştır. Ona göre bu ikisinde ل dokuz harfe uğradığında ihtilaf vardır. Bunlar ط, ث, ظ, ت, س, ز, ن, ض ve ر harfleridir. Bu harflerden ث yalnız هل'de söz konusudur. İkisinin ortak olduğu harfler ise bunlardan ت ve ن'dur.²⁰⁵ Bunun ardından Ebû Amr ed-Dânî bu harflerin herbirine örnek de getirmiştir. Bu örnekler müellifimizin verdiği örneklerden çok farklı değildir. Burada İbnü'l-Bazîş'in ed-Dânî'nin usulünü takip ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü o da bu konuyu ele alırken ed-Dânî gibi بل ve هل'i birlikte vermiştir.

Ebû Amr ed-Dânî yukarıdaki dokuz harfte kurrânın idgam ile okuduğunu ancak Kisâî'nin bir yerde izhar yaptığını ifade etmiştir. Kuteybe²⁰⁶ ve Sevrâ²⁰⁷ ondan sadece بل تكتبون (İnfîât, 82/9) ifadesindeki ل'ı izhar ile okuduğunu rivayet etmiştir.²⁰⁸

Ahvâzî بل ve هل'i içinde verdiği konuyu “harekeleri belli olmayan harflerdeki idgam ve izhar” başlığı altında ele almıştır. بل'in ل'ına gelince o, bunda ر harfi geldiğinde ona idgam etmek konusunda kurrânın icma ettiğini faide etmiştir. Örneğin بل ريكم (Enbiya, 21/56) بل ران (Mutaffîfîn, 67/14) ve benzerlerinde olduğu gibi. Nafi'’den rivayetinde Kalûn'â göre bunda ihtilaf bulunmaktadır. Asım'dan rivayetinde Hafs yalnızca بل ران'de izhar ile okumuştur. Ancak o ل'da hafif bir vakıfla durur. Bu duruşla hakikatte vakfı değil izharı kasteder.²⁰⁹ Burada dikkat çekici olan Ahvâzî'nin sekte için hafif bir vakıfla durma tabirini kullanması ve bugün sekte dediğimiz bu uygulamayı hafif bir vakıfla durmak şeklinde ifade etmesidir. Bu kullanım onun dönemine özgü olmalıdır.

Ahvâzî بل'in ل'ına ilişkin ihtilafları da ayrıca sıralamıştır. Ancak burada verdiği hangi harflerde idgam edildiği, kimlerin nerelerde ihtilaf ettiği ve istisna ile farklı okuyanlara dair bilgiler daha önce yukarıda verdiğimiz bilgilerden farklı olmadığı için tümünü buraya almayacağız. Burada son olarak değinmekte fayda gördüğümüz husus,

²⁰⁵ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/680.

²⁰⁶ İbn Mihrân, Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/681, muhakkin 5 nolu dipnotu.

²⁰⁷ Sevrâ İbnü'l-Mübârek el-Horasânî, ed-Dîneverî. Kisâî'den çok fazla kıraat rivayetinde bulunmuş bir zattır. Ondaki bulunduğu bu rivayetlerden İbn Sevvâr el-Müstenîr adlı eserinde bahsetmektedir. İbn Sevvâr bu rivayetlerin hemen hepsini eserinde zikretmiştir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/321. Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/681, 6 nolu dipnot.

²⁰⁸ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/681. Buradan itibaren yukarıda geçen harflerin örneklerini senetleri ile birlikte uzun uzun aktarmış olan ed-Dânî bunlarda idgam ve izhar edenleri belirtmiştir. Ancak bunlar müellifimizin bir arada zikrettikleri hariç çok farklı olmadığı için buraya almamayı uygun gördük.

²⁰⁹ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 79-80.

هل'in ل'ına ilişkin olarak Hişam'ın, Kur'an'da yalnız ام هل تستوي (Ra'd, 13/16) ifadesinde istisna olarak izhar yapmış olması konusuna Ahvâzî'nin değinmemiş olduğudur.²¹⁰

İbnü'l-Bâziş karşılaştırdığımız eserlerden farklı olarak bu konuya *idgamı kebiri* anlatıp bitirdikten sonra *idgamı sağır*'in sonunda yer vermiştir. Aslında bunlardan hangisinin önce veya sonra verilmesine dair yerleşmiş bir gelenek mevcut değildir. Yine de ihtilafları anşalılır bir şekilde de vermek en uygun yol olacaktır. Bu bakış açısına göre müellifimizin uygulaması isabetli bir yöntem sayılabilir.

İbnü'l-Bâziş bu uygulama tarzında ب harfinin ف ve م harflerine uğradığı durumdaki idgama ilişkin ihtilafları tek başlık altında incelememiş, iki ayrı konu şeklinde ele almıştır. ف harfine ilişkin diğerlerinden farklı olarak kaydettiği bir şey yoktur. O da aynı şekilde bu idgamın beş yerde yapıldığını belirtmiş ve aynı örnekleri getirmiştir.²¹¹ Müellifimiz ihtilaf eden kurrâyı zikrederken diğerlerinden daha farklı bir ifade kullanmıştır. Bunlarda Ebû Amr ve Kisâî'nin hilafsız bir şekilde idgam ettiklerini belirtmiş, bunlara Hamza'yı dâhil etmemiştir. Hallâd ve Hişam'ın hilaf ile yani hem idgam hem de izhar ile okuduğunu belirtmiş, Hallâd'dan bunu rivayet edenin Cevherî olduğunu belirtmiştir. 'ومن لم يتب فأولئك' de Hallâd'ın izharı tercih ettiğini, Hişam'ın ise her ikisini de okumasına rağmen kendisinin izhar ile okumasını tercih ettiğini ifade eden müellifimiz, Ebû Amr ve Ahvâzî'den yaptığı nakillerle konuyu daha etraflıca ele almıştır. Ayrıca o Ebû Cafer'in Hişam ve Hallâd'dan idgamı tercih ettiğini eklemiştir. Konuyu ب harfinin ف'ye uğradığı durumdaki idgama ilişkin diğerlerinin izhar ile okuduğuna ilişkin rivayetle tamamlamıştır.²¹²

ب harfinin م harfine uğradığı durumla ilgili olarak müellifimiz, bunun iki yerde olduğunu belirtmiş ve yerlerini zikretmiştir. Ancak ondan farklı olarak müellifimiz, konu ile ilgili ihtilaflara da yer vermiştir. Ona göre yukarıda geçen iki ifadenin ikisinde de Vers izhar ile okumuştur. İbn Amir ve Hamza yalnızca إركب معنا (Hûd, 11/42)'da izhar yapmışlardır. Bu ifadede Kâlûn, Bezzî ve Hallâd ihtilaf etmişler, her iki şekilde de

²¹⁰ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/242, 1 nolu dipnot. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/8.

²¹¹ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/262-263.

²¹² Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/262-263. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 36b.

okumuşlardır. Kunbül ve Bezzî'den de يعذب من يشاء (Bakara, 2/284) ifadesi ile ilgili olarak ihtilaf nakledilmiştir. Diğerleri ise bunların ikisinde de idgam etmişlerdir.²¹³

İbn Mücahid her ikisinin çıkış yeri aynı olan ب harfini ب ve م harflerine uğradığı durumda Ebû Amr'ın idgam ettiğini ifade etmiştir. Ona göre şayet م'den önceki harf بأعلم بالشاكرين (En'âm, 6/53) örneğinde olduğu gibi harekeli ise onu idgam eder. م'den önceki harf الشهر الحرام بالشهر الحرام (Bakara, 2/239) ve اليوم بجالوت (Bakara, 2/132), إبراهيم بنيه (Bakara, 2/194) ifadelerinde olduğu gibi sakın ise bu durumda idgam yapmaz.²¹⁴ Burada İbn Mücahid'in verdiği örnekleri müellifimiz aynı şekilde zikretmemiştir.

Ebû Amr ed-Dânî'nin ب harfinin ف harfine uğradığındaki izhar ve idgama ilişkin durumu tek olarak ele aldıktan sonra buna ilişkin ihtilafları sıralamıştır. Dânî bu konunun devamında bu harflerin م'e uğradığındaki duruma ilişkin ihtilaflara yer vermemiş bu harfi Lâm ve Râ harflerine ilişkin ihtilaflardan sonra ayrı olarak ele almıştır. Ebû Amr ed-Dânî, *Camîu'l-Beyân*'da bu konuyu birçok müelliften daha kapsamlı olarak işlemiştir. Dânî م'e ilişkin duruma ف ile birlikte yer vermemeştir. Ancak Dânî, başta verdiği aynı örnekleri isnad zinciriyle ele almış, kurrâdan bunları farklı okuyanlara ilişkin nakillerde bulunmuştur. Bunları burada nakletmek konuyu tekrarlamaktan ve isimleri tekrar etmekten daha öteye gitmeyecektir. Ancak onun, konunun sonunda ele aldığı ف harfine uğrayan ب harfini kalın harf olarak idgam etmesi dikkate değerdir. Bu harfin kalınlığı diye ifade edilse de idgamı kastedilerek kullanılmış bir ifadedir. Yine Dânî, *Kisâî*'nin tarikini bahsettiği şekilde okumuştur.²¹⁵ Burada kullanılan ifade ilk zamanlar *muhfat* ile idgamın yaygın olmasa da birbirinin yerine kullanılmış olduğunun örneğidir.

Ebû Amr ed-Dânî ب harfinin م'e uğradığı durumdaki ihtilaflarla ilgili olarak İbn Kesîr'in izhar ile okuduğuna ilişkin, İbn Mücahid'din Kunbül ve Nakkâş'tan, onun da Ebî Rebîa'dan yaptıkları rivayetleri zikretmiştir.²¹⁶ Bu rivayetler İbn Kesîr'den çoğunlukla idgam nakledilmiş olması, onun naklinin ise burada farklılık arz ettiğinden dolayı önemlidir.

²¹³ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/263.

²¹⁴ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 117-118.

²¹⁵ Ebû Amr ed-Dânî, *Camîu'l-Beyân*, 2/691.

²¹⁶ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *Camîu'l-Beyân*, 2/697.

وإن (Nisâ, 4/74), أو يغلب فسوف, ف harfi ile ilgili olarak (Ra'd, 13/5), قال اذهب فمن تبعك (Îsra, 17/63), قال فاذهب فإن لك (Tâhâ, 20/97) ve (Hucurât, 49/11) örneklerini vermiş ve bunlardan başka Kur'an'da benzerlerinin geçtiği başka bir örneğin bulunmadığını ifade etmiştir. O, Kisâî ve diğer bir gurubun idgam ile okuduğunu ifade etmiştir. Bu harflerde Kisâî'den başka Ebû Amr, Dabbî ve Hamzâ'dan rivayetle Hallâd'ın idgam ile okuduğunu zikretmiş olan Ahvâzî, kurrâdan geriye kalanların izhar yaptığını kaydetmiştir.²¹⁷ Bu rivayetlerinde Ahvâzî Hamza'dan rivayet eden Hallâd'ın adını vermesi ile diğer karşılaştırdığımız eserlerden ayrılmaktadır.

İbnü'l-Cezerî “mahreçleri yakın olan harfler” şeklinde bir başlık atmış ve burada on yedi harfi ele almıştır. ب harfinin ف ve م'e uğradığı durumdaki ihtilafları da bu başlık altında incelemiştir. Sakin olan ب harfinin ف'ye uğramasına ilişkin olarak Kur'an'da yalnız beş yerde bulunan örnekleri vermiş ve bunlardaki ihtilaflara geçmiştir.²¹⁸ Burada verdiği bilgiler müellifimizden ve karşılaştırma yaptığımız diğer müelliflerden çok farklı değildir. Ne var ki onun kendinden önceki birçok müelliften de nakillerde bulunarak ihtilaflardaki isimleri ravi ve talebeleri ile çoğaltıp zikretmesi onu diğerlerinden farklı kılar. Örneğin, Ebû Amr ve Kisâî'nin idgam ile okuduğunu söyleyip Hişam ve Hallâd'ın ihtilaf ettiğini belirttikten sonra İbn Zekvan'dan rivayet eden Ramlî ve Sûrî tariklerini de burada zikretmiştir. Bu iki harfteki idgamın o, *el-Mübhic* ve *Gâyetü'l-İhtisâr* adlı eserlerde de böyle zikredildiğini belirtmiştir. Dâni'nin eserinden izhar ve her iki vecihle ihtilaf da nakleden İbnü'l-Cezerî, *el-Unvân* adlı eserde tek vecih rivayet edilmiştir o da izhar²¹⁹ demiştir.

Müellifimiz İbnü'l-Bâziş “ل'a uğrayan ر ve ب'ya uğrayان ف harfi” adında bir başlık atmış ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu başlık altında ل'a uğrayان ر'nın يغفر کم ve benzerlerine ilişkin idgamı başka yerde zikrettiğini söylemiştir.²²⁰ Bu konuyu ele aldığı yere baktığımızda “sakin ل karşısında ر harfi” ifadesini kullanmış olduğunu gördük. Burada ayrıca يغفر لهم (Bakara, 2/54), ينشر لكم (Kehf, 19/16), يغفر لهم (Enfâl, 8/38) ifadeleri ile karşılaştık. Bu ifadelerin Kur'an'da elli iki yerde geçtiğini ifade eden

²¹⁷ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81.

²¹⁸ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/9.

²¹⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/10.

²²⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/263.

müellifimiz, tümü bu kadar olan örneklerde geçen harfleri ekser ulemanın izhar ile okuduğunu kaydetmiştir. Ona göre Ebû Amr, bunların tümünü idgam etmiştir. İster idgamı kebir isterse idgamı sağır olsun bunların tamamında idgam yapmış olan Ebû Amr’dan Ebu Zeyd kanalı ile izhar da rivayet edilmiştir.²²¹

İbn Mücahid’e göre Ebû Amr *يَغْفِرْ لَكُمْ* ve benzerlerinde olduğu gibi ر’nin sakın olduğu durumların tümünde idgam yapar.²²² İbn Baziş’in dediği İbn Mücahid’in Ebû Amr’ın bunların tümünde idgam ile okuduğu şeklindeki bu görüşünden döndüğüne ilişkin bir ifade ya da benzerine *Kitabü’s-Seb’a*’da rastlanmamıştır.

Ebû Amr ed-Dânî ر’a uğrayan ر’daki idgamla ilgili ihtilafları verirken farklı olarak *يُنْشِرْ لَكُمْ* (Kehf, 19/16) ifadesini de zikretmiştir. Ona göre bu örneklerin tümünde Ebû Amr idgam yapmıştır. Bu bilgi müellifimiz İbnü’l-Bâziş tarafından da benzer zekilde verilmiştir. Ebû Amr ed-Dânî ise Ebû Amr’ın ر’a uğrayan ر’yı geçtiği her yerde idgam ile okuduğunu ifade etmiştir. Ona göre Ebû Amr’dan ne kadar tarik ve rivayet gelmişse bu idgamdır. Ebû Amr ed-Dânî, müellifimiz İbnü’l-Bâziş’in de değindiği “İbn Mücahid, Ebû Amr’ın idgam ile okumaktan rücu etmiştir. O, ihtiyari olarak ve istihsanı da gözeterek izhar ile okumuştur, bu hususta o, Halil ve Sibeveyh’in mezhebine uymuştur.”²²³

Ahvâzî sakın ر harfi’nin ر’a uğradığı hali “aslı harekeli olan harflerin sakın oldukları durumdaki idgam ve izharı” şeklindeki başlığının altında işlemiştir. Bu harfle ilgili olarak yukarıda geçen örnekleri verdikten sonra, “bu ve benzerlerinde yalnızca Ebû Amr idgam eder, diğerleri ise izhar ile okurlar”²²⁴ bilgisini paylaşmıştır.

İbnü’l-Cezerî *en-Neşr*’de, Dânî’nin yukarıda zikrettiğimiz ifadesini “İbn Mücahid’den nakledilen bilgi doğru ise bu bir yönden izharı kebir sayılır. Ancak idgam nakledilmesi yönüyle böyle olmaz. Çünkü eğer o, harekeli Râ harfini Lâm’a idgam ediyor ise harekesiz (sakin) olan Râ’yı öncelikle idgam eder.”²²⁵ şeklinde nakletmiştir. Buna göre İbnü’l-Cezerî, İbn Mücahid’den nakledilen bu görüşü sahih kabul etmemiş gibidir.

İbnü’l-Bâziş ث harfinin ت harfi ile birlikte لَيْتُمْ, لَيْتُمْ kelimelerinde art arda geldiğini söylemiştir. Bu kelimenin her geldiği yerde yukarıdaki iki şekilde gelir. Bundan sonra

²²¹ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/189-190.

²²² İbn Mücahid, *Kitabü’s-Seb’a*, 121.

²²³ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu’l-Beyân*, 2/692.

²²⁴ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 80.

²²⁵ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/13.

müellifimiz, Ebû Amr ve diğerlerinin idgam ile okuduğunu, geriye kalanların ise bunlarda izhar ettiğini ifade etmiştir. Ancak müellifimiz, İbn Zekvân'ın izhar ettiğini söylemişken İbnü'l- Cezerî, İbn Zekvân'ın اللُّبُّ konusunda idgam ile okumak suretiyle ilk gruptakilere katıldığını ifade etmiştir.²²⁶ Bu ifadede sanki bir çelişki var gibidir. İbn Zekvân'dan Tağlebî tarikinden izhar ile gelmiş olması, onun bu kelimeyi idgam ile okumasını nakzetmez. Belki en fazla hulf ile farklı da okuduğunu ifade edebilir. İbnü'l-Bâziş ise bir tarik zikretmeden, İbn Zekvân'ın اللُّبُّ konusunda idgam ile okuduğunu ifade etmiştir.

İbnü'l-Bâziş ث harfinin ذ harfine uğramasını ayrı bir başlık altında ele almıştır. ذ harfinde يلهث ذلك (A'râf, 7/176) ifadesinde Kur'an'da tek bir yerde geldiğini belirtmiş ve bunu İbn Kesîr, Verş ve Hişam'ın izhar ile okuduğunu ifade etmiştir. Ona göre Kâlûn'dan ihtilaf rivayet edilmiş, İbn Bûyân onun idgam ile okuduğunu, bir grupsa ise izhar yaptığını rivayet etmişlerdir. Cu'fî ve Üşnânî Ubeyd'den, o da Hafs'tan izhar ile okuduğunu rivayet etmiştir. Geriye kalanlar idgam etmişlerdir.²²⁷ Müellifimizin Hafs'tan izhar zikretmesi burada dikkate değerdir. Çünkü günümüzde ülkemizde ve dünyanın birçok bölgesinde hâkimiyeti bulunan Hafs rivayeti ile Asım kıraatinde Kur'an'da bir yerde geçen bu ifade, kendisinde bulunan durakta durulmayıp geçildiğinde idgam edilmekte ve buna günümüzde *idgamı mütecaniseyn* denilmektedir.²²⁸ İdgamın çeşidi belli edilmeden izhar yaptığı rivayet edilen Asım'ın Hafs rivayetinde durağa riayet edenin zaten izhar ile okuması zarureti burada zikredilebilir.

Ebû Amr ed-Dânî ث harfinin ذ harfine uğramasını eserine almış ve Kur'an'da yalnızca bir yerde, يلهث ذلك (A'râf, 7/176) ifadesinde geçtiğini kaydetmiştir. O, bu ifadeyi Sibeveyh'ten rivayet ettiği bir nakilde Nafi', İbn Cübeyr'in arkadaşlarından rivayetle Verş, Kisâî'den nakille İbn Cübeyr, Kavvâs rivayetiyle İbn Kesîr, Hişam rivayetiyle İbn Amir ve Burcûmî rivayeti ile Asım'ın ravisi Ebû Bekir'in izhar ile okumuş olduklarını ifade etmiştir. Onlar, ث harfini ذ harfine idgam ile katmamışlardır. Diğerleri ise tümüyle idgam ile okumuşlardır.²²⁹ Burada Ebû Amr ed-Dânî'nin ilk olarak izhar ile okuyanları vermesi onu üslup olarak müellifimiz İbnü'l-Bâziş'ten ayırır.

²²⁶ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/265.

²²⁷ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/264.

²²⁸ Bkz. İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları-7, 1976), 326-327.

²²⁹ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/699-700.

Asım hakkında Ebû Amr ed-Dânî, bu harfte kendisine Faris b. Ahmed'in bütün tarikleri okuttuğunu belirtmiştir. Abdullah tarikinden izhar ile ve Abdülbaki tarikinden idgam ile okuduğunu ifade eden Dânî, Hafs'tan da izhar ile okuduğunu zikretmiştir. Ebubekir el-Velî, Ahmed b. Humeyd'den, o Üşnânî'den, o Ubeyd'den, o da Hafs'tan bu izharlı okuyuşu nakletmiştir.²³⁰

Ahvâzî ث harfinin ت harfi ile birlikte geçtiği yerleri, yukarıda ifade ettiğimiz tek başlık altında ele aldığı idgama ilişkin harfler içinde vermiştir. Onun verdiği örnekler de aynıdır. لبثتم ve لبثت örnekleri için İbn Kesîr, Nafi', Asım ve Yakub'un izhar ile diğerlerinin ise idgam ile okuduğunu ifade etmiştir. Bunlar farklı olarak verilmiş bilgilerdir. Buna karşın اورثتموها (A'râf, 7/43 ve Zuhrûf, 43/72) ifadesindeki ihtilafa ilişkin Ahvâzî'nin verdiği bilgiler diğer eserlerdekiyle benzerdir.²³¹

İbnü'l-Cezerî ث ve ذ harfini birbirine uğrayan mukarib harfler grubunda bu konunun sekizinci maddesi olarak ele almıştır. O da aynı şekilde Kur'an'da tek olarak A'raf Suresi'ndeki yukarıda geçen örneği vermiş ve bu ifadedeki ihtilafları sıralamıştır. Burada o, Nafi', İbn Kesîr, Cafer, Asım ve bir ihtilafı ile beraber Hişam'ın izhar ile okuduğunu ifade etmiştir. Müellifimiz ravi ve tariklere ilişkin isimler konusunda çok ayrıntı vermemişken İbnü'l-Cezerî oldukça ayrıntılı nakillerde bulunmuştur. Ona göre Kâlûn rivayeti ile Nafi' kendisinden idgam rivayet edilen ve bu nakillerin farklılaştığı önemli bir kimsedir. Ondan Kâlûn rivayeti ile Ebû Muhammed Mekki, Ebû Abdullah, İbn Süfyân, Ebû'l-Abbas el-Mehdî, Ebû Ali b. Büleyme ve İbn Şüreyh idgam nakletmişlerdir. İbnü'l-Cezerî'ye göre bu konudan *Tecrîd* ve *Tezkire* müellifleri, İbn Sevvâr da Ebû Neşit'ten böyle rivayet eder. O, İbn Kesîr'den gelen bu rivayeti Amr ed-Dânî'nin Ebû'l-Feth'e Abdülbaki kıraati üzere okuduğunu rivayet etmiş ve Kâlûn rivayetini böylece bitirmiştir.²³² Daha sonra İbnü'l-Cezerî, İbn Kesîr ve yukarıda ihtilaf zikrettiği kimselerin tariklerini detaylı bir şekilde açıklamaya devam etmiştir.

İbnü'l-Cezerî birçok yerde verdiği gibi bu konunun sonunda kendi görüşünü de vermiştir. Ona göre yukarıdaki örnekte kurrâdan ihtilaf zikredilmiştir. Ancak kendisi bu ihtilaflardan ذ harfine ث'i idgama dair olan görüşün itibara alınmaya daha uygun ve sahih

²³⁰ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/701.

²³¹ Bkz. Ahvâzî, *el-Vecîz*, 81. Ayrıca krş. İbnü'l-Cezerî, *el-Keşf*, 1/159; *et-Teyssîr* 44; *en-Neşr*, 2/15-16.

²³² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/13-14.

olduğunu, diğerindeki izhar rivayetinin sahih olsa da bu rivayetin uygulanmamasının kendi tercihi olduğunu belirtmiştir. Ona göre bunun gerekçesi, “iki harfin mahreci bir ise bunlardan ilki sakın olduğunda, ikinciye idgam edilmesi gerekir”²³³ şeklindeki genel kuraldır.

Bundan sonra müellifimiz sakın Nun ve tenvinde gerçekleşen idgam ve izhar ile ilgili ihtilaflara geçmiştir. Burada İbnü'l-Bâziş ilk olarak tenvini açıklamıştır. Buna göre tenvin diye isimlendirilmesi onu zaid Nun, tesniye Nun, cemi ve tesniyedeki harekeli Nun'dan ayırmak içindir. Müellifimize göre Nun'un halleri idgam, izhar, ibdal ve ihfa olmak üzere dört tanedir.²³⁴

Nunu sakın ve tenvindeki ihtilaflara gelince, altı boğaz harfinin ilk dördü için kurrânın bunlarda izhar yapılması konusunda görüş birliği vardır. Bunların ilki hemzedir. Örneğin إن أنتم (Mâide, 5/106), عذاب أليم (Bakara, 2/10 ve 104)'de olduğu gibi. هاء harfinde إن هذا لرزقنا ماله من نفاد (Sâd, 38/54), فريقا هدى (A'râf, 7/30) ve benzeri gibi. ع harfinde örneğin من حرج (Hac, 22/78), سميع عليم (Bakara, 2/181, 224) gibi. ح harfinde örneğin غفور حلیم (Bakara, 2/225, 235) ve benzerlerinde olduğu gibi. Bu altı harten diğer ikisinde kurrâ ihtilaf etmiştir. Bunlar ağız harflerine en yakın olan غ örneğin من غيركم (Mâide, 5/106), قولا غير (Bakara, 2/59, A'râf, 7/152) olduğu gibi ve خ örneğin من خلاق (Bakara, 2/102, 200), قرودة خاسئين (Bakara, 2/65, A'râf, 7/166) olduğu gibi. Bu ikisinde Ömerî haricinde Ebû Câfer, Müseyyibî ve iki yerde hariç Ebû Neşîr ihfa yapmıştır. Hariç olan bu iki yer إن يكن غنياً (Nisa, 4/135) ve فسينغضون (İsrâ, 17/51). Ebû Cafer'den rivayetinde Nehrevânî buna المنخقة'nün (Mâide, 5/3) izharını da dâhil etmiştir. Ahvâzî'nin kaydettiğine göre Ebû Cafer istisna olarak üç yerde ihfa ile okumuştur. Bunlar yalnızca غنيا ve المنخقة فسينغضون إليك ifadelerindekilerdir ve ona özeldir. Ömerî bundaki ihtiyarın ihfa ve izhar arası olduğunu rivayet etmiştir. Diğerleri ise bunların tümünde izhar ile okumuşlardır.²³⁵ Burada müellifimiz tenvin ve nunu sakindeki idgam ve izhara ilişkin boğaz harflerindeki ihtilafı ele almıştır. Bu konuda ihtilafın Ebû Davud, Ebû Amr, Ebû Tayyib et-Tâib ve Ebû Bekir eş-Şüzâî rivayetinde yukarıdaki örneklerde izhar olduğu idgam olmadığı şeklinde olduğunu ifade eden müellifimiz idgamın tanımını da tekrar verdiği bir açıklama yapmıştır. Burada idgam olamaz. İdgam olsaydı gunne gider Nun'un

²³³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/15.

²³⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/246.

²³⁵ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/252; krş. Sıbtü'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 37a-37b.

gunnesi olmayan bir harfe dönüşmesi gerekirdi. Çünkü idgamin hükmü iki harften birincisinin lafzının ikincisinin lafzı gibi olmasıdır, diyerek idgamı bunlarda kabul etmemiştir.

2.2.6. İmâle

İmâle kelimesi m-y-l kökünden türemiş, “bir şeyi bir yöne eğdirmek, yatırmak ve meylettirmek anlamlarına gelen bir isimdir.”²³⁶ Normalde Arapça’da uygulamada olan şey, fethalı bir harfin infitah üzere yani ağız açılarak telaffuz edilmesidir. Bu durumda imâleden söz edilemez. İmâlesiz olarak ağız açılıp normal bir fetha yapmaya (harekeyi tam okumaya) tefhîm denilir. Tefhîm imâlenin zıttıdır. Bunun anlamı kalın demektir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi’ne imâle maddesini yazan M. Ali Sarı imâlenin ikiye ayrıldığını kaydetmiştir:

“Birincisi, İmâle-i Kübrâ (imâle-i şedîde, bath, mahd, idcâ‘, kesr). Fethanın kesreye, elifin yâ’ya -tamamen çevrilmemesi kaydıyla- iyice yaklaştırılmasıdır.

İkincisi, İmâle-i Suğrâ (imâle-i mutavassıta). Feth-i mutavassıt ile imâle-i kübrâ arasında bir seslendirmedir ki buna taklîl, beyne beyne, beyne’l-lafzateyn de denir.”²³⁷

Müellifimiz ise imâlenin anlamını şöyle vermiştir:

İmâlenin manası fethanın hafif bir telaffuzla kesraya benzer bir şekilde sonlandırılması ya da meylettirilmesidir. Çünkü fetha ile kesra arasında bir okuyuştur. Bundan dolayı Elif harfi Ye’ye meyleder. Fethayı imâle ile okuduğunda fethayı kesraya doğru meylettirirsin. Bunda amaç sesi yerinde açık olmayan şekline benzetmektir.”²³⁸

Müellifimiz bundan sonra imâleyi idgama benzediği için eserine konu ettiğini ifade etmiştir.

İbnü’l-Bâzî’in imâle hakkındaki görüşü kurrâdan kiminin feth ile okuduğu, bazısının imâle yaptığı ve bazısının bu ikisi arasında beyne beyne şeklinde okuduğudur. O imâle yapsın yapmasın bu seçtikleri okuyuş şeklinin herbirinin sebebini de bulmuştur. Bunları ise muttaride, şâz ve muhtelefün fih olanlar şeklinde ifade etmiştir. Bunlardan en

²³⁶ Bkz. Asım Efendi, *Tercemet-ü Kâmûsi’l-Muhit*, 2/1137; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/159; İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/31.

²³⁷ Mehmet Ali Sarı, “İmâle”, *DİA*, İstanbul 2000, 22/177.

²³⁸ İbnü’l-Bâzî, *el-İknâ*, 1/267.

önemli sebep ise ona göre Ye harfidir. Bu harfin imâleyle sevki diğer sebeplerden daha fazladır. Bir çok sebep de kendisini bir şekilde bu Ye illetine bağlamıştır. Bunlarla ilgili tenbihlerin uygulamalı olarak alınması daha iyi öğrenilmesini sağlayacaktır.

Özetle ifade edecek olursak İbnü'l-Bâziş imâle konusunu eserinde, idgamı sağır ile idgamı kebir arasında zikretmiş, bunun sebebini ise şöyle ifade etmiştir:

“İmâle konusunu, idgam konusunun yanına aldık, çünkü ikisi arasında bir benzerlik vardır. İdgâm bir harfin diğer harfe katılmasıdır. İmâlede de buna benzeyen bir durum söz konusudur.”²³⁹ Ardından imâlenin sebeplerini zikretmiş olan İbnü'l-Bâziş, geldikleri her bir kalıpta müellifimize benzer şekilde ihtilaflara girmeden örnekleri sıralamıştır. Ona göre fiil kalıplarında imâle edilecek hemzeler toplam seksen sekiz yeredir ve bunların tümünü Ebû Amr ve Dûrî rivayeti ile Kisâî imâle yaparak okumuştur.²⁴⁰ Ahvâzî buradaki imâlelerle ilgili olarak Kisâî'nin imâlesinin Ebû Amr'ın imâlesinden daha doyurucu olduğunu ifade etmiştir.²⁴¹ Burada İbnü'l-Bâziş'in üslubu imâlenin sebeplerini zikrederken oluşturduğu çeşitli başlıklar arasında bunların herbirine uygun olanları vermesi ve bu örneklerin ardından topluca ihtilafları zikretmesidir.

2.2.6.1. Elif'in Kesraya İmalesi

Burada İbnü'l-Bâziş birinci sebep olarak Elif'in kesra için imâlesini zikretmiş ve bunun ikiye ayrıldığını belirtmiştir. “Bunlardan birincisi kendisinde râ harfi bulunanlar, diğeri ise râ harfi bulunmayanlardır. Kendisinde râ bulunanlar da ikiye ayrılır. Kesresi irâb sebebiyle olanlar ve kesresi yapısı sebebiyle olanlar. Râ'lardan kesresi irap için olanlar yine ikiye ayrılır. Med için getirilen elifi zâide ve aslında bulunan ancak dönüşmüş olan elifi munkalibe. Bunlardan kendisinde med için getirilen elifi zaide bulunanlar dokuz vezinde gelirler. اَفْعَالٌ, اَفْعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ. Elifi munkalibe ise tek bir yapıya özeldir; فَعْلٌ.”²⁴² Görüldüğü gibi müellifimiz İbnü'l-Bâziş'in yöntemi detayları barındırmaktadır. Biraz karışık gibi görünse de aslında aşağıda ifade edeceğimiz gibi aynı bilgileri vermekle anlaşılır bir üslup tercih etmiştir. İbnü'l-Bâziş'in yöntemi için söyleyebileceğimiz, kıraat ile meşguliyeti uzmanlık derecesine varmamış olanların

²³⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/267.

²⁴⁰ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/272.

²⁴¹ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 109.

²⁴² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 2/271.

anlamada oldukça zorlanacakları bir yöntem kullanmış olduğudur. Bunun sebebi girift ve karışık şekilde algılanmasıdır.

Kesra imâleden sonra gelir. Harfin öncesinde kesranın gelmesi de mümkündür. Birincisi iki kısma ayrılır. Bunlar kendisinde Râ harfi olan ile olmayandır.

İmâlenin isim, fiil ve harflerde olduğu da bilinmelidir. Fiillerde gerçekleşmesi iki şekildedir. Birincisi sülasi ve ikincisi sülasiye ziyade edilen harfte meydana gelendir. Sülasi fiil iki kısımdır. Birincisi elifin vâvdan dönüşmesi, ikincisi yâ'dan dönüşmesidir. Yâ'dan dönüşmüş ise Hamza, Kisâî ve Halef ister bitişik olsun ister bitişmesin elifi imâle ederler. فضى (Bakara, 2/117), سعى (Bakara, 2/114), وقانا (Tûr, 52/27), هداهم (Tevbe, 9/110), جزاهم (Tûr, 52/27) kelimeleri ve benzerleri buna örnek verilebilir. Tı ve Râ harflerinde olan durum burada zikredilmemiştir. Vâv harfinden dönüşmüş ise elifi dört fiilde imâle eden yalnız Kisâî'dir. Bunlar دحاها (Tegâbun, 64/30), طحاها (Şems, 91/6), تلاها (Şems, 91/2) ve سجا (Duhâ, 93/2) fiilleridir. Hamza'dan rivayetinde Abesi, Kisâî'ye benzer bir şekilde زكى (Nur, 24/21) kelimesinde sadece o imâle yapar. Bunların haricindeki دعا (Âl-i İmrân, 3/38), عفا (Bakara, 2/187), دنا (Necm, 53/8) ve خلا (Bakara, 2/76) gibi kelimeleri imâle ile okuma konusunda kurrânın ittifakı söz konusudur.²⁴³

Konuyu ele alan müellifler ile karşılaştıracak olursak Ebû Amr ed-Dânî imâle ve feth başlığı altında yukarıdaki tanıma benzer bir tanım vererek konuya başlamıştır. Ona göre imâle ve feth, fasih konuşan Araplar arasında ki -Kur'an onların dilleriyle inmiştir- çok uygulama alanı bulan iki meşhur tarzdır.²⁴⁴

İbnü'l-Cezerî de Ebû Amr gibi konuya *imâle ve feth* başlığı ile yer vermiş ve *feth*'in, okuyan kimsenin harf ve harekeyi telaffuz için ağzını açmasından alınmış olduğunu ifade etmiş ve buna tefhîm de denildiğini eklemiştir.

İbnü'l-Cezerî fethi ikiye ayırmıştır. Birincisi fethi şedîd, ikincisi ise fethi mutevassıttır. Fethi şedid bir harfi okuyan kimsenin ağzını fethayı söylerken ziyade bir biçimde açmasını ifade eder. Bu şekildeki bir uygulama Kur'an okurken elbette çirkin görülür.²⁴⁵

²⁴³ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 54b.

²⁴⁴ Ebû Amr ed-Dânî, *el-Câm'iu'l-Beyân*, III/736.

²⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/29-30.

Müellifimiz imâle olunan Elif'le ilgili olarak, fiile ziyade olarak eklenen veya üçüncü harfî yâ olan Elif'ler hakkında bu fiillerin geldikleri çeşitli kalıpları ele almış ve her birini ayrı ayrı örneklendirmiştir. Buna göre “bu fiiller kimi zaman هدى (Bakara, 2/143), غوى (Necm, 53/2), قضى (Bakara, 2/117), اتى (Bakara, 2/34), عصى (Tâhâ, 20/121) ve benzerlerinde olduğu gibi Fe-a-le (فعل) kalıbında gelirler. Bunlara zamir bitiştiğinde هداه (En`âm, 6/71), جزاهم (İnsan, 76/12), سقاهم (İnsan, 76/11), فوقاهم (Nahl, 16/121), قدهداني (En`âm, 6/80), هدائي (En`âm, 6/161), من عصاني (14/İbrahim 36) ve benzerleri gibi gelir. Fe'-a-le (فعل) kalıbında ووصى (Bakara, 2/132), فسوى (Bakara, 2/29), فصلى (87/A'lâ 15) ve bu kalıba kinaye ile benzeyen فسواهن (Bakara, 2/29), سواها (Şems, 91/5), دساها (Şems, 91/10), فغشاها (Necm, 53/54) ve benzeri şekillerde varit olur.²⁴⁶

Müellifimiz fiillerin geldiği bu kalıpları devamla لتصغى (En`âm, 6/113), لا تخفى (Hâkka, 69/18), فلا ينسى (A'lâ, 87/6) و يرضى (Bakara, 2/120) gibilerinde olduğu gibi Tef'-a-le (تفعل) vezninde olduğunu ifade etmiştir. Zamir bitiştiğinde bu fiiller kinaye yoluyla onlar gibi kabul edilen يلقاه منشوراً (İsrâ, 17/13) veya يغشاها (A'râf, 7/189), تخشاها (Ahzâb, 33/37) ve benzerleri gibi olurlar. Bahsi geçen fiiller yine bazen يلى (Mâide, 5/1), يدعى (Sâf, 61/7), يحمى (Tevbe, 9/35), فتكوى (Tevbe, 9/35), تسقى بماء (Ra'd, 13/4) ve benzerlerinde olduğu gibi Tüf'-a-le (تفعل) vezninde ve kinaye yoluyla bunlara benzetilen يجزاه الجزاء (Necm, 53/41) ifadesi ve bunların benzerleri biçiminde gelirler. Bu fiiller İf-te'-le (افتعل) vezninde geldiklerinde إستوى (Bakara, 2/29), إعتدى (Bakara, 2/178), إفترى (Âl-i İmrân, 3/94), إشتري (Tevbe, 9/11), إصطفى (Bakara, 2/132) ve benzerleri gibi gelirler. Bunlar zamirle bitiştiğinde kinaye usulüyle onlara benzetilen إصطفاه (Bakara, 2/247), لمن إشتراه (Bakara, 2/107), إجتباه (Nahl, 16/121), إجتباهم (Hac, 22/78) ve diğer benzerleri gibi olurlar. İs-tef'-a-le (استفعل) kalıbında geldiklerinde Kur'an'da إستسقى (Bakara, 2/60), إستغنى (Âl-i İmrân, 3/38), إستغنى (Tâhâ, 20/64) ve benzeri ifadelerle geçerler. Se-yef'-a-lü (سيفعل) vezninde gelirse سىصلى ناراً (111/Tebbet 3) ifadesi gibidir. Fâ'-a-le kalıbında gelirlerse bu fiiller نادى (A'râf, 7/44), إذا ساوى (Kehf, 18/96), إذ نادى ربه (Enbiya, 21/83), فناداها (Meryem, 19/24), ifadeleri ve benzerlerindeki gibi olurlar. Te-fâ'-a-le (تفاعل) vezninde تتجافا (32/Secde 16) ve ef'-a-le (أفعل) vezninde geldiklerinde أسرى (İsrâ, 17/1), أعطى (Tâhâ, 20/50), أبقى (87/A'lâ 17), أغنى (111/Tebbet 2) örneklerindeki gibidir. Bu fiillere kinaye

²⁴⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/262. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 55a.

yoluyla benzetilerek geçenler أرساها (Naziât, 79/32), أحصاه (58/Mücâdele 6), فأنساه (Yusuf, 12/42), وما أنسانيه (Kehf, 18/63), وأوصاني (Meryem, 19/31) ve benzerleri gibi olurlar. Son olarak bu fiiller أسي (A`râf, 7/93), اتانا (Tevbe, 9/75), أتانى رحمة (Hud, 11/28), أتانى الكتاب (Meryem, 19/30), فما أتانى الله (Neml, 27/36) örneklerinde olduğu gibi uzatılarak da gelebilirler. Bunların tamamında Asım haricinde, Kûfe Ehl-i imâle yapmıştır. Kisâî ise altı fiilde imâle yapar ve bu uygulamasıyla diğerlerinden ayrılır. Eliflerinin aslı yâ harfî olan أتانى الكتاب (Kehf, 18/63), وما أنسانيه (İbrahim, 14/36), عصاني (En`âm, 6/80) و هداني (Meryem, 19/30), فما أتانى الله (Neml, 27/36) fiillerinde yalnızca o imâle yapar. Hamza'dan rivayetinde Abesî فما أتانى (Neml, 27/36), هداني (En`âm, 6/80) fiillerinde imâle yapmakla onun görüşüne uyar.²⁴⁷

İbnü'l-Bâziş görüldüğü üzere fiilleri kalıplarına göre ayırmış ve yukarıda geçtiği gibi her bir kalıbı örneklendirerek her birinin Kur'an'da kaç yerde geçtiğini sayı olarak da vermiştir. Müellifimiz bunlara birkaç örnek vermekle yetinmiş ardından kimlerin bu imâlede ihtilaf ettiğini vermiştir.²⁴⁸ Bu konu fiillerin tümü ile ilgili değildir. Bu sadece son harfî (lâmel fiili) illetli olan ancak orta harfinde (aynel fiili) ise illet bulunmayan kelimelerle alakalıdır.²⁴⁹ Müellifimize göre orta harfi illetli olan fiillerde imâle yapılmasının sebebi orta harfinin Elif'e dönüştürülmüş olması değildir. Bunun sebebi orta harfin hemze olması ve bu hemzenin fiilin asli harflerinden biri olmasıdır. Buradaki fiilin son harfi illetlidir. Bu imâleye sebep budur.

İbnü'l-Bâziş bu konuda fiillerin mazi ve muzari olarak ikiye ayrıldığını, muzarinin sülâsî ve mezid olarak tekrar ayrıldığını ifade etmiştir. Sülâsî olan fiil yâ veya Vâv'dan dönüşmüş olabilir. Her iki kısım için ilk kalıp فعل'dir. Bu kalıpta Ye'den dönüşen Elif için aynel harfi Hemze olan ve olmayan şeklinde iki türden bahsedilebilir. Mezid olan kısım ise yedi kalıpta geçer.²⁵⁰ Müellifimiz'in bu konudaki farkı herbir kalıbı başlık halinde iki nokta üstüste ile verdikten sonra örneklerini geçtiği yerde birkaç adet zikrederek ihtilafları verip çok detaya girmemektir.

İbnü'l-Cezerî müellifimizden biraz farklı olarak imâleye konu olan kelimelerin hangi kalıplarda geldiğini vermeden bu ifadelerdeki ihtilafları birkaç örnekle zikrederek

²⁴⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/273. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 55a.

²⁴⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/272.

²⁴⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/272-273.

²⁵⁰ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/285-286.

aktarmıştır. Burada o iftilafları zikrederken fail olsun meful olsun durumlarını belirtmekten de geri durmamıştır. Müellifimiz ise yukarıda da değindiğimiz gibi önce kalıbı başlık olarak vermiş ve sülâsîden başlamak suretiyle tüm ziyadeli kalıpları zikrettikten sonra bunlardaki ihtilaflara geçmiştir.²⁵¹ Burada aralarındaki fark müellifimizin önceden imâle kalıplarını ve örneklerini zikredip sonra bunlardaki ihtilafları zikretmesine karşın İbnü'l-Cezerî'nin verdiği örneklerle ihtilafları yukarıda sayılanları zikretmeden başlatmasıdır.

Son kısımda müellifimiz هار (Tevbe, 9/109) kelimesindeki ihtilafları vermiş ve bu kelimeyi Kalun, Ebû Amr, Kisâî ve Ebû Bekir'in imâle ile okuduğunu kaydetmiştir. Ona göre Irak ehli, İbn Ahram ve Verş'ten beyne şeklinde okumuştur. Ahvazi de Ebû'l-Hâris'ten bu şekilde nakletmiştir. Geri kalanlar feth ile okumuşlardır.

Müellifimize göre burada هار kelimesindeki vecih ona göre هائر'den hazfedilmiş olmalıdır. Sibeveyh ise hazif kalb'den daha çoktur. Kesra irablandığı zaman bu konuya dâhil edilir, demiştir. Konunun bir diğer örneği olan محراب kelimesini Osman b. Said ve ondan da Abdulaziz imâle ile geriye kalanlar feth ile okumuşlardır. Ancak Verş bunları imâle ile İbn Zekvân da عمران kelimesi hariç beyne beyne okumuştur.

2.2.6.2. Elif'in Munkalebe Şeklinde İmâlesi

Elif'in Vâv ve Ye'den dönüşmesi yani münkalebe şeklinde imâlesi konusunda müellifimiz bunların ikiye ayrıldığını, burada ya Lâmel ve Aynel fiilinde yani başta ve ortada üç harfli olan isimler ve üç harfe eklenerek oluşturulmuş olanlar şeklinde olduğunu kaydetmiştir. Bunlarda imâle edilen harflerin bir kısmının vâv'dan dönüşen elif ve diğer bir kısmının da yâ'dan dönüşen elif oluşunu ifade etmiştir. Buna göre “elif şayet Ye'den dönüşmüş ise Hamza, Kisâî ve Halef bu şekilde gelenlerin tümünde imâle yapmışlardır. Örneğin المرعى (A'lâ, 87/4), الاشقى (A'lâ, 87/11), الادنى (Secde, 32/21), المأوى (Secde, 32/19), المولى (Hac, 22/13), الأعمى (Abese, 80/2) ve benzeri kelimeler bu türdendir. Bunlara kinaye yoluyla benzeyen bitişik zamirlerin geldiği هادهم (Bakara, 2/272), مأواكم (Ankebût, 29/25), لفناه (Kehf, 18/60) gibi isimlerde de aynı şekilde imâle yaptılar. Ef-'a-le (افعل) vezninde gelen أولى (Âl-i İmrân, 3/68), أرى (Nahl, 16/92), أزكى (Bakara, 2/232), أدنى (Bakara, 2/61), أخزى (Âl-i İmrân, 3/13) ve benzerleri ile bu kelimelerden türeyen

²⁵¹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/32-36.

benzerlerini de buna ilave ettiler. Bu üçü yine موسى (Bakara, 2/51), عيسى (Bakara, 2/87), يا حسرتى (Zümer, 39/56) يا أسفى (Yusuf, 12/84), يا ويلتى (Mâide, 5/31), (Tâhâ, 20/74) يا ويلتى (Tâhâ, 20/74) kelimeleri ile sonunda elifi maksure bulunan ve Fe'-lâ (فعلى) vezninde gelen السلوى (Bakara, 2/57), و تقواها (Muhammed, 47/18), و تقواهم (Bakara, 2/197), التقوى (Tâhâ, 20/62), النجوى (Şems, 91/8), الموتى (Bakara, 2/73) gibi kelimelerde imâle yapmışlar, Fu'-lâ (فعلى) kalıbında gelen دنيا (Bakara, 2/85), طوبى (Ra'd, 13/29), حسنى (Nisa, 4/95) gibi kelimeleri de buna dâhil etmişlerdir.

Aynı şekilde Mef-'a-le (مفعول) şeklinde gelen مثنى (Nisa, 4/3), مرساها (Hud 11/41), الموتى (Bakara, 2/178), لقتلى (Yusuf, 12/88), مزجاة (Hud 11/41), مجراها (22/Hac 13), المرضى (Tevbe, 9/91), الاسرى (Enfâl, 8/70), صرعى (Hâkka, 69/7), شكرى (Nisa, 4/43) gibi sonunda yâ şeklinde gelen elifi bulunan her kelime imâle yapmışlardır. Fû-'â-lâ (فُعَالَى) şeklinde gelen كسالى (Nisa, 4/142), فرادى (En`âm, 6/94) gibi kelimelerde ve Fe-'â-lâ (فُعَالَى) kalıbında gelen البتاما (Bakara, 2/83), الحوايا (En`âm, 6/146), الأيما (Nur, 24/32) gibi kelimelerde ve bunların benzerlerinde yine imâle yapmışlardır.²⁵²

Müellifimiz isimlerdeki imâleyi ayrı bir bahis olarak değil imâlenin sebeplerini sayarken bunların içinde ele almıştır.²⁵³ Müellifimiz Elif harfinde munkalibe olarak imâleyi yine kalıpları vererek her bir başlığı da örnekleri ve ihtilafları ile birlikte vermiştir. Ancak onlar *el-İknâ*’da bir sıralama görülmez.

İbnü'l-Cezerî bu konu ile ilgili olarak Hamza ve Kisâî'nin isim olsun fiil olsun, eğer elifi yâ'dan dönüşmüşse Kur'an'da geldikleri yerlerde, bunların tümünde imâle yaptıklarını kaydetmiştir. O da müellifimizin yaptığı gibi bu ikisinden başlayarak onların imâle yaptığı tüm örnekleri ve sıralama yapmadan bazı farklılıklarla zikretmiştir.

Müellifimiz bu konuda son olarak يا ويلتى (Mâide, 5/31, Hûd, 11/72), يا اسفا (Yusuf, 12/84) ve benzerlerinde geçen sondaki Ye harflerinin Ebû Şuayb tarafından feth ve Ebû Amr'dan rivayetinde Dûrî tarafından imâle ile okunduğunu يا اسفا dışında diğer ikisini imâle ile okusa da Dûrî'nin bunu feth ile okuduğunu kaydetmiştir. Hamza ve Kisâî'nin bunlarda imâle yaptığını ve aslı üzere okudukları ve diğerlerinin ise halis feth ile okuduklarını kaydederek bölümü bitirmiştir.

²⁵² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/280-281. Ayrıca bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-Ihtiyâr*, vr. 55b.

²⁵³ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/681-684.

2.2.6.3. Elifin Müşbihetü Munkalebe Şeklinde İmalesi

Müellifimiz bu konuda dört vezin bulunduğunu fe'lâ ve fi'lâ vu ikisinin eliflerinin te'nis için olduğunun ve ilhak için olan fû'lâ ve fûâlâ başka bir şekilde değil yalnızca eliflerin bunlarda temsil için te'nis olarak geldiklerini kaydederek konuya başlamıştır.

Fe'lâ vezninde الموتى , والنقوى ve شتى gibi ifadelerin bulunduğunu bunlarda ise Ebu'l-Hasen'den rivayet edildiğini ve Kur'an'da altmış yerde geçen bu türdeki kelimeleri ister isim isterse fiil olsun Ebû Amr'ın beyne beyne şeklinde okuduğunu ifade etmiştir.

Müellifimize göre Ebû Davud'un rivayetinde bunlar altmış üç tanedir. Ebû Amr ise bunların altmışında beyne yapmış diğerlerinde ise yapmamıştır. Bunlarda isim olarak gelen يحيى kelimesini buna dâhil ettiğini eklemiştir.

Eğer أحيا (Necm, 53/44)'dan sonra atıf vâv'ı gelirse Hamza ve Halef bunlarda imâle yapmışardır. Buna أمات و أحيا (Necm, 53/44), يحيى (Necm, 53/44), (Enfâl, 8/46), ولا يحيى (Tâhâ, 20/74) ifadeleri örnek verilebilir. Hamza'dan rivayetinde Abesî de imâle yapsa da زكى (Nur, 24/21) ifadesinde imâleyi kabul etmez. Kisâî ve Abesî خطيائنا (Tâhâ, 20/73), خطاياكم (Bakara, 2/85) ve حق ثقاته (Âl-i İmrân, 3/102) ifadelerinin imâlesinde tek kalarak diğerlerinde ayrılmışlardır. مرضاتي (Bakara, 2/207) ve مرضاتي (Mümtehine, 60/1) kelimelerinde yalnızca Kisâî imâle yapar. Ebû Haris'in imâle yapmadığı محياي (En'âm, 6/162) ve مثوي (Yusuf, 12/23) kelimelerini Kisâî imâle ile okur. Eğer محياي (Câsiye, 45/21) kelimesi yâ'dan başka bir harfe muzaf olarak gelirse o zaman O ve Abesî imâleyi tercih eder. Hamza, Kisâî ve Halef arasında مثواه (Yusuf, 12/21) ve مثواكم (En'âm, 6/128) de olduğu gibi bu kelime yâ'dan başka bir harfe muzaf olursa مثوى (Âl-i İmrân, 3/151) kelimesinin imâle ile okunmasında hilaf bulunmamaktadır. Dûrî, Nadir ve Şîrazî'nin rivayetiyle كمشكاة (Nur, 24/35) kelimesini imâle ile okumuştur. Ebû Amr ise إله veya فيه ifadelerini imâle ile okur.²⁵⁴ Burada müellifimiz Ömerî, Kâlûn arasında Ahmet b. Salih ve Sûsencerdî'nin Zeyd ve Onun da İsmail'den yaptığı rivayet hariç imâle yapılan kelimeleri سنابرقه (Nur, 24/43), الصفا (Bakara, 2/158), شفا جرف (Tevbe, 9/109), والحياة (Bakara, 2/85), حياة (Bakara, 2/96), عصاه (A'râf, 7/107) ve benzerleri olarak vermiştir. Öncesinde fetha bulunanlarda ise tefhim yapılması konusunda ittifak bulunduğunu kaydetmiştir.

²⁵⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/301. Karşılaştırmak için bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 57a.

Kalûn Ebî Cafer'den, Ahmet b. Salih ve Ömerî haricindeki tüm tarikleri ile isimlerde ve fiillerde vâv ve yâ harflerinden dönüşmüş olan elifleri onun *imâle-i ğayri mahda* (tam olmayan imâle) ile okuduğunu rivayet etmiştir. Bunlardan Kur'an'da geçen isimlere örnek الدنيا (Bakara, 2/85), الهوى (Nisa, 4/135), العمى (Fussilet, 41/17), الحسنى (Nisa, 4/95) iken fiillere örnek قضى (Bakara, 2/117), سعى (Bakara, 2/114), أبى (Bakara, 2/34), اصطفى (Bakara, 2/132) ve benzeri fiillerdir. Ancak Ebû Süleyman iki kelimedede imâle-i mahda ile okumuştur. Bunlar إستوى (Bakara, 2/29) ve الدنيا (Bakara, 2/85) kelimeleridir. Yine İbn Salt tariki ile Ebû Neşît أبى (Bakara, 2/223) ve قتلى (Bakara, 2/178) kelimlerinde yalnızca kendisi imâle-i mahda ile okumuştur. Ömerî ise Kasas Suresi'ndeki وما يلقاها (Kasâs, 28/80) ifadesinde sadece bir yerde imâle-i mahda yapmıştır.²⁵⁵ Görüldüğü gibi İbnü'l-Bâziş yukarıda verilen örneklere ilişkin ihtilafları imâlenin sebeplerini zikrederken sıraladığı kalıpları başlıklar arasında işler.²⁵⁶

İbnü'l-Cezerî müellifimize benzer şekilde yukarıdaki örnekleri bazı farklı olanları ile birlikte verdikten sonra bunlardaki ihtilafları da kaydetmiştir. Onun müellifimizden farkı birçok kimseden rivayetle²⁵⁷ bu ihtilaflara ilişkin rivayetleri detaylı olarak ele almasıdır. Bu detaylandırma tariklere kadar inmesi şeklinde ortaya çıkmakta ve onları rivayet eden ravilerden müteşekkildir.

Müellifimize göre Ebû Cafer nas, yani Mushaf yazısında bunun Ye harfi olmadan yazıldığını, الهدى (Sâd, 38/48) kelimesinde imâle bulunmadığını Ebû Abdullah b. Muhammed Süfyan ve diğerlerinin zikrettiğini söylemiştir. Muhammed b. Şurayh da ona tabi olmuş ve bunu *el-Kâfî*'de nakletmiştir.²⁵⁸

2.2.6.4. Bazı Durumlarda Kesra Olan İmale

Bu bölüm müellifimizin Sibeveyh'ten nakille verdiği Elif'in her şey ile imâle yapılacağına nahiv yönünden izahına ilişkin ifadeleri ile başlar. Buna göre “Elif müenneslik Ye'leri ve Vâv'ları, bu ikisinin kelimenin ortasında gelmesi ve öncesinin kesralı gelmesi fethanın nahiv bakımından kesraya doğru eğrilmesini gerektirir. Elif de

²⁵⁵ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 57b.

²⁵⁶ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/281-284.

²⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/44.

²⁵⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/301.

bu durumda Ye'ye doğru eğilecektir. Bunun için Elif'in Ye yerinde onu temsilen gelmesi gerekir. Bu ehli Hicaz'dan bir kısmının lehçesidir."²⁵⁹

Bu durumlardan bir diğeri جاء ve شاء kelimelerine gelince bunların ilki Kur'an'ın tümünde yüz on iki yerde gelir. İkincisi ise yüz altmış yerde gelir. Müellifimiz bunları verdikten sonra onlarla ilgili rivayetlere girmez.

Kur'an'da on beş yerde geçen زاد kelimesine gelince فزادهم الله مرضا (Bakara, 2/10), وزاده بسطة (Bakara, 2/248), فزادهم ايمانا (Âl-i İmrân, 3/173) ve diğerlerinde geldiği bu onbeş yerde Hamza bu fiillerde imâle yapmıştır. Müellifimiz burada onbeş fiili verdikten sonra diğer filleri ve bazı ifadeleri de buna katmıştır. Bunlar istisna olduğu ve İbn Zekvân ve Cafer b. Süleyman gibi bazı kurrânın ihtiyarında imâle bulunduğu için tamamını burada zikretmiyoruz.

Bunların ardından müellifimiz Elif'ten sonra gelen gelen râ harfine ilişkin ihtilafları da ele almıştır. Elif'ten sonra Ra harfi geldiğinde bu Ra, eğer filin lamel fiili (son harfi) olarak gelmiş ve الدار (Bakara, 2/94), الديار (İsrâ, 17/5), النار (Bakara, 2/24), قنطار (Âl-i İmrân, 3/75), دينار (Âl-i İmrân, 3/75), الفجار (Âl-i İmrân, 3/14), ختار (Lokmân, 31/32), انصار (Bakara, 2/270), جبار (Hud, 11/59) örnekleri gibi mecrûr yani kesra yapılmış ise bunların tümünde Kur'an'da geçtikleri ve ister zamir bitişmiş olsun, ister yalın halde gelsin tekrar ettikleri her yerde Ebû Amr imâle ile okumuştur.²⁶⁰ Ancak müellifimiz Kisâî'den Yezîdî tarikiyle olan rivayette Ebû Amr'ın Elifi koruduğunu ifade etmiştir. Bunun anlamı imâle değil aslında beyne beyne yaptığıdır. Ayrıca Kalun'dan Ebe'l-Hars, Ömerî ve Ebû Süleymân da onun imâle ettiğini rivayet etmişlerdir. Kinâye yoluyla bunlara benzetilen النار (Bakara, 2/24) ve دينار (Âl-i İmrân, 3/75) gibi kelimelerde yalnızca vakıf halinde tefhim yapar. Tağlebî, İbn Zekvân tariki ile حمارك (Bakara, 2/259) gibi sonuna zamir bitişen kelimelerde ve كمثل الحمار (Cuma, 62/5) gibi kelimelerde onun imâle yaptığını rivayet etmiştir. Bu iki kelimedeki imâle yalnızca ona hastır. Şayet râ harfi الابرار (Âl-i İmrân, 3/193), الاشرار (Sad, 38/62), القرار (İbrahim, 14/29) ve benzeri örneklerde olduğu gibi tekrar ederse Nehrevânî tarikine göre Ebû Cafer bunların tümünde imâle yapar. Müellifimiz bunu hocası Ebû Tahir Attâr'dan aktararak zikretmiştir. Ebû Amr, Kisâî ve Hamza elif'in râ harfinden sonra gelmesi halinde imâle yaparlarken, Dabbî ve

²⁵⁹ Sîbeveyh, el-Kitâb, 4, 60; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/302.

²⁶⁰ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 56a.

Halef kendi tercihlerine bağılı olarak ذكرهم (Muhammed, 47/18), بشرهم (Hadîd, 57/12), افتراه (Yunus, 10/28) gibi örnekler ve bunların benzerlerinde imâle yapmazlar. Ebû Cafer bunların tümünde imâle yaparken müellifimizin hocası Ebû Tahir'in bahsettiğine göre Hamza, Kisâî ve Halef bunlarda imâle yapmamayı tercih ederler. Ebû Cafer'den yaptıkları rivayetlerinde Ahmet b. Salih ve Ömerî'den farklı olarak Kalûn tam bir imâle yerine beyne beyne yapmayı tercih etmiştir. Tağlebî, İbn Zekvân'dan Nahl, Yasin, Saffât ve Muhammed (Kıtâl) surelerindeki للشاربين (Nahl, 16/66, Yâsîn, 36/73²⁶¹, Sâffât, 37/46 ve Muhammed, 47/15) ifadesinde onun imâle yaptığını rivayet etmiştir. Hulvânî, İbn Zeyyân ve Ebû Ömer ed-Dûrî ve onun da Kisâî el-Belhî tarikiyle Hişam'ın yalnızca Yasin Suresi'ndeki للشاربين (Yâsîn, 36/73) kelimesinde imâle yaptığını rivayet etmiştir. Hulvânî, Belhî ve Ebû Ömer ed-Dûrî tüm yerlerde سراعاً (Kâf, 50/44) kelimesinde imâle yapmayı yanlış kabul ederler. Ebû Ömer ed-Dûrî buna سراجاً (Furkan, 25/61) kelimesinin imâlesini de buna ekler.²⁶²

İbnü'l-Cezerî kesralı olan Ra harfinden önce gelen Elif'in imâlesi ile ilgili olarak Ebû Amr'ın her iki rivayette ve Kisâî'nin Dûrî rivayetinde kendisinden sonra kesralı Ra gelen tüm elifleri imâle yaptıklarını kaydetmiştir.²⁶³ Müellifimiz bu konuda Kisâî'yi Ebû Amr'ın yanında zikretmemiş, ayrıca Ebû Cafer'den de nakil yaparak bunun isim veya fiilde gelmesinin fark etmediğini söylemiştir.

İbnü'l-Cezerî Ra'dan sonra gelen imâle Elif'inde ذكرى (En`âm, 6/68), أسرى (İsrâ, 17/1) ve benzeri ifadeleri Ebû Amr'ın tümünde imâle ile okuduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu türden olan بشرى (Yusuf, 12/19) ifadesinde bazı ihtilaflar gelmiştir.²⁶⁴ Buradaki ifadelerinden sonra İbnü'l-Cezerî ر harfinin Elif ile geldiği tüm yerlerdeki imâleleri ve bunlara dair ihtilafları başka müelliflerden nakletmek suretiyle zikretmiştir.

2.2.6.5. İmale İçin İmale

Beşinci sebep olarak müellifimiz imâle için imâle başlığını atmış ve bu konuyu da yine Sibeveyhî'den yaptığı dil ile ilgili nakillerle ortaya koyduğu tevcihat ile başlatmıştır. Sibeveyhî “insanları رايتم عمادا direkler gördüm derken imâle için imâle yapıyorlar. Bu

²⁶¹ Yâsîn suresindeki ifade 74. ayette مشارب şeklinde geçmektedir. Bu ifadeyi Ebû Amr ve Dûrî bu şekilde okuduklarından dolayı müellifimiz buraya almıştır.

²⁶² Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 56a-56b.

²⁶³ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/54-55.

²⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/41.

tıpkı kesra için imâle gibi oluyor. Yine معزانا diyorlar. Bu kelimedede de kıyas yapar gibi imâle için imâle yapıyorlar”²⁶⁵ demiştir.

Ebû Cafer kurrânın üzerinde ihtilaf ettiği ve imâle için imâle türünden olan kelimeler isim veya fiil olmaktan başka türlü gelmez, demiştir.

Fiiller üç kelimedir. رأى, رأى ve رأى. Bunlardan رأى ya vasıl elifi ile birlikte ya da elifsiz gelir. Bu ikisinden başka bir şekilde gelmez. Müellifimiz buradaki imâlelerin uygulandığı kelimelerin onaltı kelime olduğunu ifade etmiş ve bunların örneklerini vermiştir. Hamza ve Kisâî’nin bunları imâle ile verdiğini belirterek diğer ikisi ile ilgili açıklamalara geçmiştir. Bunlara ait örnekleri ve ihtilafları da zikreden müellifimiz Ehli Şâm ve Ahfeş’in Nakkaş ve İbn Şenebûz gibi şâz rivayetleri olan kurrânın da bunlardaki ihtilafına yer vermiştir.

Müellifimiz orta harfî illetli olan fiillerin imâlesi ile ilgili olarak bu illetli fiillerin başta kendileri, onlara harf ilave edilenler ve onlardan çekimlenenlerden ibaret olduğunu belirtmiştir. Buna جاء (Nisa, 4/43), شاء (Bakara, 2/20), خاف (Bakara, 2/182), خاب (İbrahim, 14/15), حق (En`âm, 6/20), ضائق (Hud, 11/88), زاع (Necm, 53/17), زاغوا (Sâf, 61/5) fiillerini örnek olarak getirmiştir. Ona göre bu illetli fiillerin eliflerinde Hamza imâle yapmıştır. İbn Zekvân ona katılmış ancak Kisâî’den rivayetle جاء (Nisa, 4/42) ve شاء (Ahzâb, 33/24)’de imâle yapmayı yanlış kabul etmiştir. Halef ihtiyarî olarak جاء ve شاء’de ona tabi olmuştur. Geriye kalanlar ise bu fiillerin Eliflerini tefhim ile okumuşlardır. Bu fiillerde Hemze, Be, Te veya Nûn bulunursa bunların tefhim ile okunmasında kıraat imamları arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. فاجئها (Meryem, 19/23), أزاغ الله (Sâf, 61/5), يشاء (Bakara, 2/90), نشاء (En`âm, 6/83), أخاف (Mâide, 5/28) örneklerinde olduğu gibi.²⁶⁶

Yine müellifimizin kaydettiğine göre harflerde بلى (Bakara, 2/81) ve حتى (Bakara, 2/55) haricinde kurrâ ittifakla tefhim yapmışlardır. Bu ikisi nerede gelirse gelsin Hamza, Kisâî, Halef ve Yahya’dan rivayetinde Ebû Hamdun her yerde imâle yapmışlardır. İclî Hamza’dan rivayetle حتى (Bakara, 2/55)’da imâleyi mahza yapmıştır. Kisâî ise bunu yanlış bulmuş ve onun imâlesini beyne beyne yapmıştır.²⁶⁷

²⁶⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 120, 4; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/306.

²⁶⁶ Bkz. İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/315-317; krş. Sıbtu’l-Hayyât, *Kitâbü’l-İhtiyâr*, vr. 56b.

²⁶⁷ Bkz. İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/316-317; krş. Sıbtu’l-Hayyât, *Kitâbü’l-İhtiyâr*, vr. 56b.

İbnü'l-Cezerî بلى ifadesinde Ebûbekir vasıtası ile Yahya b. Âdem'den gelen tüm tariklerinde İbn Hamdun'un geldiği her yerde imâle yaptığını kaydetmiş, ancak bunlara Hamza, Kisâî, Halef'i ilave etmemiştir.²⁶⁸

“Kisâî kendilerinde vâv bulunan dört fiilin imâlesinde tek kalmıştır. Bunlar دحاها (Naziât, 79/30), طحاها (Şems, 91/6), تلاها (Şems, 91/2) ve سجا (Duhâ, 93/2) fiilleridir. Daha öncede geçtiği gibi O ve Abesî فاحياكم (Bakara, 2/243) ve فاحيا به الارض (Bakara, 2/164) fiillerinde imâle yapmışlardır.

Durulduğunda yuvarlak he'ye dönüşen müenneslik tâ'sının öncesinde imâle yapmak ve bu imâle sebebiyle bu harfin sıla ile yazılması Kisâî'ye özeldir. Bilinmelidir ki bir harfte durulduğunda öncesinde fetha varsa o fethada imâle yapan tek kişi Kisâî'dir. Kisâî bu harfler on beş harften biri olursa imâle yapar. Bu on beş harf, kendilerinden oluşturulan dört kelimedede toplanmıştır. Bunlar فحبت زينب لذود شمس kelimeleridir. Yine öncesi kesra olan kâf harfinde, sakın yâ harfinde, öncesinde kesra bulunan fakat kendisi sakın olursa daha öncesinde kesra bulunan râ harfinde, rânın tekrar etmemesi şartıyla imâle yapar. Kendisinden önce kesra bulunan veya kendisi sakın olursa öncesinde kesra bulunan hâ harfinde veya öncesinde sükûn ya da kesra bulunan hemze'de imâle yapar.²⁶⁹

Müellifimiz Ahvâzî'nin Ebû Abdurrahman'da o da babasından ve Ebû Amr ile Ruvesten nakille bu yukarıda bahsedilen isimlerde bunların Eliflerini beyen beyne ve fetih kesra arası imâle ile okuduklarını kaydetmiştir. Ona göre bu isimler الشمس , والنازعات surelerinin sonlarında böyle yapmışlardır.

2.2.6.6. Elif'in Ye'ye İmalesi

Bu bölüme de müellifimiz yine aynı şekilde Sibeveyh'ten yaptığı nakille başlar. Onun tevcih kabilinden yaptığı bu aktarımda Sibeveyh insanların كيال , بيع gibi isimlerde konuşmada imâle yaptıklarını ifade etmiştir.²⁷⁰

İbnü'l-Bâzîş'e göre Ebû Cafer Ye harfinin en büyük ve kuvvetli imâle sebeplerinden biri olduğunu ifade etmiştir. Bu sebep ortada olduğunda ona göre kurrâdan kimse münferit hareket etmemiş ve Ye ile ilgili durumlarda Elif'i Ye harfine imâle

²⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/41.

²⁶⁹ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 57b.

²⁷⁰ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/314-315.

etmişlerdir. Bu icmaya dâhil olmaktan geri duran olmamıştır. Verş'in bu konuda Ye harfi bulunan Râ'ları imâleli okuması meşhurdur. Yine kurrâ المحراب ve حيران kelimelerini bu imâlenin dışında tutmuşlarken Kisâî'den naklinde İbn Kuteybe'den imâle bunlarda da gelmiştir.

2.2.6.7. İmalenin Şaz Olma Sebepleri

İbnü'l-Bâziş bu konuda vakıf halinde Hâu't-Te'nîs'i imânin şâz olan sebeplerinin ilki olarak vermiştir. Çünkü buarada Eliften dönüştürülmüş olmamasına rağmen Elifi munkalibeye benzeyen bir durum vardır. Sibeveyh Arap toplumunda belli grupların bunlarda bir illet bulunmamasına rağmen bu türden kelimeleri imâle ile okuduklarını kaydetmiştir. Zeyd diyecekleri yerde zayda زيدى diye söyleyince onların bu söylemleri aslında böyle bir imâleye mahal olmamasına rağmen ağızlarından imâleli çıkmaktadır.²⁷¹

Müellifimiz bu konuya dâhil edilebilecek onbeş harfi içeren ifadeyi müenneslik tâ'sından önceki harfte yapılan imâleyi de buna dâhil ederek ele almıştır. O imâlenin yapılmasında şâz olan sebepler başlığı altında bu konuyu incelerken İbn Mücahid'in bu konuda yaptığı üçlü taksimi nakleder. Ona göre ifadeyi müenneslik tâ'sının sebep olduğu imâle konusu üç kısımdan oluşur. Bunların birincisi imâle yapılan, diğeri imâlenin yapılmadığı ve diğer üçüncüsü imâle yapılmasının şarta bağlı olduğu kısımdır.²⁷² İşte İbnü'l-Bâziş'in bu onbeş harfi içeren yukarıdaki ifadeyi verdiği kısım birinci kısımdır. Müellifimiz bu harflerin herbirine aynı şekilde birer örnek de vermiştir.

Bununla ilgili ihtilaflara gelince müellifimiz Kisâî'nin imâlesinde bir tertip olduğunu belirtmiştir. Önce dört kelimedeki harfler, sonra ر, ك, ه ve sıfat hemzesi olan ة harflerde bu imâle vardır. Dört harfe ilişkin örnek kelimelerden bazıları خليفة (Bakara, 2/30), غرة (Bakara, 2/249), درجة (Bakara, 2/228), وليجة (Tevbe, 9/16) şeklindedir. ر ve ك harfine ikişkin örnekler مغفرة (Bakara, 2/175), معذرة (A'râf, 7/164), فاخرة (Naziât, 79/11), الملائكة (Bakara, 2/30), مشركة (Bakara, 2/221), ضاحكة (Abese 80/39) şeklinde verilmiştir. ه ile hemzenin örnekleri ise فلكهة (Yasin, 36/57), الهة (En'âm, 6/19), وجهة (Bakara, 2/148), ve ة ile سيئة (Bakara, 2/71), خطيئة (Nisa, 4/112), ناشية (Müezzemmil, 73/6) ve bunlara benzeyenlerdir. Kalun tarikiyle Kisâî ve Ebû Süleyman bunların tamamında imâle

²⁷¹ Sibeveyh, el-Kitâb, 4, 140; bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/314.

²⁷² Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/315-317.

yapmıştır. Şeyzerî ة ile hemzeden önceki harfi de imâle yapmıştır. Bu son zikredilen ihtilaf imâle konusunda zikredilecek son ihtilaftır. Diğerleri bunların tamamında tefhim yapmışlardır. Müenneslik tâ'sından önce isti'lâ harflerinden biri ya da boğaz harflerinden bir harf gelirse bunların tefhim ile okunması konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak Ebû Mezâhim el-Hâkân'nin, Dûrî tariki ile Ebubekir Hasan b. Abdulvehhab'dan rivayet ettiğine göre o, istisnasız bir şekilde bunların tümünde imâle yapmıştır.²⁷³

İbnü'l-Cezerî müenneslik Te'sinden önce imâle yapmak konusunda öncelikle He'ye dönüşen bu harfin imâlesi konusunu aktardığı rivayetlerde ele almış ve ardından kendi görüşünü de buna eklemiştir. Buna göre müenneslik Te'sinden dönüşen hâ ة insanların günlük konuşmalarında oldukça fazla bulunmaktadır. Doğu batı Arap beldelerinden çoğu ile Mısır ve Şam'da özellikle bu harf yaygın bir şekilde kullanılır. Diğer yerlerde ise bunun gibi değildir. Onların bu harfi telaffuzları çok düzgün de değildir. Bu harfte Arapların dillerine kolay geldiği şekilde hafifletmeye ve tabiatına uygun bir şekilde telaffuzunda kolaylığa yöneldikleri görülür. Sibeveyh'ten nakille bunu aktaran İbnü'l-Cezerî onun He elife benzer, nasıl ondan önceki Elif imâle ediliyorsa He'de böyle imâle edilmiştir sözünü de ondan nakleder.²⁷⁴ İbnü'l-Cezerî'nin bu nakillerinde dikkati çeken onun da tecvihlerle ilgili bilgi verirken müellifimiz gibi Sibeveyh'in görüşlerini nakletmesi ve ardından ihtilafları vermesidir.

Daha sonra İbnü'l-Cezerî, belli harflerde yapılan imâlede Kisâî'nin tek kaldığını, müellifimize benzer şekilde bunların فحبت زينب لذود شمس kelimelerinde toplanan harfler olduğunu ifade ettikten sonra bu harflerle ilgili örnekleri vermiştir. Burada verdiği örnekler müellifimizin kaydettiği örneklerle benzerdir. Ancak İbnü'l-Cezerî müenneslik Te'sinin öncesinde imâle yapmak konusunu üç gruba ayırdığı için müellifimiz de böyle yapmadığından ve açıklamalara girmediğinden bu yönüyle ayrılır. Çünkü İbnü'l-Cezerî bunları ayrı ayrı açıklamış ve yukarıdaki onbeş harfi ilk grup şeklinde ele almıştır.²⁷⁵ Onun bu üç grubu İbn Mücahid'den almış olması kuvvetle muhtemeldir. Bunu belirtmediği için bir alıntı yaptığına dair kesin bir ifade kullanmak zordur.

²⁷³ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/315; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 58a.

²⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/82.

²⁷⁵ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/82.

Müellifimiz Arapça'da yabancı harflerin içinde illaki bir Elif bulunduğunu bu Elif'in çoğu zaman bu konuya dâhil olmamasına rağmen bazılarının bunu feth ile okurken bir kısmının imâle ile sılayı tercih ettiklerini kaydetmiştir. Bunlara örnek olarak الصلوة , الزكوة , الحيوة , منوة , هيات ve benzerlerini vermiştir. Bunlar elifin çokça bulunmasına rağmen kurrânın feth okumayı tercih ettiği kelimelerdir. Ancak مزجية , مرضات , مشكوت ve تقيه gibi kelimeleri vaslettiklerinde imâle ile okuduklarını Kisâî'nin bu konuda müenneslik Te'sini ve öncesini açıkça imâle yaptığını ifade ederek konuyu tamamlamıştır.

2.2.6.8. İmâlede İsim ve Harf Arasındaki Fark

Sibeveyh'ten yaptığı nakilde müellifimiz bu konuda Be ve Te harflerinin de Elif gibi yabancı kelimelerde çokça bulunan harflerden olduğunu kaydetmiştir. Bunlar önemlidir çünkü bu harfler imâleyle sebep olmaktadır. Bunlar edatlara da benzetilmez. Tamamı isimlerde geldiği için edatlar fiillerde geldiklerinden onlardan ayrılırlar.²⁷⁶

Sonu tenvinli olan هدى (Bakara, 2/2), غَزَى (Âl-i İmrân, 3/38), مفترى (Kasâs, 28/36), وهو عليهم عَمَى (Fussilet, 41/33), مسمى (Bakara, 2/282) gibi kelimelerde yalnızca vakıf halinde imâle yapmışlardır. Yine vakıf halinde Fi'-lâ (فعلی) kalıbında gelen إحداهن (Nisa, 4/20) ve إحداهما (Yusuf, 12/36) gibi fiillerle إحدى الكبر (Müddessir, 74/35), الجنيتين كلتي (Kehf, 18/33), الذكرى (Kehf, 18/101) gibi kelimeler ve bunların bablara aktarımlarında da imâle ile okumuşlardır.

Müellifimiz bunlarla ilgili rivayet ve ihtilafları da zikretmiştir. Bu cümleden olarak o, Yakub'un okuyuşunda tek kaldığı هو'nin و'ndan ve هي'nin ي'sından sonra "hâ-i sekt" ilave etmesindeki ihtilafından bahsetmiştir. Bunlardan و harfine örnek olanlar لاإله كأنه هو (En`âm, 6/59) لا يعلمها إلا هو (Bakara, 2/282) أن يمل هو (Âl-i İmrân, 3/18) الالهوه (Neml, 27/42) ve وهى تجري (Tûr, 52/28) ifadeleridir. ي harfine örnek olanlar ise بهم (Hud 11/42) ifadesinde واهية (Hâkka, 69/16) ve لهي الحيوان (Ankebût, 29/64) ifadesinde لهيه (Ankebût, 29/64)'dir. Yine o, vakıf halinde, eğer soru edatı olan ما'dan önce cer eden bir harf gelmişse bu soru ما'sının sonuna bir hâ-i sekt ilave eder. Örneğin ilk kelimelerinde vakıf yaptığı takdirde فِيمَ كُنْتُمْ (Nisa, 4/97) فِيمَ تَبْشُرُونَ (Hicr, 15/54) ifadesinde فِيمَ (Nebe, 78/1) ifadesinde عمه şeklinde hâ-i sekt ekleyerek okur.

²⁷⁶ Bkz. Sibeveyh Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kamber; *Kibâb-u Sibeveyh*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1988, 4, 140; bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/321.

İbnü'l-Bâziş ikinci kısımda itbâk harfleri olan ضغظ خص قض ile bunlara katılan ع ve ح harflerini nakleder ve buradaki tâ'dan önce gelen harflerin tümünde feth ile okunduğunu belirtir.²⁷⁷ Üçüncü kısımda ise müellifimizin de zikrettiği أكره kelimesinin harflerini saymıştır. Bunlarda vakıf halinde tâ'dan önce gelen bu harfin harekesi fetha veya damme ise, ayrıca Elif veya Vâv gelmişse bu harfler feth ile okunmaktadır. Bu harften önceki harfin harekesi kesra veya sakın yâ olursa, bu harfler feth ile okunmaktadır.²⁷⁸ İbn Mücahid'in *Kitabü's-Seb 'a'*'sında bu üçlü taksime rastlayamadık. İbnü'l-Bâziş'in kendisi ve *el-İkna'*'ın muhakkiki de bir dipnot vermediği için İbn Mücahid'in bu konudaki taksiminin kaynağı belli değildir.

İbnü'l-Bâziş'e göre İbn Mücahid'in ihtiyarı ile Dûrî'nin hâi sekt konusunda yaptığı imâleyi Ebû Müzahim tâi tenîs konusuna dâhil etmiştir. Ancak onun söz konusu ettiği örnekleri ما هيه (Kâria, 101/10), كتابيه (Hâkka, 69/19) ve حسابيه (Hâkka, 69/20) İbnü'l-Bâziş, onun tertibine göre okuduğunu belirtmiştir. Müellifimiz, babasının da kendisine bu kelimelerdeki harflerin Te-i tenîse benzediğini söylediğini ne var ki, aslı itibariyle tam da Tâ'i te'nîs sayılamayacağını ifade etmiştir.²⁷⁹ Onun Ebû Câfer'den bunların şâz okuyuş olduğunu rivayet etmesine bakılırsa bu görüşü onaylamadığı söylenebilir. Ancak yine de mübalağa He'sı ile He'i tenîsin ayrı şeyler olduğunu ifade etmesi de bu görüşü kuvvetlendirir.

Müellifimiz tefhim ile ilgili olarak bir kısım isim ve fiillerde vakıf yerine vasıl yapıldığında munsarife olan eliflerin tefhim üzere okunması konusunda icma bulunduğunu kaydetmiştir. "Ona göre isimlerde ve fiillerde munsarife elifler vasıl halinde düşürülür ve tefhimle okunur. Ancak vakıf halinde ister tenvinli ister normal harekeli olsun imâle yapılır. İsimlere örnek الله هدى (Nur, 24/35), قرئ ظاهرة (Sebe, 34/18), و جنى الجنينين, مولى الذين (Rum, 30/9), ما أتيتم من ربى (Enbiya, 21/60), سمعنا فتى يذكرهم (Rahmân, 55/54), (Muhammed, 47/11) kelimeleri ve benzerleridir. Fillere örnek ise رأى القمر (En`âm, 6/77), طغى الماء (Hâkka, 69/11), فتعالى الله (A`râf, 7/190), جهره نرى الله (Bakara, 2/55), كفى الله (Ahzâb, 33/25), يتولى الصالحين (A`râf, 7/196) ve benzerleridir. Bunlardan herhangi birinde vakıf

²⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/318-319.

²⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/318.

²⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/320.

yapıldığına her biri aslına rücu eder. Vasıl halinde düşürülmüş olan *elif-i lâkiye* harekelenerek okunur.”²⁸⁰

İbnü'l-Bâziş imâle konusunun sonunda isim ve harfleri karşılaştırmış ve hurufu mukattaa'da geçen harflerdeki imâle ilgili ihtilafları da ele almıştır. İmâle konusunu bitirmeden önce surelerin başında yer alan hurufu mukattaa üzerinde yapılan imâleler ve bunlardaki ihtilafları genel itibariyle zikretmiştir. Ebû Cafer'den nakille ifade ettiğine göre surelerin başlarında bulunan hecâ harflerinde elif bulunuyorsa bu elif son harfte olabilir. Son harfte elifin bulunmadığı صاد, كاف ve لام gibi harflerin öncesinde tefhim yapılması konusunda ihtilaf yoktur. Ancak ihtilaf sonunda elif bulunan harflerdedir. Bunlar ال, الر, المر, كهيعص, طه, طسم, طه, يس, طس, طسم, طه ve حم harfleri olarak sekiz tanedir.²⁸¹ İbnü'l-Bâziş daha sonra hurufu mukattaa'daki bu ihtilafları sıralamıştır. Müellifimiz hurufu mukattaa'daki elifi bulunan harflerdeki bu ihtilafları zikretmediği için bu kısımda onlara yer vermeyeceğiz.

İbnü'l-Bâziş son olarak imâle konusunda, çok kullanılması sebebiyle kendisinde imâle yapılan الناس kelimesine yer vermiştir. Buna göre الناس kelimesi çok kullanılması sebebiyle geçtiği her yerde kendisinde imâle gerçekleşir. Abdullah b. Davud el-Huraybî Ebû Amr'ın her geldiği yerde bu kelimeyi ister mansub ister merfu isterse de mecrur gelsin imâle ile okuduğunu rivayet etmiştir. Bunlara verdiği örnekler إن الناس (Âl-i İmrân, 3/173), رب الناس (Nâs, 112/1) ve يا أيها الناس (Nisa, 4/1) şeklindedir. Ayrıca hocası Ebü'l-Kasım'dan da bu şekilde okuduğunu kaydetmiştir.²⁸² İbnü'l-Bâziş buradaki imâlenin kelimenin çok kullanılması sebebi ile olduğunu ifade ederek bu konuyu tamamlamıştır.

İmâle konusunu bitirmeden imâlenin faydasına da kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır. İbnü'l-Cezerî'ye göre imâlenin faydası lafzın kolaylaştırılmasıdır. Böyledir çünkü dil fetha ile yükselir, imâle ile yayılır ve yayılması dili yükseldiği durumdan daha kolay telaffuz edeceği bir duruma getirir.²⁸³ İnsanlar günlük konuşmalarında imâleyi çokça kullandıkları için kıraatte de buna izin verilmiş olması onlara büyük kolaylık sağlamıştır.

²⁸⁰ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 60a.

²⁸¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/321.

²⁸² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/323.

²⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/35.

Son olarak bu konu hakkında İbnü'l-Cezerî'nin tartıştığı imâlenin asıl mı yoksa fethanın bir ayrıntısı mı olduğu ile ilgili tartışmayı burada zikretmek faydalı olacaktır.

“İmamlarımız imâlenin fethadan bir parça veya her ikisinin de kendi başına birer asıl olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ancak onlar her ikisinin de fasih lughat olduğu ve Kur'an'ın bunlarla nazil olduğu konusunda müttefiktirler. Bunlardan bir kısmın görüşü her ikisinin de asıl olduğu ve birinin diğeri üzerine üstünlüğünün bulunmadığı şeklindedir. Tefhîm ve terkîk de böyledir. Böyle olduğunu kabul edenlere göre imâle sebepsiz olmaz. Aynı şekilde feth veya tefhîm de sebepsiz olmaz. Onlar sebebin mevcut olması durumunda ferîyet veya asaletin gerekli olmadığını söylemişlerdir.

Diğer bir grup ise feth asıl imâle ise bir delil sebebiyle parçadır demişlerdir. İmâle ancak sebeplerden bir sebep bulunduğunda olur. Bu sebep ortada olmazsa feth gerekir. Yine bir sebep bulunursa imâle ve feth birlikte caiz olur. İmâle yapılan bir kelime yoktur ki Araplar onu feth ile okumuş olmasınlar denilebilir. Ancak bütün kelimeler tefhim iledir fakat Araplar onları imâle ile okurlar denilemez. Bize fethin olmayacağına ve fethin asıl imâlenin fûru olması konusunda imâle üzerinde durulacağına dair delil getirin dediler. Yine imâle olunan elifin tam bir elif ile yâ arasında imâle edildiğini kastederek imâlenin iki harf arasındaki bir harfte olduğunu söylediler. İmâle olunan fetha da böyle tam bir fetha ile kesra arasında olur. Feth, elif ve fethanın aslı olarak kalır. Bu durumda fethin asıl imâlenin parça olması gerekir.”²⁸⁴ İbnü'l-Cezerî bu görüşleri verdikten sonra her ikisinin de farklı yönleri bulunduğunu, bunların hiçbirinin tercih sebebi olamayacağını belirtmiştir. Bu bilinince imâlenin sebep ve yönlerinin bulunduğu ve faydası da bilinir. İmâle yapan faydasını bilerek yapar. Yapmayan da imâle yapmamakla bu faydadan müstağni kalır. Buna göre imâlenin asıl ya da fûru olduğunun bilinmesi imâle yapmayı tercih edip etmemek için bir nedene sahip olmak içindir. İmâle sebepsiz yapılamayacağına göre bu sebepleri bilmek imâle yapmak için gerekli olan bir şartı da yerine getirmek olur.

2.2.7. Ra Harfleri

Ra harfinin aslı kurrâya göre fetihtir. Nitekim ona ister ihtiyari isterse vücûbi olsun bir zaman incelik katılmıştır. Müellifimiz eserine Ra harfini almasında amacının

²⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/331-332.

imâleyi beyan etmek olmadığını, Ra'ya ait olan hükümleri şerh etmeyi amaçladığını belirtmiştir. Bu konuda muhtelefün fih ve müttetekun aleyh denilen iki durum bulunduğunu, bu ikisinin de açıklamaya ihtiyaç duyduğunu buna eklemiştir.

Üzerinde ittifak bulunan durumla ilgili olarak müellifimiz bunun üç kısma ayrıldığını, ilkinin üzerinde icmaın kalın okunmasında olduğu kısım, ikincisinin ince okunmasında icma olan kısım ve üçüncüsünün ise tümünde ince ve kalın okunmasını tecvîd ulemasının her iki veçheyi de caiz gördükleri kısımdır.

Bunların ilkinde fetha ve damme hareke ile harekelenmiş olan tüm Ra harfleri, öncesinde fetha ve damme ya da arızî kesra olan Ra'lar veya öncesinde sakin varken onun öncesinde üç durumdan birinin bulunmasıdır. Yine sonrasında harfî isti'lâ bulunması veya başka bir Ra olması ancak aralarında bir elif bulunması durumunda ister kelimenin başında ister diğer kısımlarında olsun veya şeddeli ya da tenvinli gelsin icma ile bu Ra'lar kalın okunur. Örneğin ان ربك , حذر الموت , غرابيب سود , رزقوا , يردون , ذكروا , اليسر , العسر , عسرا , العسر , اليسر , ذكروا , يردون , رزقوا , غرابيب سود , حذر الموت , ان ربك her geldiği yerde bu ve benzerleri.

Yine öncesinde arızî olmayan kesra bulunan fethalı tüm Ra'lar, sonrasında hangi hareke ile harekelenmiş olursa olsun Dâd ve Tı harfleri bulunan arasında elif bulunan ve fethalı veya dammeli bulunan Ra harfleri ya da yabancı isim olan kelimelerde bulunan Ra'lar yine icma ile kalın okunur. Örneğin إعراضا , صراط , الفرار , اسرائل , ابراهيم gibi.²⁸⁵

Müellifimiz bunlardan başka Verş'ten rivayetinde Üzvüfi'nin بين المرء de (Bakara, 2/102) geçen Ra'yı ince okuduğunu ancak yine icmada olduğu gibi kalın da okuduğunu kaydetmiştir. Yine Ahvâzî'nin Verş'ten şeddeli Ra harfinde ince okuyuş zikrettiğini ancak Mısırlı bazı hocaların bunlarda kalın okumaktan başkasının uygun olmadığını zikrettiklerini kaydetmiştir.

İkinci kısımda arızı olsun olmasın kesralı olan Ra harflerinin tümü olduğunu belirten müellifimiz sonunda fethalı harfî istila bulunmamasını şart koşturmuştur. Bunda icma olduğunu ifade eden müellifimiz buna مريم , شرعة , وفرعون , الإربة , فرق ve benzerlerini örnek getirmiştir. Bir grubun فرق kelimesinde istisna olarak Kâf harfinin Ra'dan sonra gelmesinden dolayı önesi kesralı olsa da hem ince hem kalın okunmasını tercih ettiğini de buna eklemiştir.

²⁸⁵ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/364-365.

Üçüncü kısım sakın olan ve sonrasında fethalı Ye harfi gelen tüm Ra'lardır. Bunlara örnek مريم , قرية , قريتم ve benzerlerinde olduğu gibidir. Tecvîd âlimleri bunların çoğunda ihtilaf etmişlerdir. Ebûbekir ed-Dâcûnî bunların kalın okunmasını kabul eder. Osman b. Said ise sonrasında gelen Ye harfi fetha harekeli ise o zaman imâle ya da ince okunamayacağı görüşündedir. İnce okunması hatadır ve onun arkadaşları da aynı görüştedir, diyen müellifimiz konuyla ilgili diğer hükümlerden bir kaçını daha naklettikten sonra bu konuyu tamamlayarak Lam harflerine geçmiştir.

2.2.8. Lâm Harfleri

İbnü'l-Bâzîş Lâm harfinin lafzatullah'ta ve diğer başka bir kelimedede gelmekten başka bir şekli yoktur diyerek bu konuya başlamıştır. Lafzatullah'ta ise öncesinin fetha ve damme ile kesra olmaktan başka bir şekli bulunmaz.

Ona göre kurrâ lafzatullah'ın öncesinde fetha ve damme varsa ondaki Lâ'm'ın kalın okunmasında ittifak etmişlerdir. قال الله , رسول الله , يعلمه الله ve كان الله örneklerinde olduğu gibi. Müellifimiz Ebû Bekir b. Miksem'in tamamında ince okunması görüşünde olduğunu kaydetmiştir. Bunu ise Ebû Amr ve Kisâî'den rivayet etmiştir. Bundan sonra babasından başlayarak geriye doğru verdiği silsileden sonra İbnü'l-Bâzîş, Kisâî'den kendisi bu son örnekte رسل الله şeklinde cemi ve Lâ'm ile biten bir kelimedden sonra geldiğinde onu ince okuduğunu bundan başkasını ise kalın Lâ'm ile okuduğunu ifade etmiştir.

Lâ'm'ın öncesinde yani Lafzatullah'tan önce kesra hareke varsa bunda da yine kurrâ bunlardaki Lâ'm'ın ince okunması konusunda ittifak etmiştir. في الله , من عند الله , إنا لله gibi ifadelerdeki Lâ'm böyledir. Müellifimize göre bunlarda Lâ'm'ı kalın okumak çirkin görülmüştür.

Bunlardan başka olan lamlar için الم harflerinden ibaret olan hurufu mukattaada Ebû Tahir'in kitabında (*el-Beyân*) A'sâ'nın Ebû Bekir'den o da Asım'dan rivayetinde buradaki Lâ'm'ı kalın okuduğunu rivayet etmiştir. Bu müellifimizin diğer incelediğimiz bazı eserlerden farklı olarak ziktettiği bir konudur.²⁸⁶

²⁸⁶ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/338-339.

Mısır ehli fetha ile harekeli ve öncesinde yine fethalı bir Sâd harfinin geldiği tüm Lâm'ları kalın okumuşlardır. Bu Verş'ten rivayet edilen Yakup tariki ile Mısır ehlinin mezhebidir. Müellifimiz buna Ebu't-Tayyib, oğlu ve onlara katılan ashabının bu harfe Lâm'dan önce gelen kalın peltek Zı harfini de eklediklerini haber vermiştir. Yine Ebû Adiyy ve diğer başkaları buna Tı harfini de Lâm veya Tı harfi şeddeli olarak gelmesi şartıyla eklemişler ve bu kurala uyan Lâmları da kalın okumuşlardır. Bunlardan Sâd'a örnek; *صلى سعييرا , يصلى الأشقى , لا يصلها الا الأشقى* ve *سيصلى نارا* gibi kelimelerdir. Zı'ya örnek; *ومن وظلموا , أظم وظلنا* kelimeleridir. Müellifimiz bu kelimelerin geçtiği sureleri vermediği için biz de bunların sure ve ayet numaralarını vermemeyi tercih ettik. Tı'ya örnek; *الطلاق , طلقتم , طلبا* ve *وبطل* kelimelerini vermiştir.

Müellifimiz İbn Süfyan'ın el-Mehdî'ye üç kelimedede daha bunların geldiği her yerde Lâm harfini kalın okuduğunu zikretmiştir. Bunlar *ثلاثة آلاف , ثلاثة ظلمات ثلاث* ve *في ظلمات ثلاث* kelimeleridir. Bunlar asıl itibariyel incedirler. Sadece kalın okunuşuna müellifimizin zikrettiği bu rivayette rastladığımız için bu oldukça nadirdir diye düşünüyoruz.

هل ve بل Edatlarının Lâm'ı ile ilgili olarak Şeyhan ve Hişam'ın Te, Peltek Se, müsellese (üç harfe) birlikte Sîn'e idğam etmek suretiyle okumuş olduklarını kaydetmiştir.

Müellifimize göre, Ali ve Hulvani²⁸⁷ bunlara ek olarak; Tâ, Zâ ve Zây harflerinde de idğam etmişlerdir. Buna da ek olarak Ali, Nûn'da ve Dâd'da idğam etmiştir. Ebû Amr *هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ* (Mülk, 67/3) ve *فَهَلْ تَرَى* (Hâkka, 69/8) ayetlerindeki idğamda diğerlerini onaylamıştır.

Hişam, Ra'd Suresi'nde *أَمْ هَلْ تَسْتَوِي* 'de²⁸⁸ izhar yapmıştır. Râ'da ise sadece Hulvani, -Kâlûn'dan²⁸⁹ rivayet ederek- izhar etmiştir. Hafs, *بَلْ رَانَ* deki izhar da ona

²⁸⁷ Hulvânî, Hişam'dan rivayet eder. İbnü'l-Cezerî, doğru olanın, cumhurun da belirttiği üzere Hişam'ın Tâ, peltek Sê, Zây, Sin, Tâ ve Zâ'nın hepsinde idğam; Dâd ve Nûn'da da izhar etmiş olduğudur demiştir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/7.

²⁸⁸ Musannif, Hişamın, "Hel ve Bel"deki Lam'ı Tâ'ya idğam ettiğini zikretmiştir; ancak Hişam'dan idğamı zikredenlerin cumhuru burayı istisna etmişlerdir; Hişam, Musannif'in de zikrettiği üzere kurranın cumhurunun hepsiyle aynı görüştedir.

²⁸⁹ İbnü'l-Cezerî şöyle demiştir: mütemasil ve mütecanis idğam harflerinden, ilki sakin iki harf bir araya geldiğinde; ilkinin idğam etmek lügat ve kıraat olarak vaciptir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/19. Lâm ve Râ mütecanistir, Hel, ve, Bel'de ki Lâm sakinidir; dolayısıyla Râ'ya idğam edilmeleri vaciptir. Musannif'in Kâlûn'da rivayet etmiş olduğu bu görüş zayıftır ve nakledilen sahih kıraatlerde mevcut değildir. Allah en doğrusunu bilir.

katılmıştır.²⁹⁰ Bu konuya eserinde idgam ile ilgili olarak yer vermiş olan müellifimiz Lâm harfinin bunlardaki durumunu aslında Lâm harfinin yukarıda verdiği kalın ve ince okunan yerlere dâhil etmediği için böyle yapmıştır. Bu nedenle biz de bunları Lâm harfiyle alakalı olarak karşılaştırma yapmak üzere buraya almış bulunuyoruz.

Müellifimiz daha sonra الم hurufu mukattaasındaki başka vecihleri ve bunları hulf ile kalın okuyanları zikrederek bu kısmı bitirmiştir. Buna göre Ebû Tâhir b. Ebî Hişam'dan nakille kurrâ الم ve المر'da bulunan Lâm harflerinin kalın mı incemi okunacağı konusunda ihtilaf etmiştir. Kur'an'da birçok benzeri için de bu ihtilaf geçerlidir. Kunbul ve İbn Zekvân arkadaşlarından bu Lâm'ın ince okunduğu nakledilmiştir. Müellifimiz bu konunun aslında tecvîd ilmine ait bir konu olduğunu ancak babasının böyle söylemiş olduğunu belirterek bu bölümü bitirmiştir.

2.2.9. Hemze

İbnü'l-Bâzîş Hemze'yi *aksa 'l-halk* denilen boğazın en alt kısmından çıkan bir harf olarak kabul eder. Tamını da böyle yapmıştır. Boğaz harfleri arasında zikrettiği bu Hemze aslında harekeli Elif'tir. O şöyle der:

“Çıkış yeri boğazın *aksal-halk* denilen en alt kısmıdır. Hemze telaffuzundaki ağırlık sebebi ile boğaz harfleri arasına katılmıştır. Tahfîfî savunanlar onun çıkarılmasında kusmaya sebep olabilecek öğürmeye benzer bir zorluk bulunduğu için hemzeyi tahfîf etmişlerdir.”²⁹¹ Müellifimizin burada bahsettiği zorluk sebebiyle hemze tahfif edilmiş olsa da aslolan hemzenin tahkikidir. Bununla beraber hemzenin tahfîfî belli kurallara bağlıdır ve rastgele tahfif edilmesi kurrâ tarafından uygun görülmemiştir.

İbnü'l-Bâzîş'e göre Elif'in Lâm'ına dâhil olanların (bu ifadeyle o Hemze'yi değil Elif Lâm takısını kastetmektedir) tümü Kur'an'da altı yerde geçmektedir. Bunlar, قل الذکرین (En'âm, 6/143 ve 144), آلان (Yunus, 10/51 ve 91), قل الله أذن لكم (Yunus, 10/59) ve الله خير (Neml, 27/59) ifadeleridir.²⁹² Devamla müellifimiz, soru hemzesinin tahkik ile okunmasında kurrânın birleştiğini, ikinci hemzeyi ise tahfif ile okuduklarını belirtmiştir. Ona göre bunlardan başka bir yedinci kelime daha vardır ve bu, Yunus Suresi'nde geçen

²⁹⁰ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/426.

²⁹¹ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/358.

²⁹² İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/359.

السحر (Yunus, 10/81) kelimesidir. Bu kelimenin Elif’inde Ebû Amr’ın kıraat vecihlerinde ihtilaf vardır. Sibeveyh ekolu buradaki hemzeyi tahfif ederken oradaki hemzenin Elif’ten bedel olduğunu ifade etmişlerdir.²⁹³ Burada İbnü’l-Bâziş babasının, bu konuda kendisine Sibeveyh’in görüşündeki tahfifin beyne beyne olması gerektiğini söylemiş olduğunu haber verir. Ona göre Elif dışındakilere dâhil olanlar üç kısma ayrılır. “Bunlar ikisi de fethalı, biri fethalı ve diğeri kesralı ve biri fethalı ve diğeri dammeli gelir.”²⁹⁴ Bu ifadeleri verdikten sonra bunları teker teker açıklamaya geçen müellifimiz, bunlara dair olan örnekleri ve bu örnekler üzerinde kurrâ arasında bulunan ihtilafları kaydetmiştir.

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic* adlı eserinde بَأَيْكُم المفتون (Kalem, 68/6) ayetindeki hemzeyi Hammâmî’nin rivayetinde Hibetullah’ın ibdal ve tahkik ile okuduğunu kaydetmiş, kendisinin de hocasına bu şekilde iki vecihle okuduğunu belirtmiştir.²⁹⁵ Onun bu kaydı müellifimizin hemzenin tahkikine ilişkin verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

Kitâbü’s-Seb’a’da İbn Mücahid “Hemze bahsi ve kurrânın bundaki görüşleri” başlığı altında bu konuyla ilgili olarak açtığı bahiste ilk olarak الذين يؤمنون (Bakara, 2/3) ayetini ele almış ve bu ifade ile benzerlerinde kurrâ arasında ihtilaf bulunduğunu söylemiştir. Burada kaydettiğine göre Nafi‘, İbn Kesîr, Asım ve İbn Amir bu ve benzerlerini Hemze’nin tahkiki ile okumuşlardır. İbn Mücahid’e göre bu okuyuşla ilgili tercihler hemze harekeli olsa da değişmezdir. Örneğin, ويأخركم (İbrahim, 14/10) ve يؤده (Âl-i İmrân, 3/75) ifadelerinde yukarıdakiler hemzeyi tahkik ile okurlar. Ancak Hamza o kelimedede durmayı istediğinde Kur'an’daki tüm hemzeleri terk etmeyi tercih etmiştir. Diğer kurrâ ise hemzeyi geçtiklerinde nasıl okuyorlarsa vakfettiklerinde de öyle okumuşlardır.²⁹⁶ İbn Mücahid’in burada ifade ettiği, Hemze’nin tamamen terk edilmesi konusudur ki bu konuyu müellifimiz Hamza için ayrı olarak ele almıştır. Bu elbetteki hemzenin tahkik ve tahfifinden başka bir konudur. Çünkü bu, kıraatte hemzeyi tahfif etmek olmaz. Aksine onu, tamamen kıraatten çıkarıp hiç okumamak anlamına gelmektedir. Müellifimiz konuyu Hamza ile ilgili olarak açmış olduğu başlık altında onun vakf halinde nasıl durduğunu vererek işlemiştir.

²⁹³ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/359. Krş. Sibeveyh, *Kibâb*, III/542-543.

²⁹⁴ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/360.

²⁹⁵ Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*, 2/259.

²⁹⁶ İbn Mücahid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 130.

Ebû Amr ed-Dânî الذَّابُّ (Yusuf, 12/13, 14, 17) ve البئر (Hac, 22/143)'deki hemzeler konusunda Yezîdî'den rivayet edenlerin bunlardaki hemzeyi terk ettiklerini nakletmiştir. Ebû Amr ed-Dânî Amir b. Mûsilî, İbrahim, Ubeydullah ve Ebû Cafer'den rivayet eden Yezîdî ekolü Ebû Amr'ın kıraati idrâc²⁹⁷ ettiğini, buna göre bu kelimeleri namazda okurken hemzeleri okumayıp meddettiğini, namaz dışında ise daha çok hadrı tercih ederek bu hemzeleri tahkik üzere okuduğunu anlatmışlardır.²⁹⁸ Bu ifadelerden Ebû Amr'ın her iki okuyuşu da benimsediği ve uyguladığı anlaşılmaktadır. Bi hulfî denilen bu durum birçok karî tarafından uygulanan bir tercih biçimidir.

İbn Mücahid de aynı şekilde Ebû Amr'ın kıraati idrac ettiğinde yani hızlı okuduğunda ve namazda okurken sakın hemzelerin tümünü hemze olarak okumadığını ifade etmiştir. Ancak İbn Mücahid, Ebû Amr ed-Dânî'nin yaptığı gibi, ismi geçen şahısların adını zikretmemiş, bu ifadeyi direk kendisi ele alarak işlemiştir. Bu ifadesini kuvvetlendirmek için daha sonra Ebû Şu'ayb es-Sûsî'nin adını bu konuyla ilgili olarak zikretmekten de geri durmamıştır. Buna göre o, Yezîdî'den rivayetle, Ebû Amr'ın namazda okurken hiçbir sakın hemzeyi hemze olarak okumadığını, her birini hemzenin üzerinde yazıldığı harflerin aslı üzere okuduğunu söylemiştir.²⁹⁹ Müellifimiz İbn Mücahid'den farklı olarak Sibeveyh'in bu konuda verdiği hemze ile ilgili dilsel izahlarını da konuya eklemesi yönüyle ayrılmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Bâzîş konuyu ona göre daha geniş ve düzenli bir şekilde işlemiştir.

Ahvâzî المنشون (Vâkı'a, 56/72) ifadesinde arkadaşları vasıtasıyla İbn Allâf'ın ve Nehrevânî'nin İbn Verdân'dan rivayetinde onun buradaki hemzeyi tahkik ile okuduğunu haber vermiştir.³⁰⁰ Bu müellifimizin kendisinin konu etmediği ancak ondan nakille vermeyi tercih ettiği bir örnektir.

Sıbtu'l-Hayyât ise hemzenin Kur'an'da iki kısım olduğunu ifade etmiştir. Buna göre “ya münferiden bir kelimede gelir ki bu iki kısımdır; sakın veya harekeli olur. Ya da bir kelimede iki tane gelir. İki kelimede geldiğinde de yine iki kısma ayrılır. Biri irab bakımından aynı olan ve diğeri her ikisinin de irabı ayrı olandır. Bu türden hemzeler

²⁹⁷ Buradaki idrâc ile süratli okumak anlamı kastedilmiştir. Bu ifade hemzeyi süratli geçmek anlamında tahkikin zıddı için kullanılmıştır. Bundan vakfın zıttı olan vasıl anlaşılmamalıdır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/392.

²⁹⁸ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi 'u'l-Beyân*, 2/549.

²⁹⁹ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 131.

³⁰⁰ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 92.

Kur'an'da tahfif ashabı birinci kısımda vasil ve vakıfta üçtür. Bunlar Ebû Cafer, Verş rivayeti ile İmam Nafi ve muhalif okuyuşu ile Ebû Amr'dır."³⁰¹ Devamla o, özellikle vakıfta Hamza'nın Dabbi ve İsa rivayetlerinden başka onlara muvafakat ettiğini bildirmiştir. Bunlardan kimisi istiksa³⁰² etmiş kimisi ise istisna ile tahkik üzere okumuşlardır. Diğerleri ise tahkik üzere okumuşlardır. Bunlar bazı özel durumlarda tahfifi tercih etmiş olsalar da hemzeyi tahkik üzere okumuşlardır."³⁰³ Müellifimiz onun zikrettiğinden farklı olarak bu konudaki ayrıntıları senet zikrederek her bir karî için de ayrı ayrı vermiştir.

İki fethaya dair açıklamalardan sonra müellifimiz, hemzenin sakin olması durumundaki ihtilafların nakledilmesine geçmiştir. Buna göre Sakin hemze isim ve fiillerde gelir. İsimlerde geldiğinde fiillerdeki ilk harf ve ikinci harfin yerinde gelir. Fiil kalıbının ilk harfi olan Fe harfinin yerinde تأويله (Âl-i İmran, 3/7 ve A'râf, 7/53), من تأويل (Yusuf, 12/6 ve 101), ومأواهم (Ali İmran, 3/151 ve Tevbe, 9/73), ومأواكم (Ankebut, 29/25 ve Câsiye, 45/34), المأوى (Secde, 32/19 ve Necm, 53/15) ve onun diğer çekim hallerindeki gibidir. Yine مأكول (Fîl, 105/5), مأتيا (Meryem, 19/61), ولا تأثيما (Vâkıa, 56/71), ولا مستأنسين (Bakara, 29/285, Nisâ, 4/162), والمؤمنون (Nisâ, 4/162), والمؤتون الزكاة (Hicr, 15/24), المستأخرين (Ahzâb, 33/53), والمؤتفكة (Necm, 53/53), والمؤتفكات (Tevbe, 70 ve Hâkka, 59/9) ve benzeri kelimelerde vardır. Aynel harfte رأس (Bakara, 2/196 ve Yûsuf, 12/36), كأس (Tûr, 52/23) ve bunların çekimleri ve bablarında mevcuttur.³⁰⁴ Burada müellifimiz Kur'an'da hemzenin sükûn üzere isim ve fiillerde geldiği bazı örnekleri vermekle yetinmiştir. Onun en geniş şekilde ele aldığı konu kitabında Hemze konusudur. Bu nedenle biz de en geniş konuyu bu başlığa ayırdık. İbnü'l-Bâzîş hemzenin birinci ve ikincisi fethalı, birincisi fetha ve ikincisi kesralı ve birincisi fetha ve ikincisinin damme ile geldiği yerleri de ayrı başlıklar halinde ele almış ve bunları okuyanların nasıl okuduklarını vererek rivayetlerle birlikte ihtilaflara da değinmiştir.³⁰⁵

Müellifimiz iki kelimedede gelen hemzeyi de yine bir kelime içinde birbirine uğrayan hemzeler gibi harekelerine göre başlıklandırmış ve her birini ayrı ayrı ele

³⁰¹ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 45a.

³⁰² İstiksa: Hemzeyi en uzun miktarı olan beş elif çekerek okuma anlamında bir kıraat tabiridir.

³⁰³ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 44b.

³⁰⁴ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 44b.

³⁰⁵ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ'*, 1/375-377.

almıştır. Burada ilk olarak her ikisinin de kesralı olduğu iki ayrı kelimedede birbirine uğrayan hemze başlığına yer vermiştir.

Ona göre kesralı olarak iki ayrı kelimedede birincisi ilk kelimenin sonunda kesralı, ikinci hemze ise ikinci kelimenin başında kesralı olarak birbirine uğrayan hemzeler Kur'an'da on beş yerde geçmektedir.

Hemzenin sakın olduğu fiillerde de kurrâ arasında ihtilaf vardır. Müellifimiz hemzenin tahkik ve tahfifinin fiillerde sakın geldiğinde tercih edilmesinin örneklerini de vermiştir. Onun kaydettiğine göre fiillerde birinci (fâel fiil) harflerde hemzenin gelmesine örnek يَأْتِي اللَّهُ (3/Âli İmran 118), يَأْلُونَكُمْ (Bakara, 2/44), أَتَأْمُرُونَ (Bakara, 2/23), فَاتُوا بِسُورَةٍ (Maide, 5/54), وَتَأْتُونَ (Ankebut, 29/29), تَأْكُلُونَ (Nahl, 16/5; Zuhrûf, 43/73; Zâriyât, 51/79) ayetleridir. Hemzeli (mehmûz) muttasıl fiillerde gelmiş olan bu hemzenin tahkik üzere okunması onun üzerinde vakıf yapılmayıp geçilmesi (vasıl) durumunda gerçekleşir. Bunlarda önceki kelimeden direk bu hemzeye geçildiği için öncesinde vakıf yapılmıca bunlar ilk başta olurlar. Örnekler, يَا صَالِحُ أَنتَنَا (A'râf, 7/77), أَلِي الْهَدَى أَنتَنَا (En'âm, 6/71), لِقَاءَنَا أَنتَ (42/Şu'arâ 15) ve فرعون ائتوني (Yunus, 10/79), وقال ائتوني (Yusuf, 12/59) ve benzerleri.

Fiillerin ikinci harflerinde hemze gelirse tahkik üzere okunur. Bunda icma vardır. Buna örnek, مَأْمَنَهُ (Tevbe, 9/6) ve benzerleridir.

Yine hemze fiillerin son harflerinde sakın olarak da gelir. Bunun örnekleri, جَاءَتْ أَخْطَأْنَا (Kıyame, 75/18), قَرَأْنَا (Nahl, 16/98), قَرَأْتُ (İsra, 17/104), جَاءَنَا بِكُمْ (Bakara, 2/71), أَلْخَطَأْنَا (Bakara, 2/276), أَهْزَأْنَا (Ahzâb, 33/5), أَهْزَأْنَا (En'âm, 6/6) ve benzerleridir. Bunlar mazi fiilde muttasıl bir zamir bulunması halinde bu şekilde gelirler ve tahkik üzere okunurlar.

Hemze fiillerde bir başka şekilde de cezim ile sakın olarak ve muzari fiilin içinde gelir. Hemze bu halde beş fiilde gelir. Bunlar, نَبَأٌ، أَنْبَأْنَا bu ikisi bir sayılır. Yine قَرَأَ ve هَيَأَ. Örneğin مَنْ يَشَأْ (En'âm, 6/39), إِنْ نَشَأْ (Yâsîn, 36/43), نَبِئْنَا (Yusuf, 12/36), أَنْبِئْهُمْ (Bakara, 2/32), أَهْزَأْنَا (Bakara, 2/276), أَهْزَأْنَا (En'âm, 6/6) ve bu fiilin diğer babları, تَسْوَأْهُمْ (Âl-i İmrân, 3/160), تَسْوَأْكُمْ (Maide, 5/101), إِنْشَأْكُمْ (İsrâ, 17/14), إِنْشَأْكُمْ (Alak, 96/1) ve إِنْشَأْكُمْ (Kehf, 18/16). Bunlarda tahkik üzere ve tam olarak okunurlar.

Ebû Amr'ın mezhebine gelince, yukarıda verilen örneklerin tümünde eğer tahfife herhangi bir yol bulursa onun görüşü sakın olan hemzeyi tahfif etmektir. Ancak o, otuz üç hemzede tahkik yapmıştır. Bu hemzelerde o, ekseriyetle hemzeyi olduğu gibi okumuştur. Hemze cezm ile sakın ya da muzari ve mebnî emir olunca onu yalnızca tahkik ile okumayı tercih etmiştir. Bundan başka şayet hemze değişmiş, kelime acem olarak gelmiş ya da bir mana değişimine uğramışsa bu durumda da tahkik yapmıştır. Onun tahkik ile okuduğu otuz üç hemze şunlardır:

Bakara'da انبئهم ve اننساها (Bakara, 2/33 ve 106), Âl-i İmrân'da تسوهم (Âl-i İmrân 3/120), Nisâ'da ينشأ يذهبكم (Nisa, 4/133), Mâide'de تسوكم (Maide, 5/101), En'âm'da يجعله تسوهم (En'âm, 6/39 ve 133) A'râf'ta ارجه (A'râf, 7/111), Tevbe'de تسوهم (Tevbe, 9/50), Yusuf Suresi'nde نبئنا (Yusuf, 12/36), İbrahim Suresi'nde يذهبكم (İbrahim 14/19), Hicr'de نبئ عبادي ve انبئهم (Hicr, 15/14 ve 51), İsrâ'da (Sübhân) إقرأ كتابك (İsrâ, 17/14 ve 54), İsrâ'da (Sübhân) إقرأ كتابك (İsrâ, 17/14 ve 54), Kehf'de ويهيئ لكم ve ويهيئ لنا (Kehf, 18/10 ve 16), Ahzâb'de وتؤوي إليك (Ahzâb, 33/51), Şu'arâ'da ارجه ve إن نشأ ننزل (Şu'arâ, 26/4 ve 36), Meryem'de ورثا (Meryem, 19/74), Sebe'de إن نشأ (Sebe', 34/9, Fâtır, 34/6 ve Yasin, 36/43), 'Asak'ta إن يشأ (Şûrâ, 42/24), Necm'de ينبا (Necm, 53/36), Kamer'de ونبئهم (Kamer, 54/28), Me'âric'de التي تؤويه (Me'âric, 70/13), Beled ve Hümeze'de مؤصدة (Beled, 90/20 ve Hümeze, 104/8) ve Alak'ta إقرأ وربك (Alak, 96/1 ve 3).

Şücâ', yukarıda geçen otuz üç hemzeye, altı isim ve fiilde geçen hemzeleri de eklemiştir. Bunlar الرأس (Meryem, 19/4), البأس (Yusuf, 12/59), الكأس (Sâffât, 37/45) ve bundan çekimlenenler ile الضأن (En'âm, 6/143), الذأب (Yusuf, 12/13, 14, 17) ve البئر (Hac, 22/143) kelimelerinde geçen hemzelerdir. Bunlar sakın halde geldiklerinde Ebû Amr'ın mezhebinden istisna kabul edilmiştir.

Vers bunlardaki altı isim ve beş fiildeki hemzeler hariç geri kalanların tamamında hemzeyi tahfif ile okumuştur. Bu altı isim الرأس (En'âm, 6/65), البأس (Sâffât, 37/45), الكأس (Meryem, 19/4) ve benzerleri, الولؤ (Vâkı'a, 56/23), المأوى (Nâziât, 79/39) ve bu ikisinin benzeri olanlar ile ورثا (Meryem, 19/74) fiilindedir. Fiiller dilek, bildirme, istek ve okuma fiilleri olan انبا (Bakara, 2/33) إذا قرأت (Sâffât, 37/45), قرأناه (Kıyame, 75/18) ve benzerleri, الهيئ لنا (Kehf, 18/10), يهيئ لكم (Kehf, 18/16), تؤوي إليك (Ahzâb, 33/51) ve التي تؤويه (Me'âric, 70/13) şeklindeki ifadelerdir. Ebû Cafer dördü hariç bu fiillerdeki hemzelerin tümünde tahfif yapmıştır. Bunlar Bakara'da geçen انبئهم, Yusuf Suresi'nde geçen نبئنا ve Hicr ile

Kamer surelerinde geçen نَبِيٌّ fiilleridir. Rahavî ise نَبِيٌّ عِبَادِي ve لَمْ تَنْبَأْ ifadelerini buna yalnızca o tahfif yapmak suretiyle eklemiştir.

İbnü'l-Bâziş Hemze'nin Kur'an'da kullanıldığı bu şekilleri verdikten sonra, bunların bir kelimedeki gelenlerinin iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Ona göre “bunlardan ilki elifin lâm'ına ikincisi ise diğerlerine dâhil olur.”³⁰⁶ Müellifimiz ister isim ister fiillerde gelsin bir kelimedeki ve iki kelimedeki geldiği şekilleri bu şekilde vermiş, kelimenin türü ile ilgili bir ayrıma gitmemiştir.

Müellifimize göre hemzenin harekeli olması durumunda onlarda ihtilaflar fazlaca yer alır. Hemzenin harekeli gelmesi durumu çeşitli şekillerde olur. Hemze ya üstün ya esre veya dammeli gelir. Kendisinden önceki harf de bundan başka bir şekilde olamaz. Eğer hemze ve önceki harf fethalı olursa bunun örnekleri şunlardır:

كَانَكَ (A'râf, 7/187), كَانَهُمْ (Abese, 80/46), إِطْمَأْنَوْا (Yusuf, 12/59), مَتَكَاءَ (Yunus, 10/7), كَانُ لَمْ تَغْنِ بِالْأَمْسِ (Yunus, 10/45), وَيَكُنْ ve وَيَكُنْهُ (Kasas, 28/82 ve 82), أَفَأَمِنَ الَّذِينَ (Nahl, 16/45), أَفَأَصَاكُمُ (Enbiya, 21/50), أَفَأَنْتُمْ (Yunus, 10/99), أَفَأَنْتُمْ (İsrâ, 17/68), أَفَأَمِنْتُمْ (Yusuf, 12/108), أَفَأَمِنُوا (İsrâ, 17/40), رَأَيْتَهُمْ لِي سَاجِدِينَ ve رَأَيْتَ أَحَدَ عَشَرَ كُوفِيًّا (Yusuf, 12/4 ve 4), Neml'de حَسْبَتْهُ (Neml, 27/44), KASAS'ta فَلَمَّا رَأَاهُ مُسْتَقَرًّا عِنْدَهُ (Kasas, 28/10) ve MÜNÂFİKÛN'da رَأَيْتَهُمْ تَعْجَبُكَ (Münâfikûn, 63/4).

Burada Ebû Cafer مَتَكَاءَ kelimesindeki hemzeyi hafif edip ت harfini tahfif eder. Ahvâzi ona katılırken diğerleri hemzeyi sabit bırakıp ت harfini şeddeli okumuşlardır. Verş ise مَتَكَاءَ kelimesi hariç bu durumdaki hemzelerin tamamını tahfif eder. مُؤْجَلَا (Ali İmran, 3/145), يُؤَاخِذُ (Tevbe, 9/60), وَالْمُؤَلِّفَةَ (Hûd, 11/160), فُؤَادُكَ (A'râf, 7/44 ve Yusuf, 12/70), مُؤَذِّنُ (Nahl, 16/61), يُؤِيدُ (Nûh, 71/4), تُؤَدُّوا الْإِمَانَاتِ (Ali İmran, 3/13), يُؤَلِّفُ (Nisâ, 4/58), 24/43) örneklerinde olduğu gibi hemze fethalı ve hemzeden önceki harf dammeli geldiğinde Ebû Cafer hemzeyi و'ya çevirerek okur. Geriye kalanlar ise hemzeyi tahkik üzere okumaktadırlar. Ancak o, فُؤَادُ kelimesi hangi şekilde gelirse gelsin tahkik eder. Sülemî onun hemzeyi tahfif ettiğini rivayet etmiştir. Ondan rivayet eden başkaları da hemzeyi tahkik üzere okumuşlardır. Rahavî de Ebû Cafer'in مُؤَذِّنُ kelimesinde her nerede gelirse gelsin hemzeyi tahkik üzere okuduğunu rivayet etmiştir. İbn Allâf يُوِيدُ بِنَصْرِهِ (Al-i

³⁰⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/358-359.

İmran, 3/13) ifadesinde Ebû Cafer'den rivayetle hemzeyi kendisine has olarak tahkik üzere okur.

Verş'in rivayeti yukarıdaki örneklerde geçen مؤذن kelimesi hariç hemzeyi kalb etmektir. فُتَّة (Bakara, 2/249) ve مَائَة (Bakara, 2/259) kelimelerinde olduğu gibi hemze fethalı olup öncesinde kesralı bir harf gelmişse Ebû Cafer de onun gibi benzeri kelimelerdeki hemzeyi ي harfine çevirir. Onun arkadaşları فُتَّة ve مَائَة kelimelerinde hemzeyi isbat etmiştir. Rahâvî, Ahvâzî ve İbn Allâf bu iki kelimedede ona tabi olmayıp kendi tercihlerini okumuşlardır. İbn Allâf bu ikisine ilaveten الْخَاطِنَة (Hâkka, 69/9) ve خَاطِنَة (Alak, 96/16) kelimelerinde hemzeyi ي'ya çevirmemiş ve tahkik üzere okumuştur. Rahâvî ise buna ek olarak Kur'an'da iki yerde geçen وَلَنبُورَنَّهُمْ kelimesini hemze ile okumuştur. Verş üç hemzeyi tahfif ile rivayet etmiştir ki, bunlar مَلَأْتُ (Cin, 72/8), خَاسِئًا (Mülk, 67/4) ve نَاشِئَةً (Müzzemmil, 73/6) kelimelerindeki hemzelerdir.³⁰⁷

İbnü'l-Bâziş hemzenin bir kelimedede harekeli gelmesi halinde, öncesinin sakin ve harekeli gelmekten başka şekilde gelmediğini ifade etmiştir. Bunlardan öncesi harekeli gelen hemzede on iki yerde ihtilafın bulunduğunu ifade etmiş ve bunları sıralamıştır. Ona göre bunlardan الصَّابُونَ (Bakara, 2/62) ifadesinde Nafi' hemzeyi terk etmiş diğerleri ise bu kelimeyi hemzeli okumuştur. هَزَوًا (Bakara, 2/67, 231 vb.) ve كَفَرًا (İhlas, 112/4) kelimelerindeki ز ve ف harflerini Hafs dammeli olarak hemzesiz okurken, Hamza bu iki harfi cezimli olarak, vasıl halinde Hemze ile ve vakıf halinde Mushaf hattına uymak suretiyle Hemzeyi Vâv'a ibdal ederek okumuştur.³⁰⁸ Burada görüldüğü gibi İbnü'l-Bâziş önce hemzenin harekeli ve öncesinin de harekeli geldiği örnekleri sıralamış ve ardından bunlarda kurrânın ihtilaflarını zikretmiştir. Müellifimiz burada konu ile ilgili örnekleri vermeden önce onların geçtiği adet miktarını da vermiştir.

İbnü'l-Cezerî hemzeyi müfred olarak ele almıştır. Burada o müellifimiz gibi hemzenin kendi harekesi ve öncesindeki harflerin harekelerine göre olan ihtilaflara değinmiştir. Müellifimiz hemzenin hangi harekelerle gelebileceğini söyledikten sonra yukarıda geçtiği gibi şu şekilde gelirse falan kimse böyle okur dedikten sonra bunlardan herbirini kendi içinde bir gruplamaya tabi tutmuştur. İbnü'l-Cezerî ise hemzeyi önce harekeli ve harekesiz şeklinde ikiye ayırmış ve ardından harekesiz olan kısmı vermiştir.

³⁰⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/394; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 46a.

³⁰⁸ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/401-402.

Harekeli tekil hemze ona göre kendisinden önceki harf de harekeli ise tahfifinde yedi şekilde ihtilaf bulunduğunu kaydetmiştir. Burada verdikleri örnekler ve ihtilaflar çok farklı değildir. Her ikisi de (İbnü'l-Bâzîş ve İbnü'l-Cezerî) meseleyi belli bir sistem dâhilinde ele alarak işlemiştir. İbnü'l-Cezerî'nin buradaki uygulaması hangi tür ise onu verdikten sonra ondaki ihtilafları ve ihtilaf sahiplerini zikretmek şeklindedir. Bunu yapmadan önce örneklendirmeye gitmemesi ile müellifimizden ayrılır. O örnekleri sonra sıralar. Örneğin: رِئَاءِ النَّاسِ (Bakara, 2/264, Nisa, 4/38, Enfâl, 8/47) ifadesini vermiş³⁰⁹ ikinci tür olarak hemzenin fehtalı önceki harfın ise kesralı şekilde geldiği bu hemzeleri Ebû Cafer'in yâ'ya ibdal ettiğini kaydetmiştir.

Müellifimiz الله يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ (En'âm, 6/5), يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ (Bakara, 2/15), وَالْخَاطِنُونَ (Hâkka, 69/38), لِيُطْفَئُوا (Tevbe, 9/37), لِيُطْفَئُوا (Saf, 61/8), فَالْمُتَنَشِّئُونَ (Saffât, 37/66), الصَّابِنُونَ (Mâide, 5/69) ve الْمُنَشِّئُونَ (Vâkı'a, 56/76) örneklerinde olduğu gibi hemze dammeli ve hemzeden önceki harf kesreli olarak geldiğinde Ebû Cafer'in bunların çoğunda hemzeyi hazifle ve الْمُنَشِّئُونَ kelimesindeki hemzeyi ise tahkik ile okuduğunu belirtmiştir. Nehrevânî ve Ahvâzî bu kelimedede Ebû Cafer'in hilafında hemzeyi hazfetmişlerdir. Oysa onların başka kelimelerde hazif ve tahkikleri mevcuttur. Nafi' ve Abdülvâris الصَّابِنُونَ kelimesindeki hemzeyi hazif yile okumuşlardır. Rahâvî يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ (Bakara, 2/15) ve يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ (Yunus, 10/53) kelimeleri hariç yukarıdaki örneklerde hemzeyi ي'ya çevirerek okumuştur. Yunus ve Bakara'daki bu iki kelimedede hemzeyi hazfetmede Ahvâzî tek kalmıştır.

İbnü'l-Cezerî bu şekildeki hemzeleri ayrı bir başlık ile işlemiştir. Bu onun taksimatında üçüncüye tekabül eder. Önceki harf dammeli ve sonra kesreli hemze gelmişse kesralı ya da onunda yerinde Vâv olup sakin olması durumunda Ebû Câferin o hemzeyi ي'ya çevirerek okumuş olduğunu rivayet etmiştir. Burada İbnü'l-Cezerî الْمُنَشِّئُونَ (Vâkı'a, 56/76) ifadesinde İbn Verdân'ın ihtilaf etmesi ve İbn Allâf'ın ondan hemze ile okuduğunu da ayrıca nakletmiştir.³¹⁰

Müellifimizin kaydettiğine göre Hemze يَطُونُ (Tevbe, 9/160), تَطْنُوها (Ahzâb, 33/27), تَطُونُ (Fetih, 48/25), تَبُوا الدَّارَ (Haşr, 59/9) ve يُسْتَهْزِئُ بِهَا (Nisa, 4/140) kelimelerindeki gibi dammeli ve hemzeden önceki harf de fethalı olarak geldiğinde Ebû Cafer تَبُوا الدَّارَ ve

³⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/396.

³¹⁰ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/397.

يُسْتَهْزَأُ بها kelimeleri dışında bunların hemzelerini hazfetmiştir. Bu iki kelimedeki hemzeyi Ahvâzî hazf ederken diğerleri bu kelimelerin tümünde hemzeleri tahkik üzere okurlar.³¹¹

İbnü'l-Cezerî'in hemzelerle ilgili olarak ele aldığı dammeden sonra fethalı olarak geldiği kısma dördüncü grup demesi onun da müellifimiz gibi konuyu geniş bir şekilde işlediğini göstermektedir. Burada aynı şekilde Ebû Caferîn hazfine değindikten sonra Ahvâzî'nin İbn Verdân'dan rivayetinde de aynı şekilde okuduğunu ilave etmiştir. Müellifimiz ise burada İbn Verdân'ı vermez. Aralarındaki fark dammeden sonra fethalı hemze konusu ile ilgili olarak budur.

Hemze خاسئين (Bakara, 2/65), الخاطئين (Yusuf, 12/29), المستهزين (Hicr, 15/95) ve الصابئين (Bakara, 2/62) örneklerinde olduğu gibi kesreli ve hemzeden önceki harf de kesreli olarak geldiğinde Ebû Cafer خاسئين kelimesi dışında buradaki hemzeleri hazif ile okumuştur. Rahâvî خاسئين kelimesindeki hemzeyi de ilave olarak hazf eder. Nafi' ve Abdülvâris الصابئين kelimesinde Ebû Cafer'in yaptığı gibi hemzeyi hazf ederek okumuşlardır. Rahâvî bu kelimedeki hemzeyi ي'ya çevirir ve الصابيين olarak okur.³¹²

İbnü'l-Cezerî yukarıdaki örnekleri kendisinin sıralamasında beşinci biçim diyerek vermiştir. Müellifimizle İbnü'l-Cezerî'nin sıralaması numaralandırma farkı dışında birbiri ile örtüşmektedir. Ebû Cafer ile ilgili ihtilafta da benzerlik vardır. İbnü'l-Cezerî الصابئين kelimesinde Nafi''in yanında Abdülvâris'in rivayetini eserine almamıştır. Yine İbnü'l-Cezerî hazif yapmaları konusunda İbn Verdân'dan Nehrevânî ve ondan da Hezelî'nin tek kaldığına ilişkin rivayeti vermesi ile de diğer müelliflerden ayrılır. Yine o bir başka konuya geçmeden önce altıncı kısmın sonunda Verş'in teshil rivayetine de yer verir. Bu teshilin keyfiyeti ile ilgili olarak açtığı tartışmaya müellifimiz yer vermemiş olsa da Sehavî'den yaptığı nakille nahiv yönünü ortaya koymuştur.³¹³

Sıbtu'l-Hayyât, müellifimizden ve İbnü'l-Cezerî'den farklı olarak Rahâvî ve Ahvâzî'nin rivayetlerindeki ihtilaflara da yer verir. Buna göre hemze ي'ya dönüştürülmüş ve yine ي'ya idgam edilmiştir. Örneğin خطيباته (Bakara, 2/81), هنيئاً مريئاً (Nisa, 4/4), برينون (Yunus, 13/41), بريء (En'âm, 6/19) ve بريئاً (Nisa, 4/112) kelimelerinde ve bu kelimelerin Kur'an'da geldiği diğer yerlerde böyle okumuşlardır. Rahâvî المرء (Bakara, 2/102) ve سوء

³¹¹ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/402; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 46a.

³¹² Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/402-403; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 46a.

³¹³ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/398.

(Meryem, 19/28) kelimelerindeki hemzeyi hafzetmiş ve öncesindeki harfi ise şeddeli okumuştur. Rahâvî bu rivayetinde tek kalmıştır. Yine o, كهَيْئَة (Âl-i İmrân, 3/49) lafzının geldiği tüm yerlerde bu kelimenin ي'ını şeddeleyerek okumuştur.³¹⁴

İbn Allâf Nehrevânî ve Rahâvî'nin النسيء (Tevbe, 9/28) kelimesindeki hemzeyi ي'ya çevirerek önceki ي'ya idgam ile okuduklarını rivayet etmiştir. Ebû Süleyman da Kalûn'dan onun hemzeyi kalbederek ve idgam ile okuduğunu nakletmek suretiyle onlara tabi olmuştur. Diğerleri ise bu kelimelerin tamamında hemzeyi tahkik ile okumuşlardır. Ömerî ve bir başka topluluk daha yukarıda bahsi geçen kelimelerdeki hemzenin terk edilmesi konusunda öncekilere katılmışlar, bazıları ise isim ve fiillerde geçen hemzelerin tümünü terk etmişlerdir. Ancak hemze sakin, harekeli veya kendisinde sükûnu lazım veya arız bulunan hemze olursa; ya da öncesindeki harf sakin veya harekeli olursa, sükûnun asli ya da zait olmasına bakılmaksızın, bu durumlarda hemze tahkik üzere okunur. Yine hemze kelimenin başında ortasında ya da sonunda bulunsun okunur, yani teshil yapılmaz. Bir kelimedede iki hemze yan yana gelmez fakat farklı yerlerde gelebilir. Buna ilaveten kelimedeki hemzede durulur ya da kelimenin başında bulunduğu için onunla başlanırsa konuşanın hemzeyi söylemeden başlaması mümkün olmayacağı için hemzeyi okumak bir zarurettir. Hemzenin tahfifi onun, öncesinde bulunan sükûna hamledilmesi veya harekeye çevrilmesi sebebiyle olur. Tahfif ya da kıyas gerektiği için bir hemze tahfif veya hafzedilir. Bu ancak durum tilavet anında ağızdan çıkma sırasında bilinir, başka türlü bilinemez.³¹⁵ Burada müellifimiz hemze konusunda genel olarak mevcut rivayetlere değinmişken rivayetlerin en son halkalarına kadar gitmemiştir. Ancak onun çağdaşı olan Sıbtu'l-Hayyât tümüne yer vermiş gibidir.

Müellifimiz daha sonra hemzenin durumu ile ilgili bir ikazda bulunur: “Hemze ve sükûnun bir kelime veya iki kelimenin sonunda ve başında bulunmaktan başka bir durumu olamayacağı bilinmelidir. Bir kelimedede bulunursa Verş'in görüşü bunda diğer başka bir grup gibi hemzeyi tahkik etmektir. Örneğin يسألون (Ahzâb, 33/20), تجارون (Nahl, 16/53), يسأمون (Fussilet, 41/38), كهَيْئَة (Mâide, 5/110), الخبأ (Neml, 27/25), النشأة (Ankebût, 29/20), فندتهم (En'âm, 6/110) ve benzerleri gibi... Şayet iki kelimedede bulunursa iki kelimededen ikincisinin başındaki hemze katı' hemzesi olur ve sükûn harfi med veya harfi

³¹⁴ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 46a.

³¹⁵ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/424; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 47b.

lîn olmaksızın öncesinde bulunursa o hemze munfasıl olur. Böylece o hemze önceki kelimeden ayrılır. İkinci kelimedede elif lam takısı bulunur ve kelime birlikte okunursa bu iki kelime birleşmiş gözükse de yine birbirinden ayrıdır. İkinci kelimenin hemzesi burada munfasıl hükmünde olur.

Verş bunlarda hemzeyi hazfederek harekesini sakın olan harfe aktarır. Buna örnek (Bakara, 2/35) اسكن انت (Nisa, 4/60) وقد أمروا (Müminûn, 23/1) و من آمن (Bakara, 2/103) ولو أنهم (Zümer, 39/38) من مضل أليس (Nahl, 16/36) رسولا ان اعدوا (Kehf, 18/77) فأبوا أن يضيفوهما (Bakara, 2/14) قالوا آمنا (Ra'd, 13/36) أنزل (Zâriyât, 51/21) في أنفسكم (Bakara, 2/14) gibi ifadelerdir. Buradaki harflerde bulunan med hareke yerine geçtiğinden Verş bu hemzeyi hazfetmeyi caiz görmemiştir.³¹⁷ Burada son kısımda verilen örnekler hemzenin sükûndan sonra gelmesi ve tek olması konusuna dâhildir.

Bu kısımda müellifimiz hemzenin Kur'an'da geliş şekilleriyle ilgili bilgi vermiş ve her ne şekilde geldiyse örnekleriyle izah etmiştir. Buna göre hemze kendinden sonra bir başka hemzeyle bir araya gelirse yukarıdaki gibi bu da iki şekilde olur. Ya bir kelimedede iki hemze bulunur ya da iki kelimedede birer hemze bulunur. Bu iki kelimedede hemzeler birbirine birincinin sonunda ve ikincinin başında bulunmakla yaklaşır. Bir kelimedede geldiğinde iki şekilde olur. Ya hemzeler kelimedede farklı farklı yerlerdedir ve birbirine uğramazlar veya kelimenin herhangi bir yerinde yan yana gelirler. Bundan başka bir şekilde gelemes.

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*'de Hulvânî'nin, İbn Abdân tariki ile Hişam'dan beyne beyne okuduğunu rivayet ettiğini nakletmiştir. *Mübhic*'de Hişam'dan Hulvânî tarikini verirken Sıbtu'l-Hayyât onun أسجد (İsrâ, 17/61)'deki ikinci hemzeyi teshil ile okuduğunu zikretmez. İbn Şenebûz vasıl halinde أمنت (Mülk, 67/16)'deki hemzeyi aslı üzere tahkik ile okumuş, ancak bu ayetin başından başladığında ilk hemzeyi tahkik ile ikinci hemzeyi ise teshil ederek okumuştur.

İbn Mücahid'e göre Hulvânî Hişam'dan, onun aynı şekilde Ebû Abdullah el-Cemal tariki ile buradaki hemzeleri tahkik üzere okuduğunu rivayet etmiştir. İbn

³¹⁶ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/422; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 48a.

³¹⁷ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 48a.

Mücahid, Kunbül'den أأمنت (Mülk, 67/16)'deki ikinci hemzeyi teshil ile okuduğunu rivayet etmiştir. Yine İbn Şenebûz'un onun aslı üzere tahkik yaptığını rivayet ettiğini kaydetmiştir.³¹⁸ Bu ifadeleri İbnü'l-Cezerî'nin Kunbül'ün buradaki hemzelerin ilkini ibdal ettiği şeklindeki rivayetine muhaliftir. O bu ibdali bir önceki ayetin sonunda (النشور) bulunan ر harfinin damme harekesi sebebi ile Vâv'a çevirmek suretiyle yapmıştır.³¹⁹ Ancak yine de Kunbül'ün bunu bihulfin ibdal ile okuması da mümkündür.

Ebû Amr ed-Dânî soru hemzelerini tahkik ile okumakla birlikte ibdal ile tam bir Elif'e çevirmenin de Mısır ekolünün genel görüşü olduğunu nakletmiştir.³²⁰

Ahvâzî de soru hemzelerinin teshil ile okunduğunu ifade etmiştir.³²¹ Müellifimiz Kunbül'ün vasıl halinde soru hemzesini fethalı bir Vâv'a çevirerek okuduğunu kaydetmiştir. Eğer onda iki Elif takdiri varsa o zaman med üzere okur diyen müellifimiz bunun İbn Mücahid'in ondan rivayeti olduğunu ifade etmiştir.³²²

İbnü'l-Cezerî, Nâfi', Ebû Amr ve Kûfe ehlinin, Ahkâf Suresi'ndeki أذهبتم طياتكم (Ahkâf, 46/20) ayetinde bir hemze ile okuduğunu, İbn Kesîr, İbn Amir, Ebû Cafer ve Yakup'un ise soru kalıbı şeklinde iki hemze ile okuduklarını rivayet etmiştir. Kendi usullerince teshil, tahkik, fasıl ve fasıla Elifi'nin bulunmaması ile okumayı tercih ederler. Dâcûnî ise Hişam'dan Nehrevânî tariki ile ikinci hemzeyi teshil eder.

Nûn'daki أن كان ذا مال (Kalem, 68/14) ifadesini Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî, Halef ve Hafs haber olarak tek hemze ile diğerleri ise iki hemze ile soru kalıbında okudular. Bunlar İbn Amir, Hamza, Ebû Cafer, Yakup ve Ebûbekir'dir. Bunların Hamza, Ebûbekir ve Ravah iki hemzeyi tahkik üzere okudular. Dâcûnî'den rivayetinde Müfessir (Hibetullah) ise bu hemzeleri aslı üzere okumak ve fasıl da yapmak konusunda tek kalmıştır. Ebû Cafer, İbn Amir ve Ravah birinci hemzeyi tahkik, ikincisini ise teshil ile okumuşlardır. Ebû Cafer ve Hişam'dan rivayetinde Hulvânî iki hemze arasını bir elif ile ayırmıştır.³²³

³¹⁸ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 108-109.

³¹⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/368.

³²⁰ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/470.

³²¹ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 18.

³²² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1/362.

³²³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/367.

Ebû Amr ed-Dânî *Teyssîr*'de, Ebû Muhammed Mekkî ve İbn Şüreyh'in naklettiği; İbn Zekvân'ın Nûn'daki bu ifadedeki hemzeleri ayırdığı bilgisinin doğru olmadığını kaydetmiştir. Çünkü ona göre bu görüşün istikameti yanlıştır ve diğer okuyuşlarına kıyas edildiğinde sıhhatli gözükmemektedir. İbn Zekvân tahkik üzere okurken, gerçekten de bu hemzelerin arasını bir elif ile ayırmaz. İki hemzenin bir araya gelmesi ağır olduğu için bu iki hemze ayrılır. Bu hemzeyi hafifletmek için bulardan biri teshil üzere okunur. Bu durumda fasletme doğru olmaz. Nitekim Ahfeş kitabında İbn Zekvân'ın burada birinci hemzeyi tahkik ile ikincisini ise teshil ederek okuduğunu ifade etmiştir.³²⁴ Bundan sonra Dâni bunun çok da üzerinde durulmayacak ince bir konu olduğunu, hakikatine ancak ihtisas sahibi imamların görüşleri ile varılabileceğini söyleyerek konuyu tamamlamıştır.

İbnü'l-Cezerî yukarıdaki örneklerden *قال فرعون أأمنت به* (A'râf, 7/76) ifadesine *قال فرعون أأمنت به* (Tâhâ, 20/70) ve *قال أأمنت له* (Şuarâ, 26/49) ifadelerini de ekleyerek bunları haber şeklinde okuyanları vermiştir. Bunlar Hafs, Ruveys ve Verş'ten nakille el-İsbehânî'dir. Huzâî, Şüzâî'den, o Nahhâs'tan, o Ezrak'tan ve o da Verş'ten kendisine ulaşan bu rivayetinde tek kalmıştır. Verş'in Ezrak yoluyla ulaşan diğer tarik ve rivayetleri buna muhaliftir. Yukarıda da geçtiği üzere nitekim müellifimiz bu konuya değinmiş ve Ezrak hakkında konuyu net ifade etmiştir.

İbn Mücahid bu ifadelerden Tâhâ Suresi'ndekini Kunbül'ün haber şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir.³²⁵

İbnü'l-Cezerî'ye göre İbn Şenebûz yukarıdaki ifadeleri diğer üç kârinin, istifham şeklinde okuduklarını kaydetmiştir. Bunlar ikinci hemzeyi tahkik ile okumuşlardır. Hamza, Kisâî, Halef, Ebûbekir ve Ravah bunlardandır. Hişam'ın okuyuşu buna muhaliftir. Bu hemzeleri tahkik ile okuduğunu ondan Dâcûnî, Şüzâî tariki ile rivayet etmiştir. Hulvânî ve Dâcûnî ayrıca ondan Zeyd tariki ile beyne beyne rivayet etmişlerdir. Bu sayılanların dışında kalanlar da böyle okumuşlardır. Bu şekilde okuyanlar Ebû Amr, Ebû Cafer, Kâlûn, Ezrek tariki ile Verş, Bezzî ve İbn Zekvân'dır. Kunbül'e gelince Şuâra'daki ifadeyi teshil ile okumayı uygun görür. İbn Şenebûz tariki ile Tâhâ'daki

³²⁴ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *Teyssîr*, 1/194.

³²⁵ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 290.

ifadede de görüşü budur. A'râf'taki ifadede bulunan hemzeyi vasıl halinde فرعون'deki nûn harfinin damme harekesinden sonra tam bir vâv'a ibdal ederek okur.³²⁶

İbn Mücahid ikinci hemze konusunda Kalûn'dan bu örnekte başka bir ihtilaf zikretmiştir ki, bu ihtilaf onun teshil ile okumasıdır.³²⁷ Buralarda karşılaştırma amaçlı verdiğimiz diğer müelliflerin İbnü'l-Bâzîş ile aynı meseleleri tartışmış olmaları aslında dönemler içerisinde bu müelliflerin birbirinden istifade ettiğini göstermektedir. Bizim bu karşılaştırmalarımız da çalıştığımız eserdeki muhtevanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Sıbtu'l-Hayyât iki hemze bir kelimeye yan yana ve her ikisinin de harekesi farklı olarak, iki şekilde geldiğini bunların ilkinin ise fethadan sonra hemzenin damme harekeli gelmesi olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bundan bir başkası fethadan sonra kesreli gelmesidir. Fethalı hemzeden sonra damme harekeli olarak Kur'an-ı Kerim'de sadece dört yerde gelir. Ona göre Kur'an'da bu şekilde gelen hemzelerin beşinci örneği yoktur. Bunlar, Âl-i İmran'da قُلْ أُوْنِبْكُمْ (Âl-i İmrân, 3/15), Sâd'da أَنْزَلَ (Sâd, 38/8), Zuhrûf Suresi'nde أَشْهَدُوا (Zuhrûf, 43/19) ve Kamer Suresi'nde أَلْقَى (Kamer, 54/25) ifadeleridir. Bunlardan Zuhuruf Suresi'ndeki hemzeler dışındakiler tahkik üzere okunabilir³²⁸ Müellifimize göre de burada Zuhuruf Suresi örneği tahkik üzere okunmamıştır. Ancak Vâv'a kalbolmak suretiyle okunur.

İbnü'l-Cezerî'ye baktığımızda, fethadan sonra damme ile gelen hemzelerin Kur'an'da üç yerde geldiğini söyleyerek müellifimizin yukarıda verdiği üç örneğini sıralar. Ancak bu kelimelere أَشْهَدُوا (Zuhrûf, 43/19) dâhil etmez. O Zuhurûf'taki bu ifadeyi ayrı bir şekilde zikrederek ondaki ihtilafları ayrı olarak ele alır.³²⁹

Bu ifadelerdeki ikinci hemzeleri Nafi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Cafer ve Ruveys teshil yapmışlar, diğerleri ise tahkik ile okumuşlardır. Ebû Cafer bu iki hemzeyi birbirinden ayırarak arasına bir Elif eklemiştir.

Ebû Amr ed-Dânî *Câmi'u'l-Beyân*'da Ebû Amr'ın bu ifadelerdeki hemzeleri bir elif ile ayırdığını bildirmiştir. Bazı raviler Ebû Amr'ın her soru hemzesini uzun bir

³²⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/369.

³²⁷ Bkz. İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 290.

³²⁸ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 477; krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 48a.

³²⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/376.

hemzeye çevirdiği rivayet etmişlerdir. Böyle olunca sanki o her iki hemzeye böyle yapıyormuş gibi bir anlayış oluşmuştur. Bunlara göre Ebû Amr birbirine uğrayan her hemzeye böyle yapmış ve sanki tümünde ikisini bir hemze yapıp birinciyi uzatmıştır. Dâî ise eğer bu böyle olsaydı onun her birbirine uğrayan hemzede, birincisi fethalı ve ikincisi dammeli olanların tümünü böyle yapması gerekirdi diyerek buna itiraz etmiştir.³³⁰

İbnü'l-Cezerî أن يؤتى أحد (Âl-i İmrân, 3/73)'deki ifadeyi İbn Kesir haricindeki tüm kurrânın bir hemze ile okuduğunu kaydetmiştir. O ise iki hemzeye istifham üzere okumuş ve ikinci hemzeye bir elifle ayırmaksızın aslı üzere teshil etmiştir. (Fussilet, 41/44)'de ise haber yapmak suretiyle tek hemze ile okuduğunu ondan Kunbül, Hişam, ve Ruveys nakletmiştir.³³¹ Buradaki ikinci hemzeye Hamza, Kisâî, Halef, Ebûbekir ve Ravah tahkik üzere okumuşlardır. İbn Zekvân'ın kaydettiğine göre batıdaki kurrâ ile bazı Irak ekolü kurrâsı buradaki hemzelerin arasına bir elif katmışlardır. Geri kalanlar tümüyle teshil ile istifham üzere okumuşlar, bazıları ise ibdal ve beyne beyneyi tercih etmişlerdir.

İbn Mücahid'e göre أَعْجَمِي و عَرَبِي (Fussilet, 41/44)'de Kunbül, İbn Kesir'den Salih b. Muhammed tariki ile istifham üzere, iki hemze ile okuduğunu rivayet etmiştir. Yine İbn Mücahid'den Talha İbn Muhammed eş-Şahid, Şüzâî, Mutavvî, Şenebûzî, İbn Ebî Bilâl, Nehrevânî tariki ile Bekkâr rivayeti vardır.³³² Bu kısımda İbn Mücahid'in rivayet ettiği İbn Şenebuz'a ait rivayetleri müellifimiz şaz oldukları için eserine almamıştır.

İbn Mücahid أُنْكُمْ لَتَاتُونَ (A'râf, 3/81, Neml, 27/55) ifadesinde istifham ile iki hemzenin bir araya gelmesinde kurrânın ihtilaf ettiğini, bir kısmının istifham ile okuduğunu bir kısmının ise ikincisin hazfedip tek hemze ile okuduğunu kaydetmiştir. Bunlardan birinci grup İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebûbekir rivayeti ile Asım ve Hamza'dır. İkinci grup ise bi hulfın Asım ve Hamza'dır. İbn Kesîr ve Ebû Amr aynı zamanda tek hemze ile de okumuşlardır.³³³

Hemzelerin fethadan sonra kesre harekeli olarak geldiği kelimeler Kur'an'da yirmi dört yerde geçmektedir. Bunlar أُنْكُمْ لَتَشْهَدُونَ (En'âm, 6/19), أُنْكُمْ لَتَاتُونَ (A'râf, 7/81, Neml, 27/55), أُنْكُمْ لَتَأْتُونَ (A'râf, 7/81, Şuarâ, 26/41), أُنْكُمْ لَتَأْتُونَ (Tevbe, 9/12, Enbiya, 21/83, Kasas, 28/5,

³³⁰ Bkz. Ebû Amr ed-Dâî *Câmi'u'l-Beyân*, 2/504.

³³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/365-366.

³³² İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 572.

³³³ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 285,

14 ve Lokman, 31/24), أَنْتَ لَانتَ (Yusuf, 12/80), إِذَا مَا مَتَ (Meryem, 19/66) ve Neml Suresi'nde beş yerde إِلَهَ (Neml, 27/60, 61, 62, 63 ve 64), أَتَى ذَكَرْتُمْ (Yasin, 36/19), إِنَّا، أَنْتَ ve إِنَّا لَمُبْعُوثُونَ (Kâf, 50/3) إِذَا مَتْنَا (Fussilet, 41/9), أَنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ (Sâffât, 37/36, 52 ve 86), أَفَكَا إِلَهَةً (Vâkı'a, 56/47) şeklinde gelmiştir.³³⁴

İbnü'l-Cezerî'ye göre bunlardaki ihtilaf ikinci hemzelerin tahkik ile okunması, teshil yapılması ve iki hemze arasına elif konulması şeklindedir. Nafi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Cafer ve Ruveys beyne beyne teshil yapmışlardır. Kûfe ekolü, İbn Âmir ve Ravah bu ikinciye hemzeyi tahkik ile okudular. Ruveys'ten En'âm'daki ifadede, Hişam'dan ise Fussilet'teki ifadede ihtilaf nakledilmiştir. En'âm'daki ifade أَنْتُمْ لَتَشْهَدُونَ (En'âm, 6/19) şeklindedir. Ebu't-Tîb Ruveys'ten aslına muhalif olarak tahkik rivayet etmiştir. Fussilet'teki ifade أَنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ (Fussilet, 41/9) şeklindedir. Hişam'dan rivayet eden Hicaz bölgesinin batısındaki ravilerin çoğu onun, aslına muhalif olarak teshil ile okuduğunu rivayet etmişlerdir.³³⁵

Müellifimiz ile aynı dönemde Bağdat'ta yaşamış olan Sıbtu'l-Hayyât ise *el-Mübhic*'de Hişam'dan rivayet edilen bu teshil ile okuyuşu nakletmiştir. Ayrıca onun ikinci hemzeyi tahkik üzere aslı ile okuduğunu da söyler.³³⁶

Ebû Amr ed-Dânî *Câmi'u'l-Beyân*'da, Hişam'ın buradaki ikinci hemzeyi yalnızca tahkik ile aslı üzere okuduğunu kaydetmiştir.³³⁷

İbnü'l-Cezerî Ankebût Suresi'nde bulunan أَنْتُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ (Ankebût, 29/29) ve Vâkı'a'daki إِذَا مَتْنَا (Vâkı'a, 56/47) ifadelerindeki hemzeyi kurrânın soru saydıklarını ve bunlarda icma bulunduğunu, Yasin Suresi'ndeki أَتَى ذَكَرْتُمْ (Yasin, 36/19) ifadesinin de bunlarla bir olduğunu nakletmiştir.³³⁸ Bu ifadelerde istifham ile okunması konusunda icma bulunsa da, Ebû Cafer ikinci hemzeyi fetha ile okumuş ve bunları daha önceki her iki hemzenin de fethalı geldiği bölüme katmıştır. Diğerleri tümüyle kesra okumuş ve yukarıdaki kısma dâhil etmişlerdir. Onların bu uygulamaları yukarıda geçtiği gibi tahkik, teshil ve fasl şekillerinden biridir. Burada fasl yaparak hemzeler arasını bir elifle ayırırlar

³³⁴ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 49a.

³³⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/370.

³³⁶ Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhic*, 2/230.

³³⁷ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/502.

³³⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/370.

(ashabı fasl) Hişam'dan onun, Ankebût ve Vâkı'a'daki ifadeleri ayırdığını, fakat Yasin Suresi'ndeki ifadeyi ayrı okumadığını nakletmişlerdir.

Birinci kısımdaki örnekler beş tanedir. Bunlardan ikisi A'raf'ta *أَنْتُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ* ve *إِذَا مَا* (Yusuf, 12/80), *أَنْتُمْ لَنَا لِأَجْرٍ* (A'râf, 7/81), ikisi Yusuf ve Meryem surelerinde *أَنْتُمْ لَنَا* (Yusuf, 12/80), *أَنْتُمْ لَنَا* (Meryem, 19/66) ve biri de Vâkı'a'da *أَنَا لَمَغْرَمُونَ* (Vâkı'a, 56/66) şeklinde geçmektedir. Nafi' bunları bir hemze ile okumuştur. Ebû Cafer ve Hafs da okuyuşunda ona katılmışlardır. Diğerleri ise istifham sayarak iki hemzeyle okumuşlardır.

أَنْتُمْ لَنَا لِأَجْرٍ (A'râf, 7/81) ifadesinde Nafi', İbn Kesîr, Ebû Cafer ve Hafs haber üzere bir hemze ile okumuşlardır. Diğerleri ise soru olarak almış ve iki hemze ile okumuşlardır. Bunda iki hemze konusundaki usûllerine göre hareket etmişlerdir. Hulvânî tariki ile Hişam'dan yukarıdaki örneklerden yedisinde fasl rivayet edilmiştir. *أَنْتُمْ لَنَا* (Yusuf, 12/80) ifadesinde Nafi', İbn Kesîr ve Ebû Cafer haber üzere bir hemze ile diğerleri ise istifham üzere ve iki hemze ile okumuşlardır. Bunda da diğerlerinde olduğu gibi iki hemzeyle ilişkin usûllerine göre hareket etmişlerdir. *أَنَا لَمَغْرَمُونَ* (Meryem, 19/66) ifadesinde İbn Zekvân'ın ihtilafı mevcuttur. Burada Sûrî ondan, Şüzâî dışındaki tüm tariklerinden haber üzere tek hemze ile okuduğunu rivayet etmiştir. Irak ekolünün çoğunluğu onun yolunu takip etmişlerdir.³³⁹

أَنَا لَمَغْرَمُونَ (Vâkı'a, 56/66) ifadesinde ise Ebûbekir iki hemze ile istifham üzere okumuş, diğerleri haber üzere tek hemze ile okumuşlardır.³⁴⁰ Müellifimiz de İbnü'l-Cezerî ile aynı örnekleri vermiş ve bu örneklerin tamamını açıklamamıştır. Zaten bu ifadeyi Ebûbekir dışında çift hemze ile istifham üzere okuyan yoktur. Diğer kurrânın tümü icma ile haber üzere tek hemze okuduklarından tek kalan rivayetlere tüm müellifler yer vermezler. Ayrıca Vâkı'a'dan verdiği örnek *أَنَا لَمَبْعُوثُونَ* (Vâkı'a, 56/47) ifadesidir. Yukarıdaki diğerleri gibi bu örnek için de ihtilaf zikretmemiştir.

Müellifimiz iki hemzenin ardı ardına geldiği ve iki kelimedede geldiği, bunlardan biri fethalı ve diğeri kesralı geldiğindeki örneği *إِذَا كُنَّا إِنْهَا لَفِي* (Ra'd, 13/5) olarak vermiştir. Bu ifade kalıbının İsra Suresi'nde iki, Mu'minûn'da bir, Neml'de bir, Ankebût'ta bir,

³³⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/371-372.

³⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/372.

Lokman Suresi'nde bir, Sâffât Suresi'nde iki, Vâkı'a Suresi'nde bir ve Nazi'ât Suresi'nde bir yerde geçtiğini ifade etmiştir.³⁴¹

İbnü'l-Cezerî bu ifadeleri, yukarıdaki müellifimizin verdiği örneklere ilave ederek ikinci kısım şeklinde vermiş ve bunlardaki ihtilafları zikretmiştir. Buna göre bu ifadelerdeki birinci ihtilaf ilk kısımdaki hemzeleri haber sayarak tek okumak ve ikincileri istifham üzere çift hemzeli okumak ve diğer ihtilaf bunun tam tersi okumak şeklinde gerçekleşmiştir. İbn Amir ve Ebû Cafer Ra'd, İsrâ, Müminûn ve Secde surelerinde birer yerde, Sâffât Suresi'nde iki yerde geçen hemzeli ifadelerden birincileri haber, ikinci hemzeleri ise istifham üzere okumuşlardır. Nâfi', Kisâi ve Yakup bu altı yerdeki ifadelerde bulunan hemzelerin ilk kısımlarını istifham üzere, ikinci kısımlarını ise haber şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise her iki kısımdaki hemzeleri de istifham üzere çift olarak okumuşlardır.³⁴²

İbnü'l-Cezerî der ki, Neml Suresi'ndeki geçen çift hemzeli kelimelerin geçtiği yerlerdeki ihtilaf konusu itibariyle farklıdır. Nâfi' ve Ebû Cafer bu hemzelerden ilkinin haber ve ikincileri istifham olarak okumuşlardır. İbn Amir ve Kisâi ilk hemzeleri istifham ile ikincileri ise bir nûn ilavesi ile haber şeklinde okumuşlardır.³⁴³

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*'de *أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمُخْرَجُونَ* (Neml, 27/67) ifadesinde geçen iki yerdeki hemzelerin her ikisini de yukarıda sayılanların dışındakiler istifham ile okumuş olduklarını söyledikten sonra bir istisna daha rivayet etmiştir. Buna göre Kârzînî, Nahhâs'tan, o da Ruveys'ten birincileri haber şeklinde, ikincileri ise istifham şeklinde okumuştur. Bu okuyuş şekli Nâfi' ve Ebû Cafer'in okuyuşu gibidir. Sıbtu'l-Hayyât bu rivayetinde tek kalmıştır. Çünkü Ruveys'ten rivayet eden diğer bütün raviler ona muhalefet ederler.³⁴⁴ Müellifimiz onun değindiği bu Kârzînî, Nahhâs'tan, o da Ruveys'ten olan rivayete değinmemiştir.

³⁴¹ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 375. Bu örneklerdeki lafızlar önemlidir. Ancak bunlardan Ankebut ve Lokman surelerinde bahsi geçen kalıpta bir ifadeye rastlamadık. Ayrıca Naziat suresinde bu iki ifade bir ayette değil iki ayrı ayette (10-11. ayetler) geçmektedir. Bu örnekler şunlardır: 1. وَإِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ وَإِنْ تَقَالُوا أَنَذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمُبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا (Ra'd: 13/5); 2-3. وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَإِنَذَا كُنَّا تُرَابًا وَأَبَاؤُنَا إِنِّي أَأَنَذَا مِثْنًا وَكُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمُبْعُوثُونَ (Mu'minûn: 23/82); 5. أَأَنَذَا مِثْنًا وَكُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمُبْعُوثُونَ (Sâffât: 37/16 ve 53); 6-7. وَكَانُوا يَقُولُونَ أَإِنَذَا مِثْنًا وَكُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمُبْعُوثُونَ (Vâkı'a: 56/47); 9. يَقُولُونَ أَإِنْنَا أَأَنَذَا كُنَّا عِظَامًا نَجْرَةً (Nazi'ât: 79/10-11). لَمَزْدُونُونَ فِي الْخَافِرَةِ

³⁴² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/373.

³⁴³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/373.

³⁴⁴ Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*, 1/210.

İbnü'l-Cezerî soru hemzesinden sonra vasıl hemzesi gelirse bunun iki şekilde olduğunu ifade etmiştir. Bu hemze ya fethalı veya kesralı gelir. Fethalı gelirse bu iki kısımdır. Birinci kısım istifham üzere okunmasında ittifak bulunan ve kendisinde ihtilaf bulunan fethalı hemze. Birinci kısımdaki üzerinde ittifak bulunan hemze altı yerde geçen üç kelimeye mevcuttur. Bunlar أَلْذَكْرَيْن (En'âm, 6/133), أَلْآنَ وَقَدْ (Yunus, 10/91), أَلَّذِي لَكُمْ (Yunus, 10/59), أَللَّهُ خَيْرٌ (Neml, 27/59) ifadeleridir. Bunların hazfedilmeyeceği, istifham hemzesinin isbat ile okunacağı ve bunlarda istifham ve haber hemzesi olarak okumada fark bulunduğu konusunda icma vardır. Yine vasıl hemzesinin tahkik edilemeyeceği, ondan başlama durumu hariç sabit kılınamayacağı ve yumuşak okunacağı konusunda da icma vardır. Bu hemzenin keyfiyeti hakkında ise ihtilaf bulunmaktadır. Kurrâdan çokları halis bir elife çevirme görüşündedirler. Bunlar ibdalı bu hemze için gerekli görmüşler ve nasıl diğer hemzelerde tahfîfi gerekli ise bu hemzenin ibdali de öylece gereklidir demiştirler.³⁴⁵

Müellifimiz de Ebû Amr ed-Dânî gibi yukarıdaki görüşün nahivcilerin çoğunluğunun görüşü olduğunu söylemiş, bunun Mısırlıların Nafi' den Verş rivayeti ile edâyı rivayet etmelerine kıyas etmiştir. Aynı zamanda Dânî hocasından bu şekilde ibdal üzere okumuştur.³⁴⁶ Diğerleri ise bu hemzeyi vasıl halinde teshil ile beyne beyne okumuşlar, diğer harekeli lâzımî hemzemeler gibi hazfetmekten kaçınmışlardır. Yine başka harekeli hemzelere kıyas ederek tahfîfine bir yol yoktur, teshil ile beyne beyne okunur demişlerdir. İbnü'l-Bâzîş bu bilgileri benzer şekilde aktarmıştır.

İbnü'l-Cezerî ikinci ihtilafı kısmın Yunus Suresi'nde bir örneğinin bulunduğunu ve bunun da بِهَ السَّحَرِ (Yunus, 10/81) olduğunu kaydetmiştir. Ona göre Ebû Amr ve Ebû Cafer bu ifadeyi istifham üzere okumuşlardır. Nitekim bu şekilde okumak, ibdal veya teshil yapmak her iki hemze için de caizdir. Bunun durumu diğer iki fethalı hemzelere benzer. Diğerleri bu ifadeyi haber üzere, vasıl hemzesi ile okudular ve iki sakinin karşılaşmasından (iltika-u sâkineyn) sebebiyle vasıl halinde hâ'daki sıla yâsını hazfettiler.³⁴⁷

³⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/377, krş. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 359.

³⁴⁶ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-Beyân*, II/510. krş. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 358-359.

³⁴⁷ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378.

Hemzenin elbetteki sakın ya da harekeli olmaktan başka bir durumu yoktur. Sakin olursa kendisinden önce ancak bir harekeli harf bulunur. Hemze tahfif edildiğinde harekenin türüne göre kendisinden önceki harf lîn harfine dönüştürülür ancak başkasına dönüştürülemez. Fethadan sonra الرأس (Meryem, 19/4), البأس (Ahzâb, 33/18), يأكلون (Bakara, 2/174), لقائنا انت (Yunus, 10/15), الى الهدى انتينا (En'âm, 8/71) ve benzerlerinde olduğu gibi elife dönüşür. Dammeden sonra يؤمنون (Bakara, 2/3), والمؤتفة (Necm, 53/53), وقال فرعون اوتوني (Yunus, 10/79) ve benzerlerinde olduğu gibi و'a dönüşür. Kesreden sonra ise الذنب (Yusuf, 12/13) والذى انتمن (Bakara, 2/283), وبئر معطلة (İsrâ, 17/86), شئنا (Yunus, 10/81) جئتم (Yunus, 10/15) ve benzerlerinde olduğu gibi ي'ye dönüşür.³⁴⁸ Eğer hemze sakın olursa kendisinden önceki harf ya sakın ya da harekeli olarak gelir. Sakin gelirse ya harfî med veya harfî lîn olur. Yine başka bir şey de olabilir. Bu lam-ı tarif veya başka bir şey olabilir. Bunlardan sonra gelen hemze tahfif edilir. Burada hemzenin tahfifi, harekesinin öncesindeki harfe taşınması ve kendisinin okuyuştan kaldırılması şeklinde olur. الارض (Bakara, 2/61), الاخرة (Bakara, 2/94), الانثى (Bakara, 2/1784), الإكرام (Rahmân, 55/27), قد أفلح (Mü'minûn, 23/1), لا تسئمو (Bakara, 2/282), يجنرون (Nahl, 16/53), المشئمة (Vâkı'a, 56/9), فقد أوتى (Bakara, 2/269), بل إياه (En'âm, 6/41), دفع (Nahl, 16/5), مسؤلا (İsrâ, 17/14) örneklerinde böyledir.³⁴⁹

İbnü'l-Cezerî hemzenin sakın olması durumunda müellifimiz gibi önceki harfin üç harekeden birini almaktan başka bir durumu olamayacağını ifade etmiştir. Bu konuda yukarıdaki müellifimizin örneklerine benzer örnekler getirmiş ve bunların tümünde Ebû Cafer'in hemzeyi ibdal ettiğini, eğer öncesindeki harf dammeli ise vâv'a, kesralı ise yâ'ya ve fethalı ise elife çevirdiğini kaydetmiştir. Ona göre Ebû Cafer bir kelimedede bunu yapmaz ve onu tahkik üzere okur. Bu kelime نبيهم (Bakara, 2/33, Hicr, 15/51 ve Kamer, 54/28) kelimesidir. Yine ondan نبينا (Yusuf, 12/36) kelimesinde iftilaf zikredilmiştir.³⁵⁰ Burada İbnü'l-Cezerî yalnızca Ebû Cafer'den gelen ihtilafları kaydetmiştir. Müellifimiz ise hemzenin geldiği şekilleri sıraladıktan sonra bunlarda Hamza'dan gelen ihtilaflar ile İbn Mücahid'den bulunduğu nakillerle farklılık arz eder.

³⁴⁸ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ'*, 366-367. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 52a. Bu son örnekte Asım kıraatinde ارايت (eraeyte) okunan ifade Hamza kıraatinde ارايت (eraiyte) şekline dönüşür.

³⁴⁹ Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 51b.

³⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/390.

Diğer bir kısımda ise müellifimize göre ilk olarak harfî med ve harfî lîn yapılmadan birinci harf sakin kılınır ve hemzenin harekesi diğer harfe taşınır ardından hemze hazf edilir. Diğerinde ise zaid olan harfın yerine geçmek suretiyle yalnızca uzatılır. Ardından hemze daha önce olduğu gibi lîn harfine çevrilir. Yine birinci harf ikincisine idgam edilir. Bunun örneği سَوَاءً (Nisa, 4/110), عَنْ السَّوَاءِ (A`râf, 7/165), الرَّسْوَى (Rûm, 30/10), لَتَتَوَّاهُ بِالْعَصْبَةِ (Kasas, 28/76), إِنَّ تَبَوَّاهُ بِأَثْمِي (Mâide, 5/29), أَهْلٌ مَّهْلَكُوا أَهْلٌ (Ankebût, 29/31), لَتَارْكُوا الْهَتَا (Sâffât, 37/36) ifadeleridir.³⁵¹ Müellifimiz Sıbtu'l-Hayyât'ın örneklerini verdiği bu konunun örneklerini bir arada vermiştir. Ancak tamamında toplu olarak ihtilafları zikrederek Ebu Ca'fer'e kadar olan ihtilafları ayrı ayrı açıkladıktan sonra konuyu tamamlamıştır.

İbnü'l-Bâzîş'e göre Hemze'den önceki harf fethalı veya öncesi sakin, bir önceki harf fethalı olursa ve سَوَاتَهُمَا (A`râf, 7/22), إِمْرَأَ سَوَّاءٍ (Meryem, 19/27), مَوْنًا (Kehf, 18/58), مِنْهُ شَيْئًا (Bakara, 2/14), خَلَوْا إِلَى (Kehf, 18/77), فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا (Tekvîr, 81/7), الْموَدَّةِ (Nisa, 4/60), بِكُلِّ شَيْءٍ (Hadid, 57/3), وَلَا تَتَّبِعُوا (Yusuf, 12/87) olduğu gibi hemzenin kendisi ve öncesindeki harf her ikisi birden harekeli olursa bu şekilde olanların tümünde hemze tahfif edilerek beyne beyne şeklinde uygulanır.³⁵² Burada müellifimiz bir kelimeye sakin varken sonra gelen harekeli hemzenin okunuşuyla ilgili örnekleri vermiş ancak bunlardaki tüm ihtilafları zikretmemiştir. Karşılaştırma yaptığımız Ahvâzî ve سَوَاتَهُمَا (A`râf, 7/22) ifadesi ve diğer muttasıl zamirlerle gelen şekillerinde kurrânın vâvın temkini konusunda ihtilaf ettiğini ve bu kelimeye istisna bulunduğunu ifade etmiştir.³⁵³ Ahvâzî'nin bu istisnası müellifimizin bu ve benzerlerinde ikinci hemzenin tahfif edilerek beyne beyne okunmasındaki genellemesinden yapılan bir istisnadır.

Daha sonra müellifimiz Hemze'nin tahfifi konusuna da değinerek bu kısmı bitirmiştir. Bunda hemze ve önceki harf harekeli ise kelimenin sonunda da Nûn bulunmuyorsa Hamza'dan rivayet edilen iki görüşü nakletmiştir. Birincisi hemze fethalı ise onu başka bir harfe değil yalnızca kendi cinsinden lîn harfine dönüştürmektir. Burada Hamza'nın mezhebinin temeli hemze fethalı geldiğinde onlarda sükûn üzere vakfetmektir. O mecrûr ve merfûlarda yaptığı gibi fethada revm yapmaz. Durduğunda ise hemzenin tahfifini sakin kılmak uygular. Burada onun tercihi fethadan sonra gelen

³⁵¹ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 418-419. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 53a.

³⁵² Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 53b.

³⁵³ Ahvâzî, *el-Vecîz*, 97.

hemzeyi Elif yapmaktır. المأ (A`râf, 7/60), ان لا ملجأ (Tevbe, 9/118), نبأ (Mâide, 5/27), كيف (Ankebût, 29/20) الذي أنشأ (En`âm, 6/141) ve benzerlerinde olduğu gibi. Kesreli harften sonra gelen hemzeyi yâ'ya çevirir. قرأ, استهزئ, فبأى kelimeleri buna örnektir. Hemze merfû veya mecrûr olduğunda البارئ (Haşr, 59/24), قال الملا (A`râf, 7/60), ما يعبأ (Furkân, 25/77), عن النبا (Nebe, 78/2), من نباء (En`âm, 6/34) kelimelerindekine benzer şekilde Hemze kelimenin ortasında geldiği zaman yaptığına benzer şekilde teshil ile okur. Vakıf halinde ise merfû ve mecrûrda harekeyi aslı üzerine revm eder. Kendisinde durulan kelime iki hemze birbirine bitişik olarak veya ikisi arasına bir sakın harf gelmişse Hamza'nın görüşü her iki durumda da ikinci hemzeyi tahfif etmektir. Örneğin لجاأ أمرنا (Hud, 11/58), هؤلاء إنا (Bakara, 2/31), هؤلاء أهدى (Nisa, 4/51), من يشاء إلى (Nûr, 24/46), شينأ (Kasas, 28/71) ve benzerlerinde böyledir.

Hamza Hemze'nin tahfifi konusunda iki kelime kendi usulünün dışına çıkmıştır. Bunlar هزوا (Bakara, 2/67) ve كفوا (İhlâs, 112/4) kelimeleridir. Bu iki kelimenin asıllarında bulunan hemzeleri o vâv'a kalbetmiştir. O bunu Mushaf hattına muhalif olmamak için böyle yapmıştır. Çünkü bu ikisinin yazılışında Mushafta Vâv bulunmaktadır. Hamza جزا (Bakara, 2/260) kelimesinde kurala uymuş ve hemzenin harekesini Zâ harfine taşıyıp kendisini hafzetmiştir. Çünkü mushafta bu kelime Vâv olmadan yazılmıştır.³⁵⁴

İbnü'l-Cezerî de bu konuda aynı şekilde هزوا (Bakara, 2/67) ve كفوا (İhlâs, 112/4) kelimelerinde Hafs'ın buralardaki hemzeleri ibdal ettiğini yani vâv'a çevirerek okuduğunu ifade etmiştir.³⁵⁵ Müellifimiz kuralın dışına çıkıldığını ifade ettiği bu iki istisnaya en son yer vererek tahfif konusunu tamamlamıştır.

2.2.9.1. Bir Kelimede Birbirine Uğrayan İki Hemze

İbnü'l-Bâzîş'e göre iki hemze bir kelime yan yana ve ikisi de fetha olarak Kur'an-ı Kerim'de yirmi yedi yerde gelir. Bunlar tümüyle أنذرتهم ve أنتم أعلم (Bakara, 2/6 ve 140), أنتم قلت (Mâide, 5/117), أنتم أمتم (İsrâ, 17/61), أسجد لمن (Yusuf, 12/39), أرباب (Hûd, 11/72), ألد وأنا (A`râf, 7/76), أمتم به

³⁵⁴ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/401. Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 54b.

³⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/396.

أَنْتُمْ لَهُ (Şu‘arâ, 26/49), أَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ (Furkân, 25/18), أَنْتَ فَعَلْتَ (Tâhâ, 20/71), لَهُ أَلْهَيْتَا (Fussilet, 41/44), أَأَعْجَمِي (Yasin, 36/10 ve 32), وَأَنْذَرْتَهُمْ (Neml, 27/40), أَأَشْكُرُ أَمْ خَيْرٌ (Zuhrûf, 43/58), أَأَذْهَبْتُمْ (Ahkâf, 46/20)³⁵⁶, وَأَكْأُ (Vâkı‘a, 56/59, 64, 69 ve 72), أَأَنْتُمْ أَكْأُ (Kalem, 68/14)³⁵⁷ أَأَنْتُمْ أَكْأُ (Mülk, 67/16), أَأَنْتُمْ أَكْأُ (Mücâdele, 58/13), أَأَنْتُمْ أَكْأُ (Nâziât, 79/27) şeklindedir. Kur'an'da bir kelimedede iki hemzenin geçtiği bunlardan başka bir yer yoktur.³⁵⁸

Müellifimiz hemzenin bir kelimedede geldiği yer ile ilgili olarak kelimenin baş tarafında, ortasında ve sonunda olmaktan başka bir şekilde bulunamayacağını ifade etmiştir. Ona göre اليم (Bakara, 2/104), ومن امن (Bakara, 2/126), كذاب أشر (Kamer, 54/65), وله أجر (Hadid, 57/11) kelimelerinde olduğu gibi hemze başta gelirse Hamza'nın arkadaşları ittifakla hemzeyi tahfif etmişlerdir. Ancak Ebû Tahir'den o da Hammamî'den rivayetinde İbn Şeytâ,³⁵⁹ başta iken değil hemze kelimenin ortasında bulunduğu zaman tahfif etmiştir. Müellifimize göre İbn Şeytâ verdiği hükümde doğrudur. Çünkü onun aynel harfi tahfif etmesi Hamza'nın görüşüne dayanmaktadır. İbnü'l-Bâzîş'e göre Kûfiyyûn ve İbn Zekvân yukarıdaki hemzelerin tamamında her ikisini de tahkik ile okumuştur. Diğerleri ise -ki onlar Hameyyân, Ebû Amr ve Hişam'dır- onlardaki hemzelerin ikincisini teshil ile okumuşlardır. Verş'e gelince o hemzeyi elife tebdil etmiştir. Ondan rivayet eden Mısriyyûn da böyle söylemişlerdir. Bunlarda ondan beyne beyne de gelmiştir. Müellifimiz burada babasından bunları beyne beyne olarak okuduğunu bildirmiştir.³⁶⁰

³⁵⁶ Ahkâf suresindeki أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ (46/Ahkâf 20) ifadesini Nâfi' ve Ebû Amr gibi Asım da tek hemze ile okurken (İbn Kesîr, İbn Amir, Ebû Cafer vb.) diğer kurra çift hemze ile okumuştur. Bu ifadeyi müellifimizin buraya dâhil etmesinin sebebi budur. Ülkemizde basılan Mushaflarda bu ifade tek hemzeli yazılmaktadır.

³⁵⁷ Kalem suresindeki bu 14. ayeti Hafs أَكْأُ ile okurken Hişam ve Ebû Cafer أَكْأُ ile okumuşlardır. Müellifimiz bu ayeti alırken Asım'ın Hafs rivayeti yerine, diğer rivayetteki çift hemzeli okuyuşu örnek olarak almıştır. Türkiye'de basılan Mushaflarda bu ifade tek hemzeli yazılmaktadır. Bkz. Abdülfettâh Palûvî, *Zübdetü'l-İrfân*, Hilâl Yay., İstanbul 1904, 137; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-Hullân*, 436.

³⁵⁸ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/368. Ayrıca bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 48a.

³⁵⁹ İbn Şeytâ: Ebu'l-Feth Abdülvahid b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Osman İbn Şeytâ (ö. 445/1053), hicrî 370 (980)'te doğdu. Kıraât-i Ali b. Yusuf b. Allâf, Ebü'l-Hasen el-Hammâmî, Ahmed b. Abdullah b. el-Hıdır ve diğer başka kimselerden aldı. Ondan Ebû Tahir b. Sevvâr, Muhammed b. Muhammed İbnü's-Sabbâğ ve başkaları kıraat okudu. Hicrî 445 (1053) yılında vefat etti. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cezerî, *Ma'rîfatü'l-Kurrâ*, 2/791; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/473-474.

³⁶⁰ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/361.

İbnü'l-Cezerî de müellifimiz gibi kurrânın soru hemzelerinde tahkik ve tahfif etmek konusunda ihtilaf ettiğini rivayet etmiştir. Buna göre İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Cafer, Kâlûn, Ruveys ve Verş'ten rivayetinde İsbahanî ile ondan ve Hişam'dan rivayet eden Ezrak yukarıda geçen hemzeleri Elif ile Hemze arasında teshil ile okumuşlardır. Ezrak ayrıca hemzeyi halis bir Elif'e ibdal ederek okur. Hulvânî, İbn Abdân tariki ile Hişam'ın bu hemzeleri beyne beyne ile okuduğunu rivayet etmiştir. Dâcûnî'nin meşhur tariklerinden birinde de Hişam'dan yapılan rivayet onun tahkik okuduğunu ifade eder. Bunların dışında kalan kurrâ da tamamıyla bu şekilde okumuşlardır. Bunların arasında Kûfe ekolü, Ravah ve İbn Zekvân sayılabilir. Ancak Sûri, ondan rivayet ettiği bütün tariklerinde yalnızca **أَسْجَد** (İsrâ, 17/61)'deki ikinci hemzeyi teshil ile okuduğunu söylemiştir.³⁶¹

Ebû Amr, Ebû Cafer ve Kâlûn **أَنْذَرْتَهُمْ** (Bakara, 2/6)'de iki hemze arasını elif ile ayırmıştır. Hulvânî'nin tariklerinde Hişam'ın da bu kelimenin hemzelerini böyle fasletmiş olduğu rivayeti vardır. Dâcûnî tariki ile ondan rivayet edenler ikinci hemzeyi tahkik ya da teshil ile okumakla bunlarda hulf yaptığını rivayet etmişlerdir.

İki hemzenin bir kelimede geçtiği yerler arasında bir kelimede med harfi de bulunmaktadır. Bu ifade **أَلْهَتْنَا** (43/Zuhrûf 58) kelimesidir. Burada ikinci hemzenin tahkik edilmesi ve teshil ile beyne beyne okunması konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu hemzeyi Kûfe ekolu ve Ravah tahkik ile okurken geri kalanlar teshil yapmışlardır. Kurrâdan hiçbiri buradaki iki hemze arasına bir başka elif koymamışlardır. Çünkü İbnü'l-Cezerî'ye göre eğer konulsaydı bu lafızda takdiri olarak dört elif bulunması gerekecekti. Bunların ilki soru Hemzesi, ikincisi fasıla yani ayırma Elifi, üçüncüsü katı' Hemzesi ve dördüncüsü ise sakın olan Hemzeden tebdil ile dönüştürülen Elifi mübeddele.³⁶² Buradaki dört hemzeye çıkarma meselesini İbnü'l-Cezerî aşırı bir abartma olarak nitelemiştir. Ona göre araya Elif konursa aynı zamanda Arap dilinin ifade biçiminden de uzaklaşılacaktır. Bundan dolayı da hiçbir kimse bir kariden ikinci hemzeyi ibdal ettiğine dair bir şey rivayet etmemiştir. **أَنْذَرْتَهُمْ** (Bakara, 2/6)'de Ezrak tariki ile Verş'ten ikinci hemzeyi ibdal etmesine gelince Ezrak'tan rivayet edenlerin tümü onun teshil ile beyne beyne okuduğunu belirtmişlerdir. İbnü'l-Bâziş, Verş ile ilgili olarak kim Ezrak'tan bir rivayet almış?

³⁶¹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/364.

³⁶² Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/365.

Ondan أنذرتهم ile ilgili olarak beyne beynden başka hiçbir rivayet alınmamıştır³⁶³ demektedir.

İbnü'l-Bâziş teshil ile okuyanlara karşın Ezrak'ın hemzeyi halis bir elife ibdal ettiğini haber vermektedir. Dâcûnî, Hişam'dan rivayetinde أسجد (İsrâ, 17/61)'de onun fasl ile okuması konusunda tek kalmıştır. Aynı şekilde bu konuda Verş'ten, Ezrak tariki ile rivayetlerinde Ebu't-Tîb b. Galbûn ve Huzâî de tek kalmışlardır.³⁶⁴

Hemzenin kelimenin ortasında olması konusunda Hamza'nın arkadaşları مأتيا (Meryem, 19/61), تأتينا (Meryem, 19/80), والمؤمنون (Mü'minûn, 23/1), يؤثرون (Haşr, 59/9), ليطفئوا (Saf, 61/8) ve benzeri kelimelerde Abesî ve Dabbî hariç yukarıda zikredilen tahfif sebepleri gereğince tahfif etmek konusunda ittifak etmişlerdir. Hemze'nin kelimedede sonda gelmesi hakkında Hamza'dan Hammamî ve ondan diğer başkaları yoluyla Dabbî من السماء , من الخبء , دفعاء ve benzerlerinde olduğu gibi öncesinde elif gelirse elifte vakıf yapılacağını rivayet etmiştir. Burada hemze kurala uygun şekilde hazfedilir. Örneğin شفاء (Yunus, 10/57), يشاء (Bakara, 2/90), الشهداء (Zümer, 39/69) kelimelerinde böyledir. İsmi mensupta munsarif olarak gelirse hemze hazfedilir ve elif de yine aynı şekilde tenvinden bedel sayılır. دعاء و نداء (Bakara, 2/171) vb.'de böyledir. Abesi دعًا و نداء gibi mansup olan kelimelerde Hamza'ya tabi olur. Buna ayrıca بناء (Gâfir, 26/64) ve ردنا (Kasâs, 28/34) kelimelerindeki hemzeyi ekleyerek bunları tahfif ile okur. موطأ (Tevbe, 9/120), خطياً (İsrâ, 17/31), شطاه (Fetih, 48/29) kelimelerinde ise istisna olarak hemzeleri tahfif etmez. Bu üçü dışında kalan kelimelerin tamamını tahkik üzere okur. Ancak iki kelimedede hemzeyi terk eder. Bunlar نبيًا ظلاله (Hicr, 15/49) ve يتقيًا ظلاله (Nahl, 16/48) ifadeleridir. Halef, Süleym'den, O da Hamza'dan bunların tamamında onun hemzeyi terk ettiğini rivayet etmiştir. Müellifimize göre bu durum Hamza'nın tahfif konusundaki görüşüne uymaktadır.

2.2.9.2. İki Kelimedede Harekeli Olan İki Hemze

Hemzenin iki kelimedede birbirine uğraması konusunda müellifimiz bunun iki şekilde olacağını, bunların ya birbirine yakın (bitişik), ya da birbirinden ayrı bulunacağını

³⁶³ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/362, 395.

³⁶⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/396.

ifade etmiştir. Ona göre Hemzeler birbirine yakın ise üç şekilde bulunur; her ikisi de dammeli, her ikisi de kesreli ve her ikisi de fethalı. Birbirine uğrayan hemzelerin her ikisinin de dammeli hali Kur'an'da yalnızca bir yerde Ahkaf Suresi'nde أولياء أولئك (Ahkâf, 46/32) ifadesinde bulunmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi birbirine uğrayan iki hemzenin de kesralı bulunması Kur'an'da on beş yerde geçmektedir. Bunlar, Bakara'da هؤلاء إن كنتم (Bakara, 2/31), Nisa Suresi'nde iki yerde من النساء إلا (Nisâ, 4/22 ve 24), Hûd Suresi'nde وراء إسحق (Hûd, 11/71), Yusuf Suresi'nde بالسوء إلا (Yusuf, 12/53), Benî İsrâîl'de هؤلاء إلا رب السماوات (İsrâ, 17/102), Nûr'da على البغاء إن (Nûr, 24/1), Şuarâ'da من (Şuarâ, 26/187), Secde Suresi'nde من السماء إلى الأرض (Secde, 32/5), Ahzâb Suresi'nde أبناء إخوانه ve من النساء إن اتقين (Ahzâb, 33/32 ve 55) şeklindedir. Bu konuda Ebû Süleyman'ın görüşüne göre Kalûn'dan rivayet edilen iki ayrı yer daha vardır. Bunlar Ahzâb, 33/50 ve 53 ifadeleridir. Ayrıca Sebe Suresi'nde هؤلاء إلا صيحة (Sâd, 33/15) ve هؤلاء إياكم (Sebe, 34/9 ve 40), Sâd Suresi'nde في السماء إليه (Zuhrûf, 43/84) ifadeleri de vardır.

Hemzenin iki ayrı kelimedede birbirine uğradığı bir diğer şekil de her iki hemzenin de fethalı olarak geldiği yerlerdir. Bu ifadeler Kur'an'da yirmi dokuz yerde geçmektedir. Birincisi Nisa Suresi'nde جاء أحد ve السفهاء أموالكم (Nisâ, 4/5 ve 43), Maide Suresi'nde أو جاء أحد (Mâide, 5/6), En'âm'da جاء أحدكم (En'âm, 6/19), A'râf'ta جاء أجلم ve أصحاب النار (A'râf, 7/34 ve 47), Hac Suresi'nde أن تقع السماء (Hac, 22/65), Müminûn'da جاء أمرنا ve جاء أمر الله (Müminûn, 23/27 ve 99), Furkân'da شاء أن يتخذ (Furkân, 28/57), Ahzâb'da جاء أجلم (Ahzâb, 33/24), Fâtır'da جاء أجلم (Fâtır, 35/45), Mümin Suresi'nde جاء أجلمها (Mümin, 40/78, Hadîd, 57/14), Kitâl'de جاء أشراطها (Muhammed, 47/18), Kamer'de جاء أجلمها (Münâfikûn, 63/11) ve Abese'de شاء أنشره (Abese, 80/22) şeklindedir.³⁶⁵ Müellifimiz bunları Kufilerden başlayarak kimlerin tahkik ve kimlerin de teshil ile okuduklarını kaydetmiştir.

İbnü'l-Cezerî *en-Neşr*'de bu konuda müellifimize benzer şekilde önce hemzenin iki ayrı kelimedede gelmesi başlığını atmıştır. Ayrıca onun verdiği bilgiler ve bir kaç dışında örnekler de aynıdır. Bu konuda onun müellifimizden istifade etmiş olduğu

³⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/379; Krş. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 50a.

kuvvetle muhtemeldir. O bunun dışında Sıbtu'l-Hayyât'ın *Kifaye* adlı eserinden de faydalanmıştır.

İbnü'l-Cezerî bu örnekleri verdikten sonra müellifimizin yukarıda verdiği iki dammeli hemzelerin birbirine uğramasının Kur'an'da tek örneği olan Ahkaf Suresi'ndeki أولياء أولئك (Ahkâf, 46/32) ifadesini ilave etmiş ve ardından bu örneklerdeki hemzelerle ilgili ihtilaflara geçmiştir. Daha önceki hemzelerle ilgili olarak İbnü'l-Cezerî öncelikle iki hemzeden birinin düşürülmesi, tahkik veya tahfif edilmesi ile ilgili ihtilafın mevcudiyetinden bahseder. Ebû Amr bu örneklerden üçünde birinci hemzeyi iskat ederek okumuştur. İbn Şenebûz'ün Kunbül'den rivayetinde tariklerin çoğunda ve Ebuttiyb'in Ruveys'ten nakillerindeki okuyuşları bu şekildedir. Ebû Rebia tariki ile Nakkaş'tan rivayet eden İbn Şenebûzî yukarıda geçen şekliyle okuyuşunda tek kalmıştır. İki fethalı hemzeleri özel olarak Kâlûn ve Bezî yukarıdakilerle aynı okumuşlar, kesralı ve dammeli hemzeleri ise beyne beyne olarak okumuşlar ve bunlardaki ikinci hemzeleri tahkik etmişlerdir.³⁶⁶

Ebû Amr ed-Dânî Bakara'daki هَؤُلَاءِ إِنكُنْتُمْ (Bakara, 2/31) ve Nûr'daki عَلَى الْبَغَاءِ إِنَّ (Nûr, 24/1) ayetlerinde meşhur olan tercihi teshil olarak kaydetmiştir. Bu konuda bir sorun bulunduğunu ifade eden Dânî, Helef b. İbrahim b. Hakan el-Hakanî'nin Halef'ten rivayetinde tek kaldığını, onun Ezrak'tan rivayet eden arkadaşlarının ikisi dammeli olan hemzeleri dammesi hafif olan bir vâv harfine çevirdiklerini söylemiştir. Bu onun iki kesralı hemzeleri kesrası hafif olan bir kesralı yâ'ya çevirmesine benzer, demiştir.³⁶⁷

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*'de iki dammede ve iki kesreden burada ihtilaf zikredilmeyen ifadelerde Şüzâî'den, o da İbn Bûyân'dan Kâlûn hakkındaki rivayetinde tek kalmıştır. O Kâlûn'dan yapılan bu rivayetten, onun hemzelerde hafif bir kesra ve hafif bir damme ile okuduğunu çıkarmıştır.³⁶⁸ Bu ifadelerden onun taklil ile okunmasını veya teshili kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu konuda o hiç ibdal nakletmemiştir.

İbnü'l-Cezerî'ye göre iki hemzenin birbirine uğradığı yukarıdaki örneklerin tümünü, diğerleri tahkik üzere okumuşlardır. Bunlar ise İbn Amir, Asım, Kisâî, Halef ve Ravah'tır. Ravh'tan rivayet eden İbn Mihrân iki hemzeden ikincisini teshil ettiği

³⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/382-383.

³⁶⁷ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/524.

³⁶⁸ Sıbtu'l-Hayyât, *el-Mübhic*, 1/218.

şeklindeki rivayetinde tek kalmıştır. Onunla aynı şekilde okuyan Ebu Cafer de böyledir.³⁶⁹

Bir birine uğrayan hemzelerin her ikisinin de farklı hareke ile gelmesi konusunda müellifimiz bunun beş farklı şekilde olduğunu ifade ederek, bu farklı şekillerden önce birincisinin dammeli ikincisinin fethalı gelmesini zikreder. O'na göre Kur'an'da bu şekilde on bir yerde; ilk olarak Bakara Suresi'nde السّفهاء أّلا (Bakara, 2/13), Araf'ta لو نشاء (A'raf, 7/100 ve 155), Tevbe Suresi'nde سوء أّعمالهم (Tevbe, 9/37), Hud Suresi'nde يا سماء أّقلعي (Hûd, 11/44), Yusuf Suresi'nde المّلا أّفتوني (Yusuf, 12/43, Neml, 27/32), İbrahim Suresi'nde ما يشاء أّلم تر إلى (İbrahim, 14/27-28), Neml'de المّلا أّيكّم (Neml, 27/38) ve benzer ifadelerle geçer. Buraya Ebû Süleyman, Kalûn'dan rivayetle aslî şekliyle النبي أّولى (Ahzâb, 33/24) ifadesini de eklemiştir. Ayrıca Secde Suresi'nde جزاء (32/Secde 28) ve Mümtehine'de البغضاء أّبدأ (Mümtehine, 60/4) ifadeleri de bunlara dâhildir.

Hemzelerin ikinci şekli, ilkinin dammeli ikincisinin kesreli gelmesidir. Bu şekildeki ifadeler Kur'an'da yirmi üç yerde geçer. Bunların ilki Bakara Suresi'nde iki yerde من يشاء إن في ذلك (Bakara, 2/142 ve 213), Âl-i İmran 'da يشاء إلى ve diğeri الشهداء إذا (Bakara, 2/142 ve 213), Âl-i İmrân, 3/60 ve 81), Araf'ta السوء إن وفي (A'raf, 7/177), Meryem Suresi'nde يا زكريا إنا (Meryem, 19/7), Neml Suresi'nde يا أيها الملا إني (Neml, 27/29) ve benzerleri gibidir.

Üçüncü şekli hemzelerden ilkinin kesreli, ikincisinin ise fethalı gelmesidir. Bu, Kur'an'da on altı yerde geçer. Bakara Suresi'nde من النساء أو ve من الشهداء أن (Bakara, 2/253 ve 282), Nisa'da هؤلاء أّهدى (Nisa, 4/51), Araf'ta الفحشاء أّتقولن , هؤلاء أضلونامن (A'raf, 7/28, 38 ve 50), Enfâl 'de من السماء أو (Enfâl, 8/32), Mülk Suresi'nde iki yerde في السماء أن (Mülk, 67/16 ve 17) şeklinde ve diğ. yerlerde benzeri şekillerdedir.

Dördüncü şekli hemzelerden ilkinin fethalı, ikincisinin kesreli gelmesidir. Bu şekil Kur'an'da on dokuz yerdedir. Bunların ilki Bakara'da شهداء إذ حضر (Bakara, 2/133) ifadesinde geçer. Diğ. bazıları Mâide Suresi'nde البغضاء إلى ve عن أشياء إن تبد (Mâide, 5/14 ve 101), En'âm'da شهداء إذ وصاكم (En'âm, 8/144), Yusuf Suresi'nde الفحشاء إنه (Yusuf, 12/124) ve diğ. surelerde bunların benzerleridir.

³⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/386.

Beşinci ve son Hemzelerin farklı kelimelerde bir birine uğradığı şekil, birincisinin yine aynı şekilde fethalı ve diğerinin dammeli gelmesidir. Bu Kur'an'da yalnızca bir yerde geçmektedir ve ikincisi yoktur. Bu tek şekil Müminûn Suresi'nde جاء أمة رسولها (Müminûn, 7/44), ifadesinde bulunur.³⁷⁰ Böylece müellifimiz hemzenin bir kelimede yan yana ve iki kelimede peş peşe geldiği şekillerin tamamını saymıştır. Bunların her birine ilişkin ihtilafları tahkik ve teshil ile olan okuyuşları da zikrederek bu bölümü bitirmiştir.

İbnü'l-Cezerî de kitabının ikinci kısmında beşe ayırdığı birbirine uğrayan iki hemzenin farklı hareketlerde olması konusunu zikretmiş ve bunun Kur'an'da beş yerde geçtiğini ifade etmiştir. Onun bu kısımları ele almadaki sıralaması müellifimize biraz benzemektedir. Müellifimiz ile onun konuyu ele alışları arasında yalnızca sıralama farkı vardır. O, birinci kısma birincisinin dammeli ikincisinin fethalı gelmesini almışken, İbnü'l-Cezerî bu şekli beşinci kısım olarak ele almıştır. Sıralamaları farklı olsa da aynı şekli ile Kur'an'da geçen hareketleri farklı iki hemzeyi örneklendirdikten sonra İbnü'l-Cezerî, Kur'an'da geçmeyen altıncı bir örnekten bahseder. Bu onun beşinci, müellifimizin ise ikinci kısım olarak verdiği şeklin tam tersi olan ilkinin kesreli ikincisinin dammeli gelmesidir. Ona göre bu şekil, Kur'an'da lafız olarak geçmese de mana olarak geçer. Bu ifade Kasas'ta geçen وجد عليه أمة (Kasâs, 28/22) ifadesidir. Ona göre buradaki mana وجد علي الماء أمة şeklindedir ve bundan dolayı altıncı kısım olarak sayılabilir.³⁷¹ İbnü'l-Cezerî'nin bu yaklaşımı hemzelerin gelebileceği tüm farklı hareketli halleri ihtimalleri ile ele alma gayretinin sonucudur. Bize göre burada ya da Kur'an'da herhangi başka bir yerde kıraat konusunda lafzı zorlamak ve kaideye uydurmaya çalışmak uygun değildir.

Hemzelerin müellifimize göre ikinci şekli olan ilkinin dammeli ikincisinin kesreli gelmesi ile ilgili ifadelerdeki hemzeleri Nafi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebu Cafer ve Ruveys birincileri tahkik, ikincileri ise teshil ile okumuşlardır. Birincinin fethalı ikincinin ise dammeli geldiği kısımda da onlara göre yine birinci hemzeler teshil ile ikinciler ise beyne beyne okunur. Birbirine uğrayan hemzelerden birincilerin dammeli ve ikincilerin fethalı geldiği kısımda ikinci hemzeleri vâv'ı mahzaya ibdal etmişlerdir. Birinci hemzenin kesreli, ikincinin ise fethalı geldiği kısımda ikinci hemzeyi yâ'ya çevirmişlerdir. Hemzelerin ilkinin dammeli ikincisinin kesreli geldiği kısımda yapılacak teshilin

³⁷⁰ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 50b, 51a ve 51b.

³⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/388.

keyfiyeti konusunda da kıraat imamları arasında ihtilaf mevcuttur. Bazıları hemzeyi kesreli halis bir vâv'a tebdil etmeyi benimsemişlerdir ki, bu ilk dönemlerde meşhur olan ilim merkezlerindeki kurrânın çoğunluğunun görüşüdür.³⁷²

Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi 'u'l-Beyân*'da yukarıdaki görüşün ehli edânın çoğunluğunun görüşü olduğunu kaydetmiştir.³⁷³ Onun ehli edâ ile kastettiği kıraat imamları ve ravileridir. Yine o Ebû Tâhir İbn Ebî Haşim'in, İbn Mücahid'e böyle okuduğunu aktarmıştır. Son olarak Ebûbekir eş-Şüzâî'nin de İbn Mücahid'e böyle okuduğunu ifade etmiş ve kendisinin de hocalarının çoğuna bu şekilde okuduğunu belirtmiştir.³⁷⁴ Hocalarının çoğuna bu şekilde okuduğunu söyleyen, kurrâdan çok kimse vardır. el-Fârisî, Hakânî ve İbn Galbûn gibi alimler bu konuda zikredilebilir.

İbnü'l-Cezerî'ye göre diğerleri bu hemzeleri beyne beyne yani hemze ile yâ arasında okumayı uygun görmüşlerdir. Bu görüşte olanlar daha çok nahiv ehlinden olan kimselerdir. Müellifimiz burada Sibeveyh'i zikretmişse de o, buna Halil b. Ahmed'i de eklemiştir.³⁷⁵ Burada İbnü'l-Cezerî'nin tıpkı müellifimizin yaptığı gibi kıraat ihtilaflarına dalcilerden nakillerle delil getirdiği görülmektedir. O, bunu zaman zaman yapmaktadır. Müellifimiz de bu konuda yani ihtilaflara kurrânın ilim merkezlerinde meşhur olan imam ve ravilerinden başka özellikle Sibeveyh gibi dalcilerden delil getirmeyi tercih etmiştir.

İbn Mücahid de nahiv ehlinin tevcihlerine eserinde kısmen de olsa yer vermiştir. Onların yukarıdaki rivayetlerde böyle okuduğunu o da kaydetmiş ve Yezîdî'nin Ebû Amr'dan bu şekilde rivayet ettiğini kaydetmiştir.³⁷⁶ Bu İbn Mücahid'in de kurrânın ihtilaflarından ayrı olarak dalcilerin görüşlerini tevcihlerde kullandığını göstermektedir.

Ebû Amr ed-Dânî hocalarından bazılarına da bu ikinci şekilde okuduğunu ifade etmiştir. Bu konuda Dâni'nin görüşü vecihleri kabul etmektir.³⁷⁷ İki okuyuş şekli birbirine kıyaslanacak olursa birinci hemzenin nakledilmesi eserlerde geçen nakillerde daha tesirli görülmektedir.

³⁷² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/388.

³⁷³ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi 'u'l-Beyân*, 222-223.

³⁷⁴ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi 'u'l-Beyân*, 222.

³⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/388.

³⁷⁶ İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 290-291.

³⁷⁷ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi 'u'l-Beyân*, 502-503.

Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*'inde bu okuyuş şekillerinden her ikisini de zikretmiş ancak teshili tercih ettiğini belirtmiştir.³⁷⁸ Bu tercihi onun ihtiyar sahibi olduğunun bir göstergesidir. İbnü'l-Bâzîş ise böyle tercihlerde bulunmaz. Ancak babasından nasıl okuduğunu da zaman zaman zikretmiştir.

2.2.10. Harekenin Nakledilmesi

Müellifimiz bu konuya Verşin öncesi sakın olan tüm hemzeleri hazfetmiş olduğunu ifade ederek başlamıştır. Verş bunu hangi hareke olursa olsun böyle sakine nakletmek suretiyle yapmıştır. Bu sakinin meddi lîn, cemi mimlerinden biri ya da hemze olması onun için müsavidir. Verş bunların tümünü vasletmek suretiyle okur.

Müellifimiz Ebû Amr'da Hemze'nin nakledilmesini zikretmeden önce nakli tarif etmiştir. Ona göre nakil, Hemze'nin düşürülerek harekesinin kendinden önceki sakın olan harfe nakledilmesidir. Önce tenvinde, sonra ise lam-ı ta'rifte olduğunu ifade ettiği naklin üçüncüsü diğer mu'cem kelimelerin bulunduğu hemzelerde olmaktadır.

Ebû Amr, Hemze'nin nakledilmesi babında sadece عاداً الأولى (Necm, 53/50) kelimesinde nakil yapmıştır. Hemzenin dammesini kendinden önceki Lâm'a nakledip, tenvini de dammeli Lâm'a idğam ederek okumuştur. عاداً أولى³⁷⁹

Müellifimiz عاداً kelimesindeki tenvinde vakf yapıldığında üç şekilde uygulandığını kaydetmiştir. Sûsî'nin الأولى kelimesinin nasıl okunacağına dair Ebû Amr'dan rivayet ettiği üç görüş vardır. Bunlardan birincisi, الأولى Fethalı Vasl hemzesi, sonra sakın Lâm ve dammeli Hemze geldiğinde kelime ve hemzenin asli üzere yani tahkik ile okunmasıdır. Bu görüşlerin en kuvvetlisi budur.

İkinci görüşe göre الأولى şeklinde fethalı vasl Hemzeli, sonra dammeli Lâm ve Hemzesiz, sakın Lâm ile okunmasıdır. Bu görüş diğerinden sonra daha az tercih edilmektedir.

Üçüncü ve son görüş ise الأولى Lâm'ın dammesi ve Vâv'ı meddi üzere okunmasıdır.

Bütün bu üç görüşten sonra müellifimiz Ebû Cafer'den tenvinin tek okunduğu ve lamı tarifte ise yazıda bulunduğu için ayrı olarak okunmasını nakletmiştir.³⁸⁰ Buna

³⁷⁸ Sıbtu'l-Hayyât *el-Mübhic*, 1/213

³⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Ebu'l-Hayr, Muhammed b. Yusuf, *Taybetü'n Neşr Fi'l-Kırâât Şerhi*, thk. Şeyh Enes Mehra, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 2. Baskı, 97.

³⁸⁰ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/379;

nahivcilerin de ayrı okunması konusunda aynı görüşte olmasını ekleyen müellifimiz Ahvâzi'den nakille Asbahânî'nin tahkik üzere okuyup nakli terk ettiğini kaydetmiştir.

Müellifimiz diğer birçok yerde yaptığı gibi bu bölümün sonunda da Sibeveyh'ten onun da Halil b. Ahmed'den naklettiği tenvinli okuyuşlarla ilgili اضربا زيدا ifadesindeki benzeri bir durumun olduğunu ifade ederek bu bölümü tamamlamıştır.

2.2.11. Kurrânın Teshil ve Tahfif Uygulamaları

Hemzenin teshil ve tahfifinden önce onun tahkik üzere okunması bilinmelidir. Hamevî tahkik kavramını, Hemze'yi kendi çıkış yerinden tam sıfatları ile ve meylettirmeksizin çıkarmak³⁸¹ olarak tanımlamıştır. Buradan anlaşılan tahkikin, Hemze'nin telaffuzunda hiçbir eksiltme ve değiştirme olmaksızın, ona ait yaygın bilinen sesi ile okunmasıdır.

Selef uleması teshili daha çok telyin olarak adlandırmışlardır. Ebû Ma'ser et-Taberî de bunlardan biridir. Sonraki dönemde bu konuyu ele alanlar da eski kurrâ arasında telyinin teshilden daha yaygın olan bir kullanım alanı olduğunu belirtmişlerdir.

Teshil kelimesine gelince bunun anlamı Hemze'yi, hemze ve med arasında ne tam hemze ne de tam med gibi çıkarmak ancak ikisini de dinleyene hissettirmek şeklinde olarak açıklanmaktadır. Buna göre tam bir Hemze ile ona yakın olan med harfî arasında bir harf telaffuz teshil olmaktadır. Kesreyi ise Hemze ile med harfî olan Yâ harfî arasında okumak da aynı şekilde teshil olarak isimlendirilmiştir. Damme'nin de Hemze ve med harfî olan Vav arasında okunması³⁸² yine aynı kavramla ifade edilmiştir.

İbnü'l-Cezerî *Neşr*'de hemze bahsine, müellifimiz gibi Hemze'nin bir harf oluşu ve çıkış yerlerini verdikten sonra Kur'an'da geliş şekilleri ile değil, onun daha sonra alt başlıklarda zikrettiği bir kelimede iki hemzenin gelmesi konusunu ele alarak başlamıştır. Bu başlık altında o, önce istifham hemzelerini vermiş ve ardından ilki harekeli diğeri ise sükûnlu olan hemzeler üzerindeki ihtilaflara geçmiştir.³⁸³ Müellifimizin ilk ele aldığı hemzenin sakin oluşu konusunu o, vakıf ve hemze adlı son konusundan bir önce vermiştir.

³⁸¹ Bkz. Hamevî, İbn Ebi'r-Rida Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Halebi, *el-Kavâid ve'l-İşârât fî Usulî'l-Kirâât*, thk. Abdülkerim b. Muhammed el-Hasan Bekkâr, (Şam: Daru'l-Kalem, 1406), 1. Baskı, 49.

³⁸² Bkz. Ali ed-Dabba' Nureddin Ali b. Muhammed b. Hasan el-Mısri, *el-İdaetü fî Beyâni Usulu'l-Kirâât*, (Kahire: Mektebe ve Matbaatu el-Meşhed El-Huseyni, tsz.), 29.

³⁸³ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/362.

Burada hemze ile ilgili alt başlıkları sıralama ve onları belli bir yöntemle göre aktarma konusunda iki müellif arasında farklılık görülmektedir.

İbnü'l-Cezerî bu hareketleri farklı hemzelerin birbirine uğraması konusunda bazı tembihlerde bulunur. Bunlardan ilki Ebû Amr ve ona tabi olanların iskat ettiği hemzenin iki hemzenin ilki mi yoksa ikincisi mi olduğu konusundadır. Ebuttîb b. Galbûn ve Ebû Hasan el-Hammâmî'den nakleden Ebul'izz bu Hemze'nin ikinci Hemze olduğu görüşündedirler. Bu bazı nahivcilerle birlikte Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin görüşüdür. Diğer bazı kurrâ ise bu hemzenin ilk hemze olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Bu ihtilâfın dayanağı öncesinde med bulunmasıdır. Kimin görüşü birincinin düşürüldüğü şeklinde olursa, ona göre orada med vardır ve bu fasıla türünde bir uygulamadır. Kim de ikincinin düşürüldüğü görüşünde ise o zamanda ona göre burada ittisal vardır.

Birbirine uğrayan hemzelerin ikincisini harfî medde çevirmek (ibdal, meddi bedel) konusu Ezrak ile Kunbül'den rivayet edenlerin görüşüdür. Meddi bedel yapılmış bir harfin ardından sakın bir harf gelirse burada iki sakının yan yana gelmesi (iltikâi sakineyn) oluşacağı için ondan sonrası sakın kılınmaz. Bu durumda meddin miktarı da kasr olur yani fazla uzatılmaz.³⁸⁴

Müellifimiz Sibeveyh'in teshilde gayri kıyasî dediği ve bunda ihtilafların bulunduğu ibdal ile okumayı zikrettikten sonra konuyu tamamlamıştır. Buna göre Ahvazî de hemzeyi tam bir Vav ve Ye'ye çevirmek suretiyle okumakta³⁸⁵ ve bu okuyuşunda Sibeveyh'in açıklamalarına uygun hareket etmektedir.

2.2.12. Med

Med denildiği zaman anlaşılan harfî med ve lîn ile olan meddir. Bunlar da Elif, Vav ve Ye harfleridir. Harfî med üzerine ziyade olan uzatmanın kastedildiği bu başlık altında bizim meddi tabii diye adlandırdığımız meddin haricindeki uzatma işlenmiştir. Harfî med olmaksızın bu ziyade med kendi başına var olamaz.

Bu iki medde de iki kısım vardır. Müttefekun aleyh ve müttefetun fih.

³⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/388.

³⁸⁵ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/449-450.

Müellifimiz konuya müttetekun aleyh dediği birinci kısmı açıklamakla başlamıştır. Buna göre üç med harfinden önceki harfler harekeli olmak şartıyla sakın olan *ا*, *و* ve *ي* harfleridir. Bunlarda ve lîn harflerinde onlardan sonra hemze gelirse onların temkin üzere uzatılması konusunda kurrâ icma etmiştir. Burada hemzenin harfi medlerden sonra ona bitişik olarak bir kelimedede hemze veya idgam harfî geldiğinde, ya da iki kelime arasında bir kelimenin sonu ve diğerinin başlangıcı itibarı ile aynı konumda gelmiş olması fark etmez. Hepsinde böyle med ziyadedir. Bunların örneği, دعاء (Bakara, 2/171), و الطائفين (Bakara, 2/114), خائفين (Bakara, 2/22), من السماء (Bakara, 2/171), و نداء (Bakara, 2/125), و لو شاء الله (Bakara, 2/79), و جاءهم (Bakara, 2/282), من الشهداء (Bakara, 2/30), سيئ بهم (Mü'min, 40/58), ولا المسيئ (Tevbe, 9/37), إنما النسيئ (A'râf, 7/177), ساء مثلاً (Hud, 11/77), وما عملت من سوء (Zümer, 39/69), و جيئ بالنبيين (Hucurât, 49/9), حتى تفيء (Âl-i İmrân, 3/30), لتبوء بالغصبة أن تبوء (Kasâs, 28/76) ve benzerleridir. İdgam edilenlere örnek olarak فمن (Hac, 22/36), صوافف فإذا (Yunus, 10/107), فلا راد لفضله (Fâtiha, 1/7), ولا الضالين (Âl-i İmrân, 3/61) ve benzeri ifadeler verilebilir. İki ayrı kelimedede geldiklerinde konumları itibarı ile bunlara benzeyenlerin örneği ise Bezzî'nin rivayetine göre ولا تيمموا (Bakara, 2/267) ve ولا تعاونوا (Mâide, 5/2) ifadeleridir.³⁸⁶ Diğer örnekler Ebû Amr'ın rivayetlerinde yine idgam ile okunan وقال لهم (Bakara, 2/247), والابرار ربنا (Âl-i İmrân, 3/193, 194), بنور (Nahl, 16/40), تقول لهم (Bakara, 2/91), قيل لهم (Hac, 22/5), والارحام ما نشاء (Zümer, 39/69) ve benzeri ifadelerdir.³⁸⁷ Bezzî ve Ebû Amr'ın rivayetlerinde verilen örneklerdeki medlerin meddi temkin üzere hakları olan miktarca med edilmesi konusunda, ikisinin görüşlerinde ihtilaf yoktur.

Özetleyecek olursak İbnü'l-Bâziş med ve kasr yerine yalnızca med başlığını kullanmışken diğer Sıbtu'l-Hayyât el-Bağdâdî gibi başka müellifler med ve kasr, medler vb. başlıkları kullanmışlardır. Med ona göre med harflerine ve lîn harflerine özeldir. Bu harfler elif, öncesi kesralı yâ ve öncesi dammeli vâv'dır. O meddi tabbiiye ziyade meddi burada iki kısım olarak incelemiştir. Birincisi üzerinde ittifak edilen med. Diğeri kendisinde ihtilaf bulunan meddir.³⁸⁸ Buradaki med harflerini verirken İbnü'l-Bâziş elif

³⁸⁶ Bkz. Sıbtu'l-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, vr. 60a. Bu rivayete göre birinci kelime olan لا و ifadesinin لا'sı uzatılır ve ardından gelen ikinci kelime (تعاونوا)'deki ت harfine katılır. Böylece bu kelimeler Bezzî'nin rivayetinde “velât-te'avenû” ve “velât-teyemmemû” şeklinde med ile okunurlar.

³⁸⁷ Bu ifadelerin Ebû Amr rivayetine göre okunuşu “bi nûr-rabbihâ” ve “vel' erhâm-ma neşâu” şeklinde med ve idgam ile okunur. Diğerleri de bunlara kıyasla anlaşılmalıdır.

³⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/361.

hakkında bir gereklilikten bahsetmişken söz gelişi Sıbtu'l-Hayyât elifin öncesinin fethalı olmasını kesin gerekli görmüştür. Yine İbnü'l-Bâziş yukarıda geçtiği gibi yâ'nın öncesinde kesrayı ve vâv'ın öncesinde dammeyi özellikle belirtmişken Sıbtu'l-Hayyât vâv ve yâ için bu iki harfin öncesindeki hareketin ne olduğunun önemli olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca İbnü'l-Bâziş diğer müelliflerden farklı olarak buradaki harflere lîn harflerini de dâhil etmiştir. Başka müellifler lîn harfi diye bir ayrıma gitmese de bir kısmı örnekler arasında lîne ilişkin olanlara da yer vermiştir.

İbnü'l-Cezerî müellifimizden farklı olarak med ve kasr başlığını kullanmıştır. O med ile kastedilenin ziyade uzatmalar olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî elifin öncesinin fetha olmaktan başka bir şekilde olamayacağını ve ziyade olarak elifin ancak sakın gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre her iki harf de sakın olmak üzere vâv'ın öncesi dammeli ve yânın öncesi kesralı olmalıdır.³⁸⁹ Burada İbnü'l-Cezerî ziyadenin sebepsiz olamayacağını ifade etmekle müellifimize yaklaşır. Ona göre bu sebep ya lafzî veya manevî olur. Lafzî ise ya hemzeli ya da sakın olarak gelir. Hemze geldiğinde ya harfi meddin öncesinde ya da sonrasında gelir. Hemze sonra gelirse ya bir kelimede ya da iki kelimede gelir.³⁹⁰ İbnü'l-Cezerî buradaki hemzeli ve hemzesiz gelen ifadeleri örneklendirmiş ve buradaki bir kelimede gelenin muttasıl iki kelimede gelenin de munfasıl diye isimlendirildiğini ifade etmiştir. İbnü'l-Bâziş ise bu kısımda bu şekilde bir ayrıntı zikretmese de konuyu üzerinde ittifak ve ihtilaf edilen med şeklinde ayırarak işlemiştir.

İbnü'l-Bâziş kendisine Hamza'dan hemze ile karşılaştığı için ziyade kılınan meddi üç mertebede okuduğu bilgisinin ulaştığını ifade etmiştir. Buna göre başında uzunca bir rivayet zinciri verdikten sonra “Hamza meddi en uzun mertebesi ile hemze fethalı geldiğinde uzatır. Bunun örneği تلقاء أصحاب النار (A`râf, 7/47), جاء أحدهم (Nisa, 4/43) ve يا أيها الناس (Nisa, 4/1) gibi her ikisi de fethalı olan ifadelerdir. Bunların iki elif yerinde olduğu söylenmiştir.”³⁹¹ Görüldüğü gibi müellifimizin naklettiği ifade ile Hamza'nın medleri en uzun mertebesi ile okuduğu bilgisi bu Sıbtu'l-Hayyât'ın bu konudaki benzer ifadesi ile örtüşse de onun Hamza'nın medleri üç mertebe ile okuduğu ifadesi farklıdır. Müellifimizin bahsetmediği Hamza'nın lazımi medde sükûn yumuşak bir harf ise meddi

³⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/313.

³⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/313.

³⁹¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/361-362.

ziyade yapmadığı şeklindeki ifadeleri Sıbtu'l-Hayyât'ın ifade ettiği bilgilerden öğreniyoruz. Onun verdiği örneklerde görülen meddin iki elif üzerinde olduğunun fark edilmesi bu iki konunun aynı konu olmasına rağmen aralarında farklılık bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak verilen bilgi aslında ortaktır.

İbnü'l-Cezerî'nin konuya ilişkin verdiği bilgilere baktığımızda ziyade medleri özellikle munfasıl iken kurrânın ihtilaf ile en üst mertebesinde tavassut ve kasr miktarına kadar uzattığını eserine aldığını görmekteyiz. Yine ona göre kurrâ arasında bu medlerden hangisini uygulamanın daha faziletli olduğu konusunda bir tartışmanın da bulunduğunu eserine kaydetmiştir. Buna göre bazı kurrâ idğam olunanın izhar olunana göre daha doyurucu ve etkili olduğunu söylemişlerdir. Yine onlara göre bu ekti idğam olunana sesin birleşmesiyle artmasından kaynaklandığı için aslında idğam edilmeyip izhar yapıldığında bir inkıta ortaya çıkmaktadır. Buna göre lâm harfinin etkisi mim harfinin etkisinden idğam dolayısıyla daha fazladır. Yine دابة (Sebe, 34/14) ifadesinin, sakın okunduğu durumda محياي (En`âm, 6/162) ifadesine nispeti de böyledir.³⁹² Bundan sonra İbnü'l-Cezerî bu konudaki rivayetleri farklı eserlerden naklederek konuyu tamamlamıştır.

Medlerin meddi mutavassita denilen (orta miktarda 2-3 elif uzatma) mı, meddi tam (4-5 elif miktarı tam uzatma) mı yoksa kasır mı yapılacağı konusunda kurrâ arasında ihtilaf olduğu kaydedilmiştir. Harfi medlerden biri bir kelimenin sonunda ve sebebi med olan hemzenin diğer kelimenin başında gelmesi örneğin لا أشرك (Nisa, 4/60) بما أنزل إليك (Ankebût, 29/10) فإذا أودى في الله (Cin, 72/20) يا أيها الذين (Bakara, 2/13) كما آمن الناس (Bakara, 2/152) فإذا أفضتم (Bakara, 2/198) بعهدى أوف بعهدكم (Bakara, 2/40) في أنفسكم (Ankebût, 29/46) و قولوا آمنا (Meryem, 19/26) فقولني إني (Bakara, 2/40) بني إسرائيل (Bakara, 2/235) فاسألوا أهلاذا (Enbiya, 21/7) توبوا إلى الله (Nur, 24/31) gibi. İbn Kesîr bunları kasr ile okur ve harfleri yumuşatarak mümkün olduğu kadar yerlerinde ve miktarınca uzatır. Yani ekseriyetle kasrı tercih eder. Hemze dışında harekeli harfler birbirine uğradığındaki telaffuz buna benzer. Bu sahih bir şekilde aynıyla kasırdır. Kalûn'dan rivayetinde Ebû Süleyman hariç Ehli Medine, Ehli Basra ve Hişâm bunları temkin ve mutavassit ile diğerleri ise *hasen meddi tâm* ile okumuşlardır. Onlar arasında yalnızca Hamza meddi en

³⁹² İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/318.

fazla miktarda uzatır.”³⁹³ Kurrâ bunları medde vaz’edildiği asıl miktar üzere okurken Hamza bu medde ziyade ile okumuştur. O kıraatinde medleri en ziyade uzatması yönüyle diğerlerinden ayrılır.

Müellifimizin lîn ile ilgili verdiği harfi lîn’den sonra sükûn gelirse bu sükûn hangi harfte olursa olsun burada yumuşaklığı ve meddi artırır. Bunun örnekleri vakıf halinde birçok kez konuşmada da söylenen عاد (Bakara, 2/173), محيب (Hud, 11/61), قوم لوط (Hud, 11/5) ve benzeri ifadelerdir. Çünkü burada ses tamamlanmış ve hakkı tam verilmiş olur. Bunlar eğer hecâ harfleri denilen ve kendisinde bu üç harf bulunan لام (Bakara, 2/1), صاد (Sad, 38/1), كاف (Kâf, 50/1), سين (Bakara, 2/1), نون (Yasin, 36/1), نون (Kalem, 68/1) ve benzeri harfuru mukattaa’da gelirse bunda ses mükemmel olmaz. Bu durumda onların hakkı da tam olarak verilemez. Çünkü راء (Ra`d, 13/1), طاء هاء (Tâhâ, 20/1), حاء (Mü`min, 40/1) harflerinde olduğu üzere iki harf gibi olur.³⁹⁴ Müellifimizin burada ifade ettiği sesin mükemmel olması ve tamamlanması sondaki sükûn ile gerçekleşir. Bunda med yapmak bu nedenle önemlidir. Ancak harfuru mukattaa’da geçen harflerin sonunda sakın kılınacak bir harf bulunmayınca burada ses tamamlanamaz ve meddin hakkı verilmiş olmaz. Bu konuyu izah etme konusunda müellifimiz tek kalmıştır.

Sıbtu’l-Hayyât vasıl yapılmayıp durulduğunda hemzenin tahfif edilmesi konusunda müellifimize benzer şekilde, Hamza’nın kendine özgü olan görüşünü de ele almıştır. “Hamza hemzenin vasledilmeyip onda durulması halinde kendi okuyuşuna hâs, tam bir med ve tahkiki hasen uygulamaktadır. O revm yaptığında bununla rahatlamayı kasteder ve bu durumda hemzeyi tahfif eder. Çünkü hemze söylenirken bir zorluk ve zahmet vardır. Hemzeyi sırf tahkik ile okumak zait, sadece meddetmek de kolaydır. Bahsi geçen konuda adaletle her ikisine birden nasıl riayet edilebilir? Ya okuyanın kendisinin kattığı bir sınırlama olacak veya ısrarla geçtiğinde okuyuşunda bir zayıflık olacaktır. Ya da okuyan iki uygulamayı birleştirecektir.”³⁹⁵

Müellifimize göre Hamza medleri son haddinde okumasıyla beraber بالآخرة (Bakara, 2/4), الأولى (Tâhâ, 20/21), الإسلام (Âl-i İmrân, 3/19), يسألونك (Bakara, 2/189) ve

³⁹³ Burada Sıbtu’l-Hayyât أطوالهم مدداً ifadesini kullanmıştır. Bu ifade ile onun kastettiği şey; bir kârînin kıraatinde medleri uzatabileceği en fazla olan miktar olduğunu kaydetmiştir. Bilindiği gibi bu miktar 5 eli’dir. Bkz. İbnü’l-Bâzîş, *el-İknâ’*, 1/464-465. Krş. Sıbtu’l-Hayyât, *Kitâbü’l-İhtiyâr*, vr. 60b.

³⁹⁴ Sıbtu’l-Hayyât, *Kitâbü’l-İhtiyâr*, vr. 60b.

³⁹⁵ Sıbtu’l-Hayyât, *Kitâbü’l-İhtiyâr*, vr. 51b.

تَجْرُونَ (Mü'minûn, 23/64) kelimelerinde olduğu gibi hemze bir kelimeye ya da iki kelimeye birbirine uğradığı durumda okunurken sükûnlar üzerinde kolay bir vakıfla durulur.

Bu konuyu müellifimiz medlerin sebepleri ve okunuşlarında Sibeveyh'ten yaptığı nakillerle gerekçeler ekledikten³⁹⁶ sonra bazı ihtilafları da zikrederek bitirmiştir. Verş'in okuyuşunu ise aşağıdaki başlıkta özel olarak ele almıştır.

2.2.12.1. Medde Verş'in Tek Kaldığı Mezhebi

Eserlerde genelde uygulanan, yaygın olan ve bilinen okuyuş yerine istisnai ve bilinmeyen okuyuşları vermek ve onlar üzerinden değerlendirme yapmaktır. Müellifimiz de böyle yapmış ve med ile ilgili olarak Verş'in kendine has olarak uyguladığı okuyuşu bu başlık altında vermiştir.

Mısırlılardan (Mısriyyûn) Verş'in asıl med konusunda tek kaldığı bir rivayet geldiğini ifade eden müellifimiz bu meddinde onu kimsenin takip etmediğini ifade etmiştir. Bunu söyledikten sonra o meddin kısımlarını anlatmış, harfî med ile oluşan bu meddin çeşitlerinden meddi ivaz, meddi bedel gibi kısımları açıklamış ve bunlara dair örnekler vermiştir.

Verş'in kendisinde tek kaldığı med ile ilgili olarak ise üç çeşit meddin istisnalarını sıralamıştır. Bunlardan ilki, harfî med ya da harfî lînden önce bir kelimenin sonunda ya da ikisi bir kelimeye geldiğinde bunlarda oluşan meddir. Bunun örneği *ومن , وءادم , ءامن* gibi kelimelerdir. Bunları kurrâ genellikle meddederek okumuştur. Önceki kelime başka harf olup *القران* gibi sakin olursa o zaman meddetmede ihtilaf yoktur. Ancak bunu önceki durumlardan istisna etmişlerdir. Burada bunlara benzeyen *إسرائيل* kelimesi de vardır ki hocası Ebû'l-Feth'den nakille müellifimiz bu kelimeyi Verş'in öncekilerden istisna tutmadığını ve bunu med ile okuduğunu kaydetmiştir. Nehhâs bu kelimeyi Ye harfî olmaksızın yazmıştır. Şenebûz tariki böyledir. Ancak ondan gelenler şâz olduğu için bu kelime böyle Ye'siz alınmamış ve nakledilmemiş olması gerekir. Verş'in tek kaldığı birinci med budur.

³⁹⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/469.

Bir kısım kurrâ yukarda bahsettiğimiz Hemze ve Elif'in başka gelmeleri durumunda bunları da medden istisnâ etmişlerdir.

Çoğunluğu ise sonda tenvinli gelince bunları meddedilmeyenlerden istisna tutmuş yani medli okumuşlardır. ماء , و غناء ve جفاء kelimeleri böyledir. Bunları kurrâ اؤنمن'ye kıyas etmişlerdir.

Bundan sonra müellifimiz kimilerinden bu ve benzerlerine dair rivayetleri aktarmış ve onların med etme gerekçelerini de izaha gitmiştir. Bunlardan illetli olmayan hemzeleri Verş'in medd ile okuduğunu ve bunda Hamza'nın ona kaltıldığını ifade etmiştir.

Babasının kendisine bildirdiğine göre müellifimiz Verş'in ziyade meddi ziyade bir şekilde uzatmasının sebebinin harfi medden sonra hemzenin gelmesi olduğunu zikretmiştir. ءامن , واوتى , وايمان vb. kelimelerde o, bu nedenle işba' ile med etmiştir. Bunlara muttasıl olanları da tabi kılarak onları da ziyade meddetmiştir. Bunun sebebini ise o şöyle izah etmiştir:

Med hemzede lafzı hemze ile buluşturmak için bir araçtır. Medler hemzenin mahrecinde sonlandığı için medden sonra hemzeyi telaffuz etmek kolaylaşır. Hemzenin telaffuzu ise daha önce de geçtiği gibi oldukça zordur. Bu zorlukta bir de med eklemek onu aslında daha zor yapar. Ancak burada med nihayet bulmakta ve tam da hemzenin mahrecinde sonlandığı için hemzeyi telaffuz etmek kolay hale gelmektedir. Burada bir gereklilik olduğu için değil meddi hemze takip edip ona tabi olduğu için bir kolaylık meydana gelmektedir. Burada bir illet aramak illa da gerekmez. Ancak sebebi zikredilecekse bu söylenebilir. Yine القران ve طمأن kelimelerinin illeti ise bu şekilde med edilmek bakımından sadece diğerlerine tabi kılınmaktır. Özel bir illet bulmaya gerek yoktur.

Verş'in ikinci meddi aslîsi, meddi lîn dediğimiz sakın olan Vav ve Ye harfinden sonra hemzenin gelmesidir. Bunlardan olan مؤثلاً ve الموءودة kelimelerinde meddi temkini uzatmamıştır. Bu şekilde uzatmadığı bir diğer med de سواتهما ve سواتكم kelimelerindedir. Verş'in bu birinci türden medleri ziyade şekilde uzatıp شئى'den başkasında ise uzatmayıp kasr ile okuduğunu ifade etmiş olan müellifimiz bunun Tahir b. Galbûn'un rivayeti olduğunu belirtmiştir.

Bu medler üzerindeki vakıf ile ilgili olarak ise müellifimiz Verşin med gerekiyorsa bunlarda vakıf halinde med üzere yoksa meddetmeden vakfettiğini ifade ederek bu babı tamamlamıştır.

2.2.12.2. Ayet Sonlarında Bulunan Medler

Bu medler iki sakinin birbiri ile karşılaşması sebebiyle bir illetin bulunması sebebiyle müellifimiz tarafından bu esere alınmıştır. İki sakin karşılaşırsa meddedilirken iki sakin bir arada bulunmazsa med yapılmaz. Müellifimiz Mekkî ve Ebû Amr'ın bunları dört kısımda değerlendirdiğini ifade etmiştir.

Birinci kısımda iki vecih vardır. *ح* , *ه* , *يا* ve *طا* harflerinden işba' yapılmaksızın med kısa tutulur. Meddi temkin denen bu uygulamada bir elif miktarından fazla uzatılmaz. İki sakin karşılaştığında yalnızca Verş'ten bir rivayet ile işba' rivayet edilmişse de geri kalan kurrânın tümü kasr ile uzatmıştır.

İkinci kısım kendisinde harfî med bulunmayan elifin bulunduğu harflerdir ki bunlarda med olmaz. Çünkü harfî med bulunmadığından med yapılmaz.

Üçüncü kısım üç harf üzere harfî med, lîn ve işba' üzere olandır. Bunlar *كاف* , *ميم* , *سين* ve *قاف* harfleridir. Bunlarda kurrâ uzatmışlardır.³⁹⁷ İdgamlı olmayan her harfte uzatma tercih edilmiştir. Bazılarında ise idgam olsa dahi med ile idgam arasında okuyanlar olmuştur.

Dördüncü kısımda *عين* harfleri vardır ki bunlar iki yerde hurufu mukattaadadır. *حم* عسق ve *كهي* عصب. Bunlar Meryem ve Şûrâ surelerinin başında bulunur. Bunları Verş med ile okumuş diğerleri ise uzatmamışlardır. Burada Verş'in med etmesi ile bu *ع* harfindeki *ي*'yi fazlaca tutması diğer kurrânın med etmemesi ile de med ile sükûn arası okuma kastedilmektedir.³⁹⁸

Müellifimiz bu konuyu tamamlamadan önce sonu *ن* ve *م* harfleri ile biten kelimelerdeki iftilafı da zikretmiş ve öylece sonra erdirmiştir.

³⁹⁷ Mekki b. Ebî Talib, *et-Tebşıra*, 18.

³⁹⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/480-481.

2.2.13. Hamza'nın Sektesi

Hamza'nın sektesi de kendine has olduğu için ona da bir ayrı başlık açan müellifimiz sekte konusundan müstakil olarak ona ait olan sekteyi eserinde bu başlık altında ele almıştır. Hamza Verş'in nakil yaptığı yerlerde sekte yapmıştır. Bu her kendisinden sonra başka bir kelimeye ait olan bir hemze gelen sakın harfte olurken harfi medlerde olmamaktadır. Müellifimiz aslında bunun hafif bir sekte olduğunu belirtmiştir. Ona göre burada Hamza bir vakf yapmayı değil tecvîd ile tahkik üzere okumayı ve açıkça hemzeyi belli etmeyi kastetmiştir. Bunun örnekleri *قد افلح* , *من امن* , *من اليم* ve *عليهم أنذرتهم* gibi kelimelerdir. Ayrıca lamı tarifin durumu da kameri harflerde bir kelimedede geldiğinde bunlar ve benzerleri gibi olur. Bunlardaki durum ise iki kelime arasına göredir. Müellifimiz sektenin örneklerini verdikten sonra *قالوا آمنة* ve *في أنفسكم* gibi ifadelerde Dâni'den nakilde bulunmuştur. Hamzanın yaptığı sektenin bu türünün amacı, farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse gizli kalır korkusuyla hemzeyi iyice belli etmektir.³⁹⁹ İbn Zekvân, Hafs, Hamza ve İdris yukarıda verdiğimiz sekteye ilişkin örneklerde bi hulfın sekte yaparlar.

2.2.14. Harekelerin İhtilas ve İşkânı

İhtilas harekeyi seri bir şekilde söylemek, üçte birini bırakıp üçte ikisi ile telaffuz etmektir. Bu işba''ın zıttıdır. İşba' ise harekeyi tam çıkarmaktır. O da harekeyi sakın bir şekilde tam okumaktır⁴⁰⁰ Harekeyi okurken yavaş bir şekilde okumak şeklindeki tanım Hamevî'ye aittir. Ebû Ma'ser et-Taberî ise bunu, harekenin sesini kısmadan tam bir şekilde okumaktır⁴⁰¹ cümlesi ile ifade etmiştir. Müellifimiz bu başlık altında vecihlerde harekenin ihtilas ile ve sükûn üzere okunduğu kısımları zikretmiştir.

Bakara'da iki yerde olan *بارئكم* (Bakara, 2/54), *يَأْمُرُكُمْ* (Âl-i İmrân, 3/80), *يَأْمُرُهُمْ* (A'râf, 7/157) ve *يَنْصِرُكُمْ* (Âl-i İmrân, 3/160) ifadelerinde kurrânın ihtilaf ettiğini haber veren müellifimiz Sibeveyh'in dil ile ilgili izahlarına ve Ebû Amr'ın hemzeyi belli ederek

³⁹⁹ Dâni, *et-Teyssîr*, 62; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/419-420.

⁴⁰⁰ Bkz. Makdîsî, Ebu'l-Kasım Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim ed-Dimeşki, *İbrazu'l-Meanî min Hırzu'l-Emânî*, thk. Şeyh İbrahim Atve İvad, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, tsz.), 42.

⁴⁰¹ Bkz. Hamevî, İbn Ebi'r-Rida Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Halebi, *el-Kavâid ve'l-İşârât fî Usuli'l-Kirâât*, thk. Doktor Abdulkerim b. Muhammed el-Hasan Bekkâr, (Şam: Daru'l-Kalem, 1406), 1. Baskı, 44.

okuduğuna dair verdiği bilgiyi nakletmiştir.⁴⁰² İbnü'l-Cezerî de يَأْمُرُكُمْ kavli şerifini örnek getirmektedir. Onun belirttiğine göre Ebû Amr, burada Râ harfinin harekesini ihtilas ile kısararak okumuşken diğerleri işba' ile okumuştur.⁴⁰³

Müellifimiz bu konuyu Ebû Cafer, İbn Mücahid ve Sibeveyh'ten yaptığı nakillerle bu kelimelerde kimlerin işba' ile kimlerin ise ihtilas ile okuduklarını açıklamıştır. Yukarıdakilere اَرْنَا kelimesinin çeşitli kalıplarını da eklemiş ve bunları da nakilleri ile vererek bu konuyu tamamlamıştır.

2.2.15. He Harfleri

Müellifimiz He harfleri ile ilgili olarak bu harfin çeşitlerini ele almakla konuya başlamış ve bunları örneklendirdikten sonra her birini tek tek ele alarak açıklamıştır. Ona göre altı çeşit He vardır. Bunlardan ilki Aslî He'dir. الله , آله , نفقه gibi kelimelerde olan He harfleri bu türdendir. Bunlarda kurrâ arasında bir ihtilaf yoktur. Ancak هو ve هي gibi zamirlerde olduğu gibi sonunda Vâv ve Yâ harfi bulunan He harflerinde ihtilaf mevcuttur. Bunları Kalun ve Kisâî sakin He olarak okumuşlardır. Ebû Amr ise başında ثَم gelen He'lerde onlara katılmıştır.

İkincisi müenneslik Te'sinden dönüşen He harfidir. Müellifimiz buna müenneslik He'si demiştir. Bu vasıl halinde Te iken yalnızca vakıf halinde He olduğundan onu da bu harfle ilgili açtığı başlık altında vermiştir. Bu konuda Te harfinin fiildeki durumları ve diğer He olanlar şeklinde uzun uzadıya açıklamalara giren müellifimiz daha sonra bedel olan He dediği üçüncü kısma geçmiştir. Ona göre bu, هذه'deki He harfidir ve Ye harfinden ibdal edilmiştir. Bu Ye harfinde kurrâ arasında ihtilaf yoktur.

Dördüncüsü İvaz He'sidir. Bu He harfi ile ilgili Bezzî'nin vakıf halinde olan لَمْه , لَمْه ve لَمْه gibi mimlere eklediği ve sakin okuduğu He harflerini zikretmiş olan müellifimiz bu konuda dil ile ilgili bazı kısa izahlara da girmiştir.

Beşinci He, Sekte He'sidir. *Hâussekt* denilen bu harfte ihtilafın bulunduğunu ifade eden müellifimiz bunun beş yerde olduğunu kaydetmiştir: لَمْ يَسْتَنَّه (Bakara, 2/259), اَفْتَدِه (En'âm, 6/90), كَتَابِيَه (Hâkka, 69/19, 25), مَالِيَه (Hâkka, 69/28), سُلْطَانِيَه (Hâkka, 69/29), مَا هِيَه (Karia, 101/10). Bunlara حَسَابِيَه (Hâkka, 69/20, 26) kelimesi de ilave edilebilir. Ancak

⁴⁰² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/485-486.

⁴⁰³ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/212.

müellifimiz bunu katmamıştır. Kendisi bunu Irak ehlinde olan İbn Zekvân'a okuduğunu, bunu iskân ile vakıfta ve vasıl halinde ise iskat yani düşürmek suretiyle okuduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Altıncı He Müzekkerden Kinaye He'sidir. Bu ise ittifak olunan ve ihtilaf edilen şeklinde ikiye ayrılır. Müellifimiz bu türün Kur'an'da çok olduğunu ifade ederek bunları şerh etmiştir. O bunları He olarak ele alsa da aslında bu kısım zamir olan He hakkındadır.

2.2.16. Vakıf

Vakıf diye kısalttığımız bu başlık aslında İbnü'l-Bâzîş'in *el-İknâ*'da "Hat Üzerinde Vakıf" şeklinde Kur'an hattına uygun olarak yapılan vakfı kastettiği bir başlıktır. Ancak burada İbn Kesir haricinde bütün kurrâ Mushaf hattına riayet ederek vakf ettiği varid olmuştur, dediği için bu vakıf başlığı ile yetinmeyi uygun gördük.

O, vakıf konusunda kurrâdan varid olan her bir rivayeti bu başlık altında kıraat imamlarının adını sırasıyla yazarak "haddesena" ifadesi ile başladığı isnatla birlikte sıra ile vermiştir. Bunlarda ortak cümle son satırda o kıraat imamının vakıfta Mushafın hattına tabi olduğu şeklinde hemen hepsinde ortaktır. İbn Kesir'in yukarıda söylediğimiz istisnası haricinde Hamza'nın da Mushafta elif ile yazılmış olan bazı kelimelerde elifsiz veya elifi dikkate almadan durduğunu da kaydetmiştir.

Müellifimiz ayrıca فقص ما انت قاض (Taha, 20/72) ayetindeki gibi sonu mahzûf yâ ile biten kelimelerde vakıf ile ilgili rivayeti zikremiş ve bunlarda vakıf yaparsan ister yâ ile istersen yâ'sız durabilirsin⁴⁰⁵ diyerek konuyu bitirmiştir. Son kısımda müellifimiz babasından Osman b. Said rivayeti üzere İbn Kesir'in kıraatini هاد kelimesinde geçtiği her yerde ما عند الله باق , واق , من وال , فقص ما انت قاض kelimelerini ise sadece bu kelimelerde durulduğunda yânın isbatı ile okuduğunu ifade etmiştir. Ancak Ebû Tahir'in İbn Mücahid'den naklettiği "bu kısımlardaki çoğu vakıfta İbn Kesir için yâ ile vakfettiği rivayet edilmiştir, ne var ki, Mekkelileri bunu bilmezler" şeklindeki ifadesinden sonra o, en doğrusunu Allah bilir demiştir. Ona göre diğer tüm kurrâ bunları Mushaf hattına uygun olarak yâ'sız ve son harfin sükûnu üzere okuyarak vakfetmişlerdir ve doğru olan da budur.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/490.

⁴⁰⁵ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/522.

Müellifimiz vakıf halinde Hamza'nın vakıfta hemzeyi terk ettiğini kaydetmektedir. Ona göre Hamza, ister ortada isterse sonda gelsin, Yâ harfi varsa ve bu Yâ ister sakın sakın isterse de harekeli olsun; isimde ya da fiilde gelsin, vakf halinde ve vasl halinde okuduğu Hemzeleri terk etmiştir.⁴⁰⁶ Örneğin: الْمُؤْمِن (Haşr, 59/23), يُؤْمِنُونَ (Bakara, 2/3), يَسْتَهْزِئُونَ (En'âm, 6/5), حَاسِبِينَ (Bakara, 2/65), طَائِعِينَ (Fussilet, 41/11), فَمَالُونَ (Sâffât, 37/66) ifadelerinde olduğu gibi.

Hamza'dan rivayet edilen bu konuda belirli harflerden ibarettir. Ne var ki, kıraat âlimleri, aslında bu konuyu uzatmış ve birçok kuralı da buna dâhil etmişlerdir. Bu aslında bir yanılgıdır. Çünkü İbn Mücahid'in naklettiğine göre Hamza yaptığı her vakfta Kur'an'ın tamamında, Hemze'yi terk etmeyi tercih etmiştir.⁴⁰⁷ Durum böyleyken daha farklı kuralları buna dâhil etmek konuyu uzatmaktan başka bir anlam ifade etmemektedir.

Müellifimiz vakıf halinde ictmai sakineyn yani iki sükûnlu harfin birbiri ardınca gelmesinin mümkün olduğunu bu durumda ise Şenebûzî ve Hulvânî'den nakille Elif'in sabit olmayacağını nakletmiştir. Ancak Ebû Bekir bunun Arapçasına güvenilmeyen birinden hikâye edildiğini o nedenle de güvenilir olamayacağını ifade etmiştir.⁴⁰⁸

Asım'dan rivayet edilen şeddeli olan harflerde vakf ile ilgili rivayette müellifimiz İsmet b. Urve kanalıyla Asım'ın وَكُلِّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَقَرٌّ (Kamer, 54/53) gibi sonu şeddeli bitenleri çift olarak okuduğunu kaydetmiştir.⁴⁰⁹ Ahvâzi ise bunda aslında hazf olması gerektiğini ancak kıraatin bir sünnet olmasından dolayı kaideyle değil rivayetle hareket edildiğinden böyle okunduğunu buna eklemiştir. Ona göre Kisaî'de buna uymuş ve ondan bu rivayete muhalif bir şey zikredilmemiştir.

Sonu dammeli bitenlerde Ebû Amr'ın vakıf halinde işmamı tercih ettiğini kaydeden müellifimiz Halef'ten rivayetle Kisaî'nin bu tür işmamın yapıldığı منه gibi sonu dammeli olanlarda tahfifi daha sevimli bulduğunu eserine almıştır.⁴¹⁰ Bu ifadelerinde

⁴⁰⁶ Müellifimiz terk ile burada bazen hazfı bazen de teshili kastetmektedir. Bunu o, bazen aynı zamanda aynı iki anlamda kullanılmıştır. Burada verilenlerden ilk ikisi hazfe, kalanlar ise teshile örnektir. Hamza'ya göre طَائِعِينَ hariç kalan diğer örneklerde de hazf yapılır; طَائِعِينَ 'de ise medd ve kasrla birlikte sadece teshil yapılır. Bu konu hakkında Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1, 433.

⁴⁰⁷ Bkz. İbn Mücahit, *es-Seb'a fi'l-Kırâât*, 133; Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1, 428-491.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/531.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/511-12.

⁴¹⁰ İbnü'l-Enbârî, *İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/432-433.

görüldüğü gibi müellifimiz meseleleri anlatırken gerekli örnekleri vermiş ve konuyu daha detaya ihtiyaç bırakmayacak letafet ve yeterlikte işlemiştir.

2.2.17. İşaretin Caiz Olmadığı Yerler

İbnü'l-Bâzîş'in burada işaret ile kastettiği şey işmam mı yoksa ravm mı olduğu çok açık değildir. Çünkü biraz sonra değineceğimiz gibi bazen işmam ile ilgili örnekleri vermiş bazen ise ravm konusundaki ihtilaflara değinmiştir. Her iki konuyu da birlikte işlemiş olması da muhtemeldir.

Ona göre arızı hareketlerde işaret caiz olmaz. Çünkü bunlar iki sakın hareketinin birbirine uğraması anlamındaki iltika-i sakineyn durumunda söz konusudur. Müellifimiz bunlara عصوا الرسول (Nisa, 4/42), اشتروا الضلالة (Bakara, 2/16) ve فلينظر الإنسان (Abese, 80/24) ifadelerini örnek vermiştir. Bu şekilde o, kendisinde işaret caiz olmayanlar şeklinde ele aldığı revmle ilgili konunun sonunda kendisinden kıraat okuduğu anlaşılan babasından nakille çoğul mimlerinde ravm ve işmamın caiz olmadığını kaydetmiştir.⁴¹¹ Dikkat çeken husus bu konuyu İbnü'l-Bâzîş'in ravm değil işaret olarak ele almış olmasıdır. Müellifimiz işmâm ve revmi beraber ele almış olması da muhtemel olduğundan bu durum diğer baktığımız eserlerden farklılık arz etmiştir.

Örnek olarak İbnü'l-Cezerî konu ile ilgili olarak kendisinde harfi med ve hemze birlikte bulunan ve hemzenin ibdal edilmediği yerde ravm ve işmâm yapılmasının caiz olduğunu ifade etmiştir. Bunu, dört çeşit olduğunu söylediği vakıf halindeki hemzenin durumu ile ilgili kısımda ifade eden İbnü'l-Cezerî bu tembihlerden ilk ikisinde ravm ve işmâm konusundan bahsetmiştir. Bu kısımlardan ilki hemzenin ibdal edilmediği ve kendisinde vakıf halinde ravm ve işmamın yapılmasının caiz olduğunu söylediği kısımdır. Bu kısmın sonunda eğer hemze ibdal edilmişse onda ravm veya işmam yapılmasının caiz olmadığı bilgisine yer vermiştir. İkinci tembihinde ise herekeli hemze kelimeye iki yerde bulunur da herekeli bir harf veya bir eliften sonra gelirse, bu hemze dammeli veya kesreli geldiğinde bunda revm ve işmâm yapılmasının caiz olduğu bilgisine yer vermiştir.⁴¹² Buna göre önemli olan hareketin kesra ve damme olmasından başka üzerinde bulunduğu harfi hemze ise hemzenin ibdal edilmemiş olmasıdır. Çünkü

⁴¹¹ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/531.

⁴¹² Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/463.

hemze ibdal edilmiş olursa bunda ravm veya işmâm yapılamaz. Görüldüğü gibi İbnü'l-Cezerî konuyu ravm ve işmam olarak iki kelimeyi birlikte zikretmek suretiyle işlemiştir.

İbnü'l-Bâziş'e göre sonu hemzeli olan kelimenin harekesinin nakli kendisine nakledilen harfin harekesine olursa bu, Hamza ve Hişam'ın kıraatinde caizdir. Bu , دفعاء , ملء , جزء vb. kelimelerde olur. Bunlarda hemzeden önceki harf sakin olduğu için onun harekesi arızidir. Ona göre bu ونحر ان'deki gibi değildir. Çünkü burada bir kelimede olduğu için hemze lazımdır. Hemze öyle olunca hareke de lazımdır. Müellifimiz bu şekilde kelimenin ortasında ve sonundaki hemzelere ilişkin işarete dair okuyuşları verdikten sonra sonunda tenvin olan kelimelerin kesra ile nakledildiğini ifade etmiştir.⁴¹³ Burada ise işaret yerine bunlar kesra üzerine bina edildiği için irab hareketleri gibi işmam ve ravm yapılr şeklinde kaydetmiştir.

İbnü'l-Bâziş hâi mübeddele denilen tâi tenis'den dönüşen نعمه (Hucurât, 49/8), جنه (Haşr, 59/20), رحمه (Bakara, 2/178) ve ربه (Bakara, 2/5) ifadelerindeki hâ'da işaret/revm'in caiz olmadığını söylemiştir. Çünkü burada hâ vakıf halinde başka bir harften dönüşmüştür.⁴¹⁴ Burada onun bahsettiği hâ aslına hâ harfî değil tâ harfidir. Ancak okunuşta vakıf halinde hâ olduğu için bu konuyu hâ harfine göre değerlendirmiştir. Burada ona göre bu vakıf için sükûn (sükûnu lazım)⁴¹⁵ gereklidir. Bu nedenle hâ harfî harekelenemez.⁴¹⁶ Bundan sonra o, Tâ'dan dönüşmemiş olan gerçek Hâ harflerine geçer. Bunlardan kastımız üçüncü tekil gaib zamirde olan hâ gibidir.

Müellifimiz son hareke fethalı geldiğinde ya da منه (Bakara, 2/74), عنه (Yusuf, 12/12), إجتباه (Nahl, 16/121), أناه (Bakara, 2/251), عليه (Bakara, 2/129), قال الله (Âl-i İmrân, 3/115), من عند الله (Bakara, 2/79) ifadelerinde olduğu gibi öncesi sakin olan müfret zamirlerde sükûn üzere vakfetme konusunda kurrâ arasında bir ihtilafın olmadığını ifade etmiştir. Bu türden olanlarda revm üzere durmak konusunda da kurrâ icma etmiştir. Ona göre hâ (ه)nin öncesindeki harfin harekeli ya da sakin olması burada farketmez. حوله (Bakara, 2/17), ليفجر أمامه (Bakara, 2/5), فهو يخلفه (Sebe, 34/39) ve لأهله (Tâhâ, 20/10)

⁴¹³ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/529.

⁴¹⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/530.

⁴¹⁵ Sükûnu Lazım ifadesi “vakfen sabit vaslen sakıt olan sükûn” olarak tanımlanmıştır. Bu ifade vakıf ve vasıl halinde sükûnun harekeye dönüşmemesi anlamındadır. Ancak burada İbnü'l-Bâziş sükûnu lazım ifadesini tâi tenisten dönüşen hâ için başka bir şekilde harekelenemez hâ olarak daima sakindir anlamında kullanmıştır. Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/530.

⁴¹⁶ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/530.

örneklerinde durulduğunda kuvvet veya aralarındaki fark sebebiyle revm yapmak caiz olmaz. İbnü'l-Bâzîş konuyu sonu hemze ile biten البناء (Bakara, 2/22) gibi kelimelerde vakıf halinde bu ve benzerlerinde hemze elife kalbolunmadığı için işmam ya da revm yapmanın caiz olmadığını ifade ettikten sonra Vav ve Yâ harflerinin de işaretinin aynı olduğunu söylemiştir.⁴¹⁷ Müellifimiz cemi mimlerinden sonra med ile olan okuyuşlarda işaretin durumunu verdikten sonra bu konuyu bitirir.

2.2.18. Harekeli Harfte İşmâm

Harekeli harfte işmâm konusu müellifimizin müstakil bir başlık olarak ele aldığı müstakil bir konu olmakla diğer kıraat eserlerinden ayrılır. Başka eserlerde ravm ve işmam birlikte geçerken İbnü'l-Bâzîş burada harekeli harfte işmam diye bir bahis açarak özel bir uygulama gerçekleştirmiştir. Ancak bu diğer eserler için kullanımda yaygın değildir.

Aslında düzenli olan harekeli haldeki işmamın uygulanması konusunda kurrâ arasında ihtilaf bulunduğunu ifade ederek konuya başlayan İbnü'l-Bâzîş, bunun aynel harfi (orta harfi) illetli fiillerin mefulunde meydana geldiğini ve bunun altı fiil olduğunu ifade etmiştir. Bu fiiller şunlardır: قیل (Bakara, 2/13 vb.), وحیل (Sebe, 34/45), وسیق (Zümer, 39/71, 73), وسىء (Fecr 89/23) ve وسىء (Bakara, 2/255). Bunlar her nerede gelirse bunlarda ihtilaf vaki olur. Kisâi ve Hişâm bunları her geldikleri yerde, telaffuz esnasında harekelerini dammeye yaklaştırmak suretiyle işmam yaparak okumuşlardır. İbn Zekvân'ın bunların sadece dördünde قیل , حیل , سیق , سىء ve وسىء'te işmam yaptığını zikreden müellifimiz Nafi'in قیل ve وسىء fiillerinde işmam yaptığını, diğer kurrânın ise tamamını işmamsız okuduklarını kaydetmiştir.

Bu fiillerde uygulanan işmamın hakikatinin başlangıçta damme ile başlanmasına rağmen bitirirken kesraya doğru hafifçe meylettirmek suretiyle uygulamak olduğunu ifade ettikten sonra İbnü'l-Bâzîş, bunun böyle yapılmasındaki amacın aslına delalet etmesi olduğunu vurgulamıştır. Bu fiillerin aslı فُعِلَ (fu-i-le) olduğunu belirttikten sonra o, bitirirken رمى fiilinin bitimi gibi yâ'ya meylettirerek telaffuzu bitirmekle bu işmamın uygulandığını haber vermiştir.

⁴¹⁷ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/531.

Ona göre Ebû Muahammed Mekkî bu fiillerin harflerinin tamamını telaffuz etmeden işmam yapılmasını caiz görmüş سيء ve سيئت fiillerinde ise hemzeyi ayrı okumayı daha güzel görmüştür.⁴¹⁸ Çünkü o muttasıl harflerdeki işmamın munfasıl harflerdeki gibi güzel olmadığı görüşündedir.

İbnü'l-Bâziş'e göre işmâmın hakikati bu fiillerde öncesi kesralı olan harfin harekesini dammeye benzer bir şekilde belli etmektir. Bu uygulama harfin aslına delalet eder. Nitekim fiil رمى ise burada elfinin yâ'dan dönüştüğüne delâlet eder. İşmâmın hilafına vakıf halinde bu imâle gibi durulur.⁴¹⁹ Bu fiillerde durulduğu takdirde burada işmâm yapıldığında o, işmamın imâleye benzeyeceğini ifade etmiştir. Böyle olunca vasıl halinde işmam yapmak daha güzel olur. Nitekim Ebû Muhammed Mekkî'den nakille İbnü'l-Bâziş de bunu ifade etmiştir.

تأمننا (Yusuf, 12/11) ayetinde işmâmla beraber idgam sahih olduğu için kurrâ burada idgam yapmak konusunda icma etmişlerdir. İhfa yapılmaksızın idgama hamledilir. İdgam doğru bir şekilde yapıldığında hareke ortadan kalkar. Ravmın harekesi konusunda ravm ile beraber idgam yapmak doğru olur. Çünkü sükûnu halinde idgam edilen harf kendisinde durulan harf gibidir. Kendisinde durulan harfte de işmâm yapmak caizdir. Böylece revmde idgam yapmak caiz olur diyen Ebû Ali'nin aksine müellifimize göre ehli eda bunu mahza idgam diye isimlendirmişlerdir. Ayrıca bazıları onu ihfa diye de isimlendirmişse de bu ihfaya sadece kısmen benzer.⁴²⁰ Görüldüğü üzere İbnü'l-Bâziş işmam konusunu müstakil olarak ele almamasına rağmen başka eserlerde rastlamadığımız şekilde harekeli harfteki işmam konusunu ele almış ve bu konudaki rivayetleri yukarıda kısmen aktarmaya çalıştığımız şekilde eserinde kaydetmiştir. Bundan sonra o yâ harflerine ilişkin olan ihtilaflara geçmiştir.

2.2.19. İzafet Yâ'ları

Bu başlık altında müellifimiz kurrânın ıstılahında bulunan zaid yâ harflerinden konuşanın kendisine delalet eden yâ harflerini kastetmektedir. Bunlar isim, fiil ve harflere bitişebilirler. Buna örnek verecek olursak: إني ولي , هداني , فطري , ذكرى , نحوى vb. Bu yâ'lar bir

⁴¹⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/535.

⁴¹⁹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/534-535.

⁴²⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/535.

sonraki konuda işleyeceğimiz zaid yâ'lerden dört maddede ayrılır. Bunları bir sonraki zaid yâ'lar başlığının altında vermek daha uygun olacaktır.

Bu yâ harfleri müellifimizin hocalarından başkaları tarafından bu şekilde isimlendirilmiş ve müellifimiz de eserinde bu ayrımı yâ harfinde olan ihtilafları düzgün bir şekilde gruplandırma amacına onu ulaştırdığı için tercih etmiş görünmektedir. Bunlar eğer burada gurplandırıldığı gibi ezberlenirse artık ferş konusunda yâ harfleri ile ilgili başka bir şeye ihtiyaç duyulmaz. Bu şekilde düzenleme yapanlar başka bir şeye ihtiyaç duymadan uygun bir yolla onları öğrenmiş olur.

İbnü'l-Bâzîş bu Yâ'ları kendisine rivayet edildiği şekilde düzenlemiştir. Ona göre Ebû Amr ve Ebû Ali Fetha ile mi yoksa sükûn ile mi okunacağı konusunda ihtilaf bulunan yâ harfleri iki yüz on dört tanedir. Bunlar ya fethalı, kesralı ve dammeli bir hemze ile takip edilir ya da elif lam, vasıl elifi veya alfabenin diğer harflerinden biri ile karşı karşıya gelir. Burada tamamı için sayılan şekillerini verdikten sonra o, herbir yâ için kıraat imamlarından onu okuyuşlarına ilişkin vecihleri örnekleri ile aktarmıştır.⁴²¹ Bu izafet yâ'larının tamamını vermek yerine birkaç örnek vermekle konuyu işlemek yeterli olacaktır.

Birinci tür olan fethalı bir hemzeye uğraması durumunda izafet yâ'sı إني اعلم , أني (Maide, 5/116) vb. gibi olur. İbnü'l-Bâzîş'e göre bunların tamamı Kur'an'da doksan dokuz yâ'dır. Ebû Amr böyle söylemişken, Ebû Ali bu sayıyı yüz olarak vermiştir. Onun Ebû Amr'ın söylediğine ilave olarak verdiği ziyade olan yâ A'râf Suresi'ndeki ارنى أنظر kelimesindeki yâ'dır. Bu harfleri Hameyyân ve Ebû Amr her nerede gelirse fetha ile okumuşlardır. İmam Nâfi' sadece iki yâ harfini fetha ile okur. Bunlar هذه سبيلى ادعوا (Yusuf, 12/107) ifadesi ile ليلىونى ءأشكر (Neml, 27/40) ifadesindeki yâ harfleridir. Kalun'dan gelen rivayet ise onun çoğunlukla sükûn ile okuduğudur. Ancak yine de bu ikisinde ihtilafı vardır. Fetha ile de okuduğu rivayet edilmiştir. Müellifimiz bunlardan her birini ihtilaf ile okuyanları verdikten sonra kesralı hemzeye uğrayan yâ harfleri ile ilgili örneklerle geçmiştir. Buraya kadar olan kısımda dikkat çeken İbnü'l-Bâzîş'in tariklere de yer vermesidir. Bu cümleden olarak o, Ebû Rabia'nın Kunbul ve Bezzî'den عندى اولم (Kasas, 28/78) ifadesinde onların buradaki yâ harfini sükûn ile okuduklarını rivayet etmiştir.⁴²²

⁴²¹ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/538-543.

⁴²² İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/538.

Kesralı hemze'ye uğrayan yâ harflerine İbnü'l-Bâzîş منى إنك , أنصارى إلى (Âli İmrân, 3/65) vb. ifadeleri buna örnek vermiş ve bunların Kur'an'da tamamının elli iki yâ olduğunu, İmam Nafi' ve Ebû Amr'ın bunları geldiği her yerde fetha ile okuduklarını ifade etmiştir. Yine Ebû Amr bunlardan on tanesini sükûn ile okumuş ve Kalun sadece birini sükûn üzere okumuştur.⁴²³ Müellifimiz bu bilgileri verirken tümünde bu yâ harflerinin geçtiği yerleri vermiştir. Bunlardan Hafs'ın yalnızca أمى إلهين , أمى إلهين (Maide, 5/68, 116) kelimelerini geldiği her yerde fetha ile okuduğunu kaydetmiştir.

Üçüncüsü yâ harfinin damme harekeli hemzeye uğramasıdır. İbnü'l-Bâzîş buna إنى أمرت (Maide, 6/14) ifadesini örnek vermiş ve bu türden olan izafet yâ'larının tamamının Kur'an'da on tane olduğunu ifade etmiştir. Ona göre imam Nafi' bunlardan yalnızca birini fetha ile okumuştur. Bunun dışında kurrânın tamamı diğerlerini sükûn ile okumuşlardır.⁴²⁴

İzafet yâ'ları ile ilgili olarak İbnü'l-Bâzîş'in kaydettiği dördüncü kısım bu harflerden sonra elif lam'ın geldiği durumlardır. Ona göre kurrânın kendilerinde ihtilaf ettiği bu yâ'lar Kur'an'da on dört tanedir. Bunlara örnek olarak ربة الذي vb. ifadeleri verilmiştir. Müellifimiz bunların tamamını sırayla zikretmiş ve bunlara Ebû Amr'ın iki tane daha eklemek suretiyle sayıyı on altı olarak verdiğini ifade etmiştir. Bunlardan biri ayet sonuna gelen فبشر عباد الذين (Zümer, 39/17, 18) ifadesidir.⁴²⁵ Mushafta ayet sonuna geldiğinden hazfolunan yâ, burada yazılmamıştır. Bunlarda fetha ve sükûn üzere okuyan kurrâ'yı naklettikten sonra müellifimiz Ebû Şuayb'ın yukarıda geçen Zümer Suresi'ndeki ifadede vasıl halinde yâ'nın isbatı ile okumada tek kaldığını ifade etmiştir. Konunun sonuna altıncı ve yedinci madde olarak izafet yâ'sından sonra müstakil gelen elif ve diğer harflerin geldiği durumları da ziktettikten sonra bunlarda kurrânın ihtilaf ve ittifak ettikleri izafet yâ'larına örnekler vererek yaptığı kısa açıklamalarla konuyu tamamlamıştır.

2.2.20. Zâid Ye Harfleri

Bu başlık altında İbnü'l-Bâzîş ziyade olan Ye harflerini incelemiştir. Zevaiden kastı ziyade Ye harfidir. Bundan kasdettiği ise kıraat âlimlerine göre resmü'l-Mushaf'ta

⁴²³ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/539.

⁴²⁴ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/540.

⁴²⁵ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/541.

olmasa da okunan ziyade yâ harfleridir. Bu harfler Mushafta yazıda olmamakla birlikte tilavet esnasında ziyade olarak okunurlar. Bunlar bir önceki başlık altında incelenen izafet yâ'larından farklı olarak onlara göre zevaid kabul edilmiştir. Bu iki Yâ harfi birbirinden dört yönden ayrılır.

Bunların ilki, Ziyade yâ'larının الداعى ve الجوارى gibi isimlerde يوم يأت ve ويسرى gibi fiillerde olmasıdır. Bunlar harfte olmazlar. Oysa izafet yâ'ları daha önce geçtiği gibi isim, fiil ve harflerde olur.

İkincisi ziyade yâ'ların Mushaf-ı Osmânî'de hazfedilmiş olmasıdır. Bu durum izatef yâ'larında mevcut değildir. Çünkü onlar Mushaf'ta yazılmaktadır.

Üçüncüsü ziyade yâ'lar kurrâ arasında hazf ve isbatı konusunda ihtilafın bulunduğu harfler iken izafet yâ'ları bunun hilafına yine kendilerinde ihtilaf bulunmasına rağmen bu ihtilaf kurrâ arasında bu yâ harflerinin isbatı konusunda değil iskân ve fetih ile okunması konusundadır.

Dördüncüsü ise ziyade yâ'larının aslî ve zaid olmalarıdır. Bunların kelimelere eklenmiş olarak bulunur. İzafet yâ'ları bunun hilafına aslen değil sadece zaid olarak bulunurlar.

Burada verdiğimiz bilgileri müellifimiz kitabında vermemiş ancak onun eserini tahkik eden muhakkik dipnotta kaydetmiştir.⁴²⁶

Müellifimize göre kendilerinde ihtilaf bulunan ve yazıda hazfedildiklerinde onun yerine önceki harfin kesra ile harekelendiği bu zaid yâ'lar toplamda yetmişbir tanedir. Bunlardan otuz iki tanesi bitişik iken yirmi dokuzu ise ayrı yazılmıştır. Verş bunların vasıl halinde kırk dördünü isbat ile okumuştur. Kalun ise bunların yirmisini isbat ile okur. Bunlardan on sekiz tanesi Verş'in zaid yâ'larındandır. Kendisinin tek olarak sabit okuduğu iki tanesi ان ترن انا (Kehf, 18/39) ve أتبعون اهدكم (Mü'min, 40/38) ifadelerinde bulunmaktadır.⁴²⁷ Bundan sonra müellifimiz tüm zaid yâ'ları isbat ve hazif ile okuyan kıraat imam ve ravilerinin bunları hangi sayılarda isbat ile ve kaçını hazf ile okuduklarını ifade etmek suretiyle konuyu işlemiştir.

⁴²⁶ Bkz. İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/545. Muhakkik'in başlıktan sonra bir yıldızla kaydettiği dipnot.

⁴²⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1/546.

2.2.21. Yazıda Sabit Olan Yâ Harfleri

Yazıda var olan bu yâ harfleri için müellifimiz önce Kur'an'da geçtiği yerlere Bakara Suresi'nden Münafikûn suresine kadar kaydetmiş ve ardından kurrânın onlarla ilgili olan okunmaları ile hazf ve isbat durumları hakkında bilgi vermiştir. Örnek olarak verdiği ilk *يَأْتِي بِالشَّمْسِ وَخُشُونِي وَلَا تَم* (Bakara, 2/150, 258) ve en son *لَا أُخْرَتْنِي* (Münafikun, 63/10) ifadelerini Kur'an'da geçen tüm yâ harflerinin yerine vermekle yetinebiliriz.

Bu yâ harflerinin hem vakfen hem de vaslen yazıda var olması (isbat) konusunda bir yer hariç tüm kurrânın ittifak ettiğini ifade eden müellifimiz bu ifadenin *فَلَا تَسْأَلُنَ عَنْ شَيْءٍ* (Kehf, 18/70) şeklinde yâ'sız okunuşu olduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu rivayet Ahfeş'ten gelen İbn Şenebûzi rivayetidir. Ahfeş bunu *Kitâbü'l-Âmm* adlı eserinde zikretmiştir. *Kitabü'l-Muallal*'inde ise vaslen ve vakfen ya ile yazılıp okunduğunu zikretmiştir.⁴²⁸ İbnü'l-Bâzîş diğer rivayetlerin kimlerden geldiğini de konunun sonunda sıra ile verdikten sonra konuyu bitirmiştir.

2.2.22. İmamların Tilavetin Keyfiyeti ve Tecvîdin Edasındaki İhtilafları

Kıraat ehli tüm âlimler tecvîdin lüzumlu olması bakımından elbetteki ittifak halindedir. Tecvîd ise harflerin mahreç ve sıfatlarını yerli yerince çıkarmak ve uygulamaktır. Ancak kıraat üslubuna gelince hadr ve tertilde kıraat âlimleri birbirinden ayrılmaktadır. Onlardan kimisi aynı noktada birleşse de ihtilaflı noktalar yok değildir.

İbnü'l-Bâzîş bu bilgileri verdikten sonra bu ihtilafların neler olduğunu anlatmaya başlar. Onun kaydettiğine göre Hamza ve Mısır kurrâsı ve Nafi'den rivayetle Verş lafzı uzatırlar. Meddi temkin ile okur ve şeddeli okuyuşu tercih ederler. Med ve Lîn uygularken onlar en az med miktarını ziyadesi ile okurlar. Bu konuda müellifimiz *في , و يؤتون الزكوة* onlar en az med miktarını ziyadesi ile okurlar. Bu konuda müellifimiz *في , و يؤتون الزكوة* ifadelerini örnek vermiştir.

Kurrânın, ayet sonunda *أَيُّكَ نَسْتَعِينُ* (Fatiha, 1/3-5) gibi ifadelerin nerede gelirse gelsin tümünde harekeyi doyurarak okuduklarını ifade eden müellifimiz, buna diğer benzerlerini de örnek vermiştir, *الميتة والدم ولحم الخنزير* (Maide, 6/3), *الموقودة والمتردة* (Maide, 6/3).⁴²⁹ İbnü'l-Bâzîş buradaki işbâ'ı Sibeveyh'in kitabında kaydettiği ver ve raf' halindeki işbâ' olarak kaydetmiş ve bunu dolgun ve uzatarak

⁴²⁸ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/531-552.

⁴²⁹ İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, 1/532.

okuyanların uygulaması olduğunu belirtmiştir. Bunun alameti ona göre vav ve ye harfleridir. Bu, ağızdan alınarak kuralı bilinecek ve öğrenilerek uygulanacak birşeydir.

Müellifimize göre Kalun, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın kıraatleri bu uygulamaya muhaliftir. Bunun sebebi ise onların kıraat ve tilavette sühulet, hadr ve tedvîri tercih etmeleridir. Bu nedenle onlar okuyuşlarında şeddede ifrat ve tahkikte mübalağa etmezler. Kisaî'nin kıraati bu iki kıraat arasında hadra daha yakın bir okuyuştur. İbn Amir'in kıraati de böyledir. Hatta İbn Zekvan'ın ondan tahkik üzere kıraat aldığı anlatılmıştır. Asım'ın kıraatine gelince müellifimiz bu kıraati Şerik b. Abdullah'ın tarif ettiğini belirterek onun medli, hemzeli ve şeddeli olduğunu Hamza'nın kıraatinin ise böyle olmadığını söylemiştir.

Ayrıca ağızdan almanın belirlenen bütün sınırları ve kurallarının öğrenilmesi tertil ile daha güzel ve kolay olur. Tertil ile okumak ve almak bu nedenle hadr ve tevassut ile okuyarak bu tecvid ve her bir harfin mahrecini doğru çıkarmanın kurallarını öğrenmekten daha verimli ve kalıcıdır. Bunların tamamı tecvid kuralları çerçevesinde ve harflerin doğru çıkarılması suretiyle uygulanmalıdır. Bunun için tecvid ehlini bazen tertil ile hadri bir arada bazen de hadr ile tertili bir arada uygularken görmekteyiz.⁴³⁰ Müellifimiz buna Ebû Amr'ın kıraatini kendisinin (daha tesirli olduğu için) tahfif ve idrac ile aldığını, böylece tahkik ile almış olduğunu ekleyerek konuyu bitirmiştir.

İbnü'l-Bâzî'sin senetlerini zikrederek verdiği kıraat alma rivayeti kıraat ehlinin okumadaki hassasiyeti açısından oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Ebu'l-Hasen el-Allâf el-Basrî, Ebû Amr'dan iştikâku't-tahkîk dediği bir usulle Hamza kıraatini okuduktan sonra Ebu'tasavvur-Tayyib el-Astahrî'ye otuzbeş hatim okumuş ve sonraki hatminde hocası vefat edince Sebe suresine kadar okumuş olduğu hatmi onun mezarında okuyarak tamamlamıştır. Buradaki iştikâku't-tahkîk Ahvâzî'ye göre kıraat vecihlerinin taksiminde tahkik mertebesinde daha üstün bir mertebedir.

Hamza da kıraatini tahkik üzere almıştır. Kıraat almada elde etmek istediğini ancak bu yolla elde etmiştir. Bağdat'ta kimse ondan hadr ile kıraat almamıştır. Böyle olmasına rağmen müellifimiz ona kendisinin kıraati hadr ile okuduğunu eğer tertil ile hadr olmasaydı, onun tecvidi üzere kıraati böyle elde etmesinin mümkün olmadığını ifade

⁴³⁰ İbnü'l-Bâzî, İknâ', 1/553.

etmiştir.⁴³¹ Günümüzde de kıraati aşere okuyanlar bunu indiraç usulü ile ve hadr üzere okudukları hatimlerle almaktadırlar. Böyle olması hem daha kısa zamanda ve hem de tüm kıraatleri birlikte almak konusunda kolaylık sağlamaktadır.

İbnü'l-Bâzîş Ebû Ca'fer'den nakille *tadribe* düşmeksizin okuyucunun kıraatinde tahzin yapmasında bir beis olmadığını ifade etmiştir. *Tahzin* ile okurken ister okuyuşun bir kısmında isterse tamamında olsun müzik tegannisine benzeyen nağmelerle terci' de yapmamak gerekir. Yine harfleri yutmamak gerekir ki, bunda bir hayır yoktur⁴³² diyerek müellifimiz konunun sınırını çizdikten sonra sesle güzelleştirmek üzere kolayca yapılan hafif namelerin ise güzel karşılandığını bu mevzuya eklemiştir.

Ahvâzi'den nakille ifadelerine devam eden müellifimiz Hadrın kolaylık, verimlilik ve düzenlilik kıraati olduğunu, mananın letafetinin onda bulunduğunu, okuyucunun hadr ile okurken Arap selikasından dışarı çıkmadığını kaydetmiştir. Nitekim fasih bir şekilde telaffuz eden kimseler hadr üzere okumada kıraat imamlarından birinden gelen hemze, med, vakıf, geçme, teşdid, tahfif, imâle, tefhim, ihtilas ve işba' şekillerinden biri ile nakli alarak okumalıdır, demektedir. Bunlardan herhangi birine muhalif olursa o takdirde okuyuş hatalı olur.

İbnü'l-Bâzîş'e göre hadr ile okuyan Verş rivayeti hariç İmam Nafi'in yine İbn Kesîr ve Ebû Amr'ın kıraatidir. Tecvîd ise ona göre yukarıda hadr ile ifade edilen irab ile ilgili güzelliğe riayet etmektir. Harekeleri işbâ' ile sakinleri belli ederek, aşırıya kaçmadan tam bir şekilde izhar yapmak ve harekeleri belli etmektir. İbn Amir ve Kisâî'nin kıraati bu şekilde tecvid iledir. Tecvîd ile okumak hiç terkedilmez. Ancak özel bir şekilde ayrı bir uygulamaya riayet edilecekse o başka.⁴³³

Müellifimize göre kıraat de Arap selikasına uygun olur. Nitekim Allah Rasulü'nden (sas), sahabe, tabiîn ve onları takip eden sonrakilerden de diller onunla güzelleşip ve zinetlenerek böyle gelmiştir.⁴³⁴ Bu ifadelerden sonra o, yukarıda bahsettiği kavramların herbirini açıklamış ve bunlara kıraat imamlarının uygulamalarına

⁴³¹ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/554.

⁴³² İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/559.

⁴³³ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/560.

⁴³⁴ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/562.

ilişkin örnekler vermiştir. Onun Kur'an talebesine ve kıraat okuyacak kimselere tavsiyesi ise bu bölümün sonundadır. Bu tavsiye ile bu konuyu tamamlamak istiyoruz.

“Kıraat öğrenecek talebeye tavsiyem harflerin mahreç ve sıfatlarını iyice ezberlemeleri ve idgam konusunda da anlatıldığı gibi harflerin mahreçlerinden daha ince meselelerden olan sıfatlarını elde ederken daha büyük dikkat göstermelidirler.”⁴³⁵ Buradan anlaşıldığına göre Kur'an kıraatinin en önemli meselesi harflerin mahreç ve sıfatlarını öğrenmektir. Bunları bilmeden tecvîd de kıraat de öğrenilemez. O halde her talebeye Kur'an öğretilmek istendiğinde harflerin mahreçlerinden başlanmalı ve ardından sıfatları özenle öğretilmelidir.

2.2.23. Ravîlerin İmamlarına Olan Muhalefetleri

Bu başlık altında İbnü'l-Bâzîş, kitabına aldığı imamların ravilerinin imamlarına muhalif olarak rivayet ettikleri okuyuşları herhangi bir açıklama yapmadan örnekler ve nakillerle ele almış, bununla birlikte ihtilafın hangi konu ile ilgili olduğunu konunun sonunda belirtmiştir. Bunları ifade ederken o, haddesenâ ifadesi ile senet zincirine de yer vermekten geri durmamıştır. İmam Nafi'in ravisi Verş'in ondan Ebû'l-Ezher tariki ile yaptığı ravayette (محياي) (En'âm, 7/126) kelimesini yâ harfinde vakfederek okuduğunu haber vermiştir. Yine Ebû'l-Ezher (مثنوي) (Yusuf, 13/23) kelimesini Osman b. Said'in ona sonunu fethalı şekilde okumasını emrettiğini söylemiş, bunu söylerken nahiv bakımından daha uygun olduğunu iddia etmiştir.⁴³⁶ Bu konuda bunlardan başka benzer kelimelerde de Osman b. Said'in “bana daha sevimli, Hamza'nın kıraatine uygun ve Nahiv kaidelerine daha uygun” gibi gerekçelerle Verş'in okuyuşuna muhalif bazı uygulamaları yaptırdığını ifade eden müellifimiz yine bunların tamamını senetleri ile birlikte kaydetmiştir.

İbn Kesîrden olan rivayetle ilgili olarak müellifimiz uzunca bir senet zincirinden sonra Ubeyd'in Şibl'den rivayetiyle İbn Kesîr'in nerede gelirse gelsin cemi mimlerini iskân ile okuduğunu haber vermiştir.⁴³⁷ İbnü'l-Bâzîş ondan başka bir rivayet vermeden diğer imam olan Ebû Amr'a geçer.

⁴³⁵ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/563.

⁴³⁶ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/566.

⁴³⁷ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/569.

Ebû Amr sonu mim harfi ile biten يَأْمُرُكُمْ ve الْيَاسِينَ (Bakara, 2/54) ile يَنْصُرُكُمْ (Ali İmrân, 3/160) kelimelerinde harekeyi işbâ' ile okuduğunu kaydeden müellifimiz bunun dışındaki başka örneklerde de farklı okuduğunu ifade etmiştir. Ona göre Ebû Amr'den rivayet edilen çok farklı okuyuşlar vardır. Bunlardan biri de حَاقِضَةٌ رَافِعَةٌ (Vakıa, 56/3) kelimesini her ik te harfinde de fetha ile tenvinli şekilde okumasıdır. Yine o, ءَاتُكُمْ (Hadid, 57/24) de olduğu gibi onbeş yerde geçen bu kelimeyi tümünde te harfinin meddi ile okumuştur.⁴³⁸ Bunlara sened zinciri ile birlikte daha birçok örnek veren müellifimiz bu örnekleri ve ne şekilde farklı okunduğunu son kısımda ifade ederek konuyu bu usulle kaydetmiştir.

Ebu'l-Fadl el-Huzâî'nin Vakıa suresinin ikinci ayetindeki كَاذِبَةٌ (Vakıa, 56/2) kelimesini Yezîdî'nin ihtiyarı ile bu ve benzerlerinde nasb ile okuduğunu ancak Huzâî'nin kendisinin bu tür kelimelerin özellikle de كَاذِبَةٌ (Alak, 96/16) kelimesinin nasb ile okunmasının caiz olmadığını⁴³⁹ söylediğini ifade etmiştir. Bu kelime hakkındaki Huzâî'den yapılan ve birbiri ile çelişir gözükten ifade kanaatimizce aslında Huzâî'nin Yezîdî'den o şekilde okusa da kendisinin o rivayeti kabul etmeyip bu kelimeyi nasb ile okumayı caiz görmemesi ile izah edilebilir. Bunun böyle olması onların her okudukları ve aldıkları rivayetleri kabul etmediklerini de göstermektedir. Ancak kabul etmeseler de kendilerin kimin nasıl okuttuğunu, okuduğu kimselerin hocalarından aldıklarına muhalif olarak tercihlerde bulunduklarını veya bundan başka olan tercihlerini onlar senet zincirlerini de zikrederek nakletmekten ve eserlerine yazmaktan geri durmamışlardır.

Müellifimiz Ahvâzî'den nakille Yezîdî'nin Ebû Amr kıraati hakkında ona muhalif olan bazı kıraatları ihtiyar ettiğini ve onları okuyup okuttuğunu ifade etmiştir. Yukarıda geçen يَأْمُرُكُمْ (Bakara, 2/54) kelimesini kesrayı işbâ' ile okumak konusunda ve diğer başka yerlerde bu türden kelimelerde kendi ihtiyarı ile bazen merfu olanı da işbâ' ile okumakla Ebû Amr'a muhalif olduğunu bunu da يَأْمُرُكُمْ , يَنْصُرُكُمْ ve يَشْعُرُكُمْ gibi kelimelerde her geldiği yerde yaptığını söylemiş ve bunu sadece bu konularda ya da harekede değil idgam, imâle ve şeddeli okuma gibi birçok konuda yaptığını⁴⁴⁰ buna ilave etmiştir.

⁴³⁸ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/571.

⁴³⁹ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/571.

⁴⁴⁰ Bu örnekler için bkz. İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/572-3 ve devamı.

İbnü'l-Bâzîş'in İbn Amir'e geçmeden önce Hocası Ebu'l-Kasım'dan naklettiği bir rüya oldukça ilginçtir. Buna göre uzunca bir sened zincirinden sonra... İbn Galip'ten Şücâ'ın rüyasını şöyle nakletmiştir: “Hz. Peygamber'i (sas) rüyamda gördüm. Bana kıraatimi ona arz etmemi söyledi. Ben de Ebû Amr kıraatini arz ettim. Benim okuduklarımdan yalnızca iki yeri düzeltti. Gerisini olduğu gibi kabul etti. Ben أو ننسأها (Bakara, 2/106) dedim, أو ننسأها dememi söyledi. أَرْنَا okuyunca bana أَرْنَا diye okumamı söyledi. Şücâ' bu iki yerden başka hiçbir yerde Ebû Amr'a muhalefet etmemiştir.⁴⁴¹ Eserlerdeki bu türden rüya ile ilgili nakiller oldukça ilginçtir. Asıl itibariyle rüya sadece göreni bağlar. Ancak sanki Hz. Peygamber görülen olunca rüyanın bağlayıcılığı düşünülmüş olacak ki hem Ahvazi hem de İbnü'l-Bâzîş bu rüyayı eserine almakta bir sakınca görmemiştir.

Bundan sonra müellifimiz İbn Amir'den İbn Zekvân'ın rivayetlerine yer vemiş, iki sayfalık bir senet kısmından sonra şu konuşma metnini kaydetmiştir:

“Sen Yahya b. Zemherî'nin kıraatini mi okuyorsun? Evet, tamamen onun harfî (kıraati) ile okuyorum. Ancak bir vecih hariç o da Allahu Teâla'nın لَدُ أَضَلُّ مِنْكُمْ جِبَلٌ كَثِيرًا (Yasin, 36/62) lafzı celilidir. O bu kelimedeki cim harfini damme ile جِبَلًا okuyor. Ben ise bunu kesra ile جِبَلٍ şeklinde okuyorum.”⁴⁴² Bundan başka Yahya b. el-Hâris'in Kur'an kıraatının tümünde bu ifadeyi aynı okuduğunu kaydeden müellifimiz, Abdullah b. Zekvân'ın İbn Amir'den rivayetinde iki harfte (kıraat vechinde) ona muhalif ihtiyarının bulunduğunu; bunun dışında bir ihtilafının olmadığını söylemiştir. Ona göre bu iki yer هَيْتَ لَكَ (Yusuf, 12/23) ve فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ ابْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ (En'âm, 6/44) kelimelerinde Te ve He harflerini fetha hareke ile okuduğu ifadelerdir.

Müellifimize göre Hişam'ın da hocasından ayrıldığı ihtilaf ile okumayı tercih ettiği bazı vecihler bulunmaktadır. O bunları yine uzun senet zincirleri ile vermiştir. Bu senet zincirinde o, haddesenâ kalıbını kullanır. Onun kaydettiğine göre Hişam b. Ammâr'ın هـ ve لـ kelimelerinin lamalarını kendinden sonra gelen birçok harfe idgam ederek okuduğu işitilmiş ve bu İbn Zekvân'a sorulmuştur. O ise Şam kurrâsının okuyuşunda böyle bir şeyin bulunmadığını o şekilde okuyuşun Hişam'ın kendi tercihi ve

⁴⁴¹ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/575.

⁴⁴² İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 1/576.

ihtiyarı olduğunu söylemiştir.⁴⁴³ Buradan anlaşıldığına göre Hişam'ın kendi ihtiyarı olan farklı okuyuşları vardır ve onlarla okumaktadır. Çünkü o duyulacak yerlerde işin ehli olan kimselere okumamış olsa onun okuduğu bu vecihleri duyup da bir başkasına soran olmazdı.

Burada örneğini verdiğimiz üç ihtilaf müellifimizin başlıkta ifade ettiği ravilerin imamlarına muhalif olarak okumuş oldukları vecihlerinin bulunduğu delil olması bakımından yeterlidir. Şüphesiz *el-İknâ*'da daha fazla rivayet bulunmaktadır. Diğer örnekleri bu konuda çalışma yapacak başka araştırmacılara bırakarak ferşü'l-husuf konusuna geçmek istiyoruz.

2.2.24. Ferşü'l-Huruf

Ferşü'l-Huruf kurrâ'nın kendi usul kaidelerine aykırı okuduğu vecihleri ifade eden bir tabirdir. Bu şekilde ifade edilen vecihlerin her birini Fatiha'dan başlayarak Nâs'a kadar teker teker ele aldığımız kısım bu kısımdır. İkinci cildin tamamı ferşü'l-hurufa ayrılmıştır. Bunların burada ayrıntılı olarak verilmesi gerekli görülmemiştir. Çünkü zaten her biri kelime olarak Kur'an ayetlerinin bir parçası şeklinde verilmiş ve kitaba konu edilen kurrâ tarafından nasıl okunduğu kısaca ifade edilerek her bir surede ilgili kısımlar zikredilmiştir. Bu cilt boyunca usul ayette geçen ilgili kelimeyi vermek ve bunu kimin o şekilde okuduğunu ifade etmekten ibaret olmuştur. Bunlar için İbnü'l-Bazîş'in bu çalıştığımız eserin ikinci cildine müracaat edilmesi gerekmektedir.

2.2.25. Tekbir

Müellifimiz bu konunun başlığını “Zikru'tasavvur-Tekbîr” ifadesi ile vermiştir. O, tekbir konusuna İbn Kesir'in Duha suresinin sonundan Kur'an'ın bitimine kadar tekbir getirdiğini⁴⁴⁴ ifade ederek başlamıştır. Ona göre tecvid âlimleri (ehl-i edâ) burada uygulanacak tekbir konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kimileri surenin sonuna birleştirmişken diğer bir kısmı da surenin başına eklemiştir.

Birinci görüşün sahipleri surenin sonuna eklemiş sonra sekte yapmışlar ve sonra besmele ile başlamışlardır. İbnü'l-Bazîş surenin, tekbirin sonuna eklenmesini, sonra

⁴⁴³ Bkz. İbnü'l-Bâzîş, *İknâ*, 1/576.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Bâzîş, *İknâ*, 2/816.

besmelenin tekbire ve onun da diğer surenin başına eklenmesini gerekli görür. Ona göre sureye tekbir eklenirse besmelede vakıf yapılmaz. Eğer durmak gerekirse sureden sonra ya sekte ya da vakıf yapılmalı, tekbir daha sonra alınmalıdır.

İkinci görüşe göre surenin sonunda durmak gerekir. Ardından tekbir ile başlanır ve bu tekbir besmeleye birleştirilir. Bunun insanların çoğunun uygulaması olduğunu ifade eden müellifimiz Nakkâş'ın Ebî Rabia ve onun da Bezzî'den gelen bu rivayetin kendi zamanında Bağdat'ta oldukça yaygın olduğunu, birinci görüşün ise Endülüs ulemasına ait olduğunu ve Ebû Amr'ın bunu müstehab gördüğünü ⁴⁴⁵ ifade etmiştir.

Nâs suresine gelince Nakkâş'tan olan rivayetin tekbirin bu surenin başında, birinci görüşün sahiplerinin ise bu suresnin sonunda getirildiği şeklinde olduğunu kaydeden İbnü'l-Bazîş bunu Bekkâr'ın İbn Mücahid'den naklederek yazdığını babasının ise kendisine bu şekildeki uygulamayı tercih etmesi gerektiğini söylediğini buna eklemiştir.

“Nâs suresi bitirildiğinde Fatiha suresi okunmakta ve onda da Bakara suresinin ilk beş ayeti eklenmektedir. Böylece yeni bir hatme başlanmış olur. Bunun ismi “el-Hâllü'l-Murtehil”dir” ifadelerinin sonuna müellifimiz bu konuda Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerin bulunduğunu söyler. Ancak o bir hadis vermez. Araştırmamıza göre bu hadisi şerif nakleder: “Hangi amel daha faziletlidir Ya Rasulallah diye sorulunca o (sav) konup göçen kimsenin (el-Hâllü'l-Murtehil'in) ameli, buyurdu. el-Hâllü'l-Murtehil nedir ya Rasulallah denilince: o, bir hatmi tamamladıktan sonra hemen fatiha ve bakara suresinin baş kısmını okumak suretiyle yenisine başlamaktır, buyurdu.”⁴⁴⁶ Müellifimize göre ehli kurrâ'nın çoğu böyle yapmayı güzel görmüşlerdir.

Bundan sonra ravi ve imamlardan kimlerin Duha suresinin başında, kimlerin de sonunda tekbir getirdiğini ifade eden İbnü'l-Bazîş Velleyli'den sonra da tekbiri okuyanların bulunduğunu belirtmiştir.

Tekbirin lafzı ile ilgili olarak o, kurrânın bu konuda ihtilaf ettiğini, Ahvâzî'nin Ahmed b. Farh'tan onun da Bezzî'den “Lâ ilahe illallahü vallahü ekberu velillahil-Hamd” şeklinde rivayet ettiğini bunu Kunbul ve diğer başkalarının da bu şekilde okuduğunu

⁴⁴⁵ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 2/816.

⁴⁴⁶ Bkz. Dârimi, Sünen, 2/469.

ancak velillahl-Hamd ifadesinden önce bir tekbir daha eklediklerini kaydetmiştir. Ona göre bu konu Bezzî'ye de sorulmuş ve o sadece “Lâ ilahe illallahü vallahü ekber” şeklindedir, demiştir. Kunbul ise Bezzî'den tekbir için sadece “Allahü ekber” demek yeterlidir, şeklinde rivayet etmiştir. Müellifimiz, Ebû Muhammed Mekkî'den Kunbul rivayetini tekbirsiz okuduğunu Bezzî rivayetini ise hem tehlil hem de tekbir ile okuduğunu⁴⁴⁷ haber vermiştir.

Bundan sonra Allahü ekber lafzının sure ve ayetlere eklenmesi halinde sonralındaki hareke durumuna göre nasıl okuduğunu örneklerle işlemiş olan müellifimiz bunu şöyle ifade etmiştir:

“Kim bunu Allahü ekber lafzıyla okur ve surenin sonuna birleştirirse, sonu sakın ile bitenlerde sakın olanları (فحدث الله اكبر) de olduğu gibi kesra ile harekelesin. Eğer tenvinli ise yine böyle yapsın. Çünkü tenvin sakın Nun gibidir. Örneğin (تواباً لله اكبر), (لخبير), (والناس لله اكبر) ve (حسن الله اكبر) gibi. Surenin sonu fethalı ise fetha ile yine kesra ise kesra ile ve damme ise damme ile lafzatullaha geçsin. Örneğin (حسن الله اكبر), (والناس لله اكبر) ve (الابتز) gibi. Surenin sonu kinaye He'si ile bitiyorsa sonuna bir vav getirsin ancak geçerken o vavı iki sakının bir araya gelmesinde harfın düşmesi kuralına göre düşürerek damme üzere okusun. Örneğin (ربّه الله اكبر) ve (شراً يره الله اكبر) gibi.⁴⁴⁸ Bundan sonra müellifimiz kendisinin, hocası Ebu'l-Kasım'ın sağlığında bu konuda bir kitap bıraktığını ve ondan konunun etraflica öğrenilebileceğini ifade etmiş ve ardından rivayet zincirini uzunca vererek “Duha suresine gelince, Kur'an'ın sonuna kadar tüm surelerin sonunda tekbir getir... Übey b. Ka'b'a Allah Rasulü (sav) bu şekilde emretmiştir” ve “Her hatimle birlikte icabet olunan bir dua vardır”⁴⁴⁹ şeklindeki hadislerle bu kısmı tamamlamıştır.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 2/819.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 2/819.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Bâzîş, İknâ', 2/823; Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, 10 Cilt, (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1994/1414), Feyzü'l-Kadir, V/523.

SONUÇ

İbnü'l-Bâzîş'in *el-İknâ*' adlı eserinin kıraat ilmindeki yerini incelediğimiz bu çalışmada onun eserinde kıraat ilmine dair ele aldığı tüm meseleleri incelemiş ve bazı eserlerle karşılaştırmış bulunuyoruz. İbnü'l-Bâzîş Gırnata'da yetişen ve bize kadar uzanan zincirin halkalarından biri olan önemli bir âlimdir. Endülüs ve Bağdat'ı harmanlayan önemli bir ilim adamı olması onu diğer birçoğundan ayırır.

İbnü'l-Bâzîş, kıraat ilminde meşhur olan kıraati seb'a üzerine kaleme almış olduğu eserinin incelenmesi sonucunda genel itibariyle kendisinden önceki İbn Mücahid ve Ebû Amr ed-Dânî gibi âlimlerin yolunu takip etmiştir. Ne var ki, kıraatlere dair yazdığı ve mütkin diye tabir edilen yetkinlikte olan *el-İknâ*' adlı eseri usul ile ilgili kısmını maharetle tamamladıktan sonra ferşü'l-hurûf için özet bir bölüm açmış tüm detayları kaydetmesine ömrü kifayet etmemiştir. Böylece bütün tarıklara dair ferşi eserine alarak usulde verdiği tarik ve rivayetleri eserinde genişçe işleyememiştir.

İbnü'l-Bâzîş'in *el-İknâ*' adlı eserine kadar, yedi kıraat alanında kaleme alınmış yedi telif eser bulunmaktadır. Eserin kendisinden sonra alanda yazılan çok fazla sayıda esere kaynaklık etmesi onu kıraat alanının önemli bir halkası yapmaktadır. Öyle ki İbnü'l-Bâzîş'ten sonra aynı konuda eser verenlerin hiç biri onun kitabından müstağni kalamamıştır.

İbnü'l-Bâzîş'in *el-İknâ*' adlı eseri kıraat ilminde Endülüs Ekolü'nü temsil etmektedir. Nitekim o zamanda bu bölgeyi temsil eden kıraate dair eserlerin sayısının sınırlı sayıda olması bu eseri daha da önemli hale getirmektedir.

El-İknâ' aslında usul ve ferş olarak yazılması detaylı bir şekilde planlanmış ancak usul kısmı tamamlandıktan sonra ferşe dair önce özet bir fasıl verildikten sonra tüm tarik ve rivayetler ayrı ayrı gösterilemeden müellifi vefat etmiş bu yönüyle de kısmen eksik kalmış bir eserdir. Ancak onun daha usul kısmında birçok tariki zikrederken kısmen ferş konularına da değinmesi bir fasıl halinde ferş kısmını özetle vermesi onu çok eksik

kılmamış ve bu konudaki değerini düşürmemiştir. Bilakis onun bu yönü, gösterdiği tariklerin ferşinde detay bilgilere ve tariklere ulaşmak için sonraki âlimleri teşvik edici önemli bir saik olmuştur. Tarik ve rivayetleriyle ferşin detaylarını araştırmaya yönlendirmede örnek olması bakımından eser ayrı bir önem arz etmektedir.

Müellifimiz Kur'an'ı oldukça genç bir yaşta ezberledikten sonra kıraatleri ömrünün son dönemlerine kadar okumaya devam etmiştir. Bunun için Endülüs'ün çeşitli yerlerine ilmî seyahatler yaparak onu iyi bilen âlimlerden almak suretiyle kıraatleri elde etmiştir. Yedi kıraate dair yazdığı bu eseri değerli kılan bir yön de bu kadar kısa bir dönemde böyle bir eseri vücuda getirecek ilmi yeterliğe ulaşmış olmasıdır. Ancak tüm ferşin tamamlanmamış olması sebebiyle kısmen bu değer gölgede kaldığı söylenebilir. Böyle denilebilse de İbnü'l-Bâzîş vefatından sonra bile kıraat alanında eser verecekleri kendi eseri üzerinden yönlendirmek suretiyle irşada devam etmiştir şeklindeki düşüncemiz, onun değerinin düşmeyip aksine devam ettiği kanaatini taşımamızı sağlamaktadır.

Eserin önemli yönlerinden biri de müellifimizin, konuları bablara ayırarak toplaması, usul konuları içinde bazen kısmî olarak bazen de verdiği örneklerde ferş bakımından yeterli sayılacak şekilde ferşe dair meselelere değinmesidir. Ayrıca kıraat ilminin dışında, nahiv ilminin inceliklerini de kullanarak kelimelerin kökenleri hakkında âlimlerin sözlerinden de nakille önemli bilgileri eserine katmış olmasıdır. İbnü'l-Bâzîş'in burada zikretmiş olduğu bu bilgileri usul konuları içinde ve yedi ya da birkaç kıraate dair olarak yazılan eserler arasında ele alanların sayısı çok fazla değildir. Onun eserinde “bu, nahivcilerin bu fasıldaki ve daha önce zikrettiğimiz görüşüdür” türünden ifadeleri bunun örnekleridir. O nahivle ilgili söz ve görüşlerinde en fazla babasına ve Sibeveyhî'ye ait olanlara başvurmuştur. Bu konuya özel olarak ayrılmış olan tevcihü'l-kırâât türünde eserler hariç alandaki eserlerde bunu yapan kimselerin sayısı çok fazla değildir. Bu sebeple onun bahsettiğimiz kelime ve vakıfla ilgili nahvî yönlendirmeleri sonraki âlimlerce güzel karşılanmıştır.

İbnü'l-Bâzîş eserinde bizzat kendisi önce usul konularını ele aldığını ardından ferş konularını özetle verdiğini ifade etmiştir. Onun ferşle ilgili örnekleri, usulünde mündemiç olduğundan kitabın ikinci kısmında özet mahiyette ele aldığı ferş kısmının tamamlayıcısı olarak sayılabilir.

El-İkna’ı kırâât-i seb’a türünde yazılan eserlerden farklı kılan, onun bir, güzelleştirici, şerh edici ve tamamlayıcı tarzda bir kitap olmasıdır. Eserde kıraat usulü diğer eserlerden daha kapsamlı ve detaylı açıklanmıştır. Öyle ki, kendisinden önceki iki önemli kitap olan *et-Tebsıra* ve *et-Teyisr* ele alınacak olursa Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû Amr’ın bu eserlerini tamamlayıcı, onları açıklayan ve bazı konularını genişleten bir nitelik taşımaktadır. Bu iki kitapta kıraati seb’aya dair orta seviyede dolu denilebilecek bir bilgi yekûnû varken *el-İkna*’da onu aşan ve daha doyurucu bir ilmî yekûn bulunmaktadır. İdrake yansıması bakımından İbnü’l-Bâzîş’in kitabını süslediği gibi hiçbir müellif kendi kitabını süsleyememiştir. Yine usul konularını bu kadar detaylı olarak hiç biri ele almamıştır. Ancak konuları itibariyle ve arayana yetmesi itibariyle üç kitabın içeriği de kendisine müracaat edeni eksik bırakmayacak niteliktedir. *El-İkna*’ın ferşteki ihtisarında bile idgamı kebir gibi konularda oldukça kapsamlı bilgi bulunmakta ve özellikle bu konuda araştırmacıları doyurmaktadır. Doyurucu oluşu kadar da kolay anlaşılır olması onu ayrıca cezbedici kılmaktadır.

İbnü’l-Bâzîş’i diğerlerinden ayıran bir diğer özellik ise ömrünün kalan kısmını Kur’an, hafızlık, kıraat ve istediği gibi detaylı tamamlamasa da ihtisarla ferşini süslediği eserine ayırmasıdır. O, zamanından arkadaşları olan ulemanın da ifadesi ile ömrünün sorunu iyilik ve güzelliklerle süslemiştir. Yazdığı eserle de bu güzelliği tamamlamış ve “İyilik ve güzelliğin karşılığı ne olur ki ancak iyilik ve güzellik” (Rahmân, 55/60) sırrına mazhar olmuştur.

İbnü’l-Bâzîş’in eserine yöneltilen ancak önemine bir zarar vermeyeceğini düşündüğümüz eleştiriler de bulunmaktadır. İlk eleştiri onun yukarıda da zikrettiğimiz eserin ferşü’l-hurûf kısmının özet tutulması ve tüm tariklere genişçe ferşte yer verilmemiş olmasıdır. Bu konuda *el-İkna*’ yukarıda da ifade edildiği gibi usul kısmında o kadar doyurucu ve yeterli bilgi ile süslenmiştir ki, özet olduğu için ferşte eksik kalan onda neredeyse pek azı dışında hiç bir mesele kalmamıştır. Özellikle idgamı kebir konusunda onda hiç eksik yoktur. Yine onda tariklerin ferşe dair izahlarının verilmemiş olması sonraki çalışma yapacak âlimlere yol göstermesinin yanında, bir çalışma alanı da bırakmıştır. Çalışılacak alana rehber olma yönüyle bakılacak olursa bu konu eleştiri konusu yapılmak şöyle dursun övülmeye değer bir konu olarak dahi addedilebilecek mahiyettedir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Bâzîş'in *el-İkna'* adlı eserinin, ilk döneme yakın sayılabilecek altıncı asırda yazılan alana ilişkin eserler arasında, ferş kısmındaki bahsettiğimiz kısmî noksanlığa rağmen şekil, muhteva ve adı gibi ikna edicilik bakımından özellikle kırâât-i seb'a alanında yetkin bir müracaat kaynağı olduğu söylenebilir. Kıraat ilmi alanında çalışma yapacakların mutlaka bu esere müracaat etmesi gerekir. Hatta kanaatimiz odur ki, *el-İkna'* ihmal edildiğı takdirde çalışmalar eksik kalır ve bu durumda hem müracaat kaynağı olan ve hem de rehberlik niteliğı taşıyan bir eserden mahrum kalınır. Kıraat ilmi açısından *el-İkna'*, işte tüm bu nedenlerle önemli ve değerli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki, Muhammed Fuat. *el-Mu'cemü'l-Müfreh li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1945.
- Ahvâzî, Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İbrahim b. Yezdâd. *el-Vecîz fî Şerhi Kırâati'l-Kurrâti's-Semâniyeti Eimmeti'l-Emsâri'l-Hamse*, thk. Derid Hasan Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002. 1. Baskı.
- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kiraat İlmindeki Yeri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 19/1 (2019): 107-139.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20: 527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr". *DİA*, 28: 60. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Arînî, Yûsuf b. Ali b. İbrâhîm. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî'l-Endülüs fî Asri'l-Muvahhidîn*. Riyad, 1995.
- Âsi, Misâl ve Bedîî Yakup, Emîl. *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî'l-Luga ve'l-Edeb*. Beyrut, 1987.
- Asım Efendi, Ahmed. *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemet-i Kâmûsi'l-Muhit*. 1-4, İstanbul, 1305.
- Atık, M. Kemal. "Endülüs ve Kur'an İlimlerindeki Yeri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*. 2 (1985): 265-288.
- Baş, Erdogan. "Megâfirî". *DİA*. 28: 200-201. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn. *es-Sünenü'l-Kübra*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1994.
- Boşat, Sait, "Kiraat İmamlarında İhtiyar Olgusu", *Hikmet Yurdu İlmi Dergi*, 13/25 (2000): 89-108.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul, 1979.
- Çetin, Abdurrahman. *Endülüslü Âlim Ebû 'Amr ed-Dânî ve Kiraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Abdurrahman Çetin. "İzhar". *DİA*, 23: 506. İstanbul, 2001.
- Dabba', Ali Nureddin Ali b. Muhammed b. Hasan el-Mısri. *el-İdaetü fî Beyâni Usulu'l-Kırâât*. Kahire: Mektebe ve Matbaatu el-Meşhed El-Huseyni, tsz.
- Dabbî Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre. *Buğyetü'l-Mültemis*. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- Dadan, Ali. "Endülüs Adının Kökeni Üzerine". *İstem*. 7/14 (2009): 371-376.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *et-Teysîr fî'l-Kırâati's-Seb'*, nşr. Otto Pretzl. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Camiu'l-Beyân fî'l-Kırâati's-Seb'*. nşr. Cami'atü's-Şârîka. 1. Baskı. 1-4, Birleşik Arap Emirlikleri, 2007.
- De'âs, İzzet Ubeyd. *Fennü't-Tecvîd*. Dimeşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1982.
- Devserî, İbrahim b. Said, *Mu'cemü'l-Mustalahat fî İlme'yi't-Tecvid ve'l-Kırâât*. Riyad: İmam Muammed b. Suud İslâm Üniversitesi Yayınları, 2004.

- Duman, M. Zeki. *Beyanu'l-Hak: Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırsına Göre Tefsiri*. 3 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2006.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-ü Ebî Dâvûd*, thk. Şuavh el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabeleli, Riyad: Daru Risâletü'l-Alempiyye, 3askı.
- Ebû Hayyan Endelüsî. *el-Bahru'l-* hire: 1983.
- Ebû Zeydûn, Vedit. *Tarihu'l-Endelus*. Beyrut: 2009.
- Emin, Muhammed Efendi. *Umdetu'l-Hullân fî İzahî Zübdetü'l-İrfân*. İstanbul: 1287.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr ed-Deylemî. *Meani'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati ve Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şelebî, Mısır: Daru'l-Mısıriyye, tsz.
- Fırat, Yavuz. *Tecvit ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. "Ferş" mad., İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2018.
- Halil b. Ahmed, Ebû Adurrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî, 1988.
- Hamevî, İbn Ebi'r-Rida Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Halebi. *el-Kavâid ve'l-İşârât fî Usuli'l-Kırâât*, thk. Abdülkerim b. Muhammed el-Hasan Bekkâr, Şam: Daru'l-Kalem, 1406, 1. Baskı.
- İbn Beşkûvâl. *es-Sıla*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut, 1989.
- İbn Ferhûn. *ed-Dîbâcü'l-Müzheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, 2 Cilt. Kahire: 1972.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, nşr. Abdülalîm Hân, 4 Cilt. Beyrut, 1987.
- İbnü'l-Bâziş, Ebu Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnatî. *Kitâbü'l-İknâ' fî Kırââtî's-Seb'*, thk. Abdülmecid Katamış, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İslâmî Kültür Kitapları: 23, 2001.
- İbn Manzur, Cemaleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî. *Lisanü'l-Arab*. 1-15, Beyrut, 1968.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâtî'l-Kurrâ*. nşr. Gotthelf Bergstrasser, Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1933.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*. Kahire, 1350.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fî Kırââtî'l-Aşr*, thk. Muhammed ed-Debbâ, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Taybetü'n Neşr Fî'l-Kırâât Şerhi*, thk. Şeyh Enes Mehra, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420, 2. Baskı.
- İbn Dureyd, Ebubekir Muhammed b. el-Hasan, el-Ezdî, el-Basrî. *Cemheretü'l-Luga*, nşr. Remzî münîr el-Bâlebekkî, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, 3 Cilt.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*, nşr. M. Abdullah İnân, Kahire:1973-78.
- İbnü'l-Hayr, Muhammed b. Hayr el-İşbîlî. *Fihrist*. Kahire, 1963.

- Karabâşî, Şeyh Abdurrahman. *Karabaş Tecvidi*. İstanbul, 1323.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları-7, 1976.
- Karagöz, Mustafa. "Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- Karaoğlu, Arslan. "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (2017): 5-32.
- Karataş, Ali. "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 0/40 (2013): 295-318.
- Kayapınar, Durmuş. "Ali İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî (Asrı, Hayatı ve Eserleri)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1986.
- Kenûnî, Abdüsselâm Ahmed. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fî'l-Magrib*. Rabat: Mektebetü'l-Maârif, 1981.
- Koç, Mehmet Akif. "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", *İslâmiyât*, 7/3 (2004): 43-58.
- Makdîsî, Ebu'l-Kasım Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim ed-Dimeşki. *İbrazu'l-Meanî min Hirzi'l-Emânî*, thk. Şeyh İbrahim Atve İvad, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Malik b. Enes b. Malik b. Amir el-Asbahî el-Medenî. *Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1985.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tecvîd (Tecvîd-i Cedîd)*. İstanbul, 1326.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *er-Riâye*, nşr. Ahmed Hasan Ferhât, Amman, 1984.
- Meşinî, Mustafa İbrâhîm. *Medresetü't-Tefsîr fî'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Muhammed Abdülhamîd Îsâ. *Târîhu't-Ta'lim fî'l-Endelüs*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî. 1982.
- Muhammed b. Muhammed Mahlûf. *Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1349. 2. Baskı.
- Müslim İbn Haccac el-Kuşeyri. *Sahih-ü Müslim*. Kahire: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1911.
- Nesai, Ebû Abdurrahman b. Şuayb. *es-Sünen*, Mısır, 1964.
- Özbek, Ömer, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/49 (2015): 163-181.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11: 225-232. İstanbul, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Öztürk, Mahmut Şevket. "Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât Adlı Eseri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Palûvî, Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân*. İstanbul: Hilâl Yayınları, 1904.
- Sarı, Mehmet Ali. "İdğam", *DİA*, 21, İstanbul, 1999.
- Sıbtu'l-Hayyât, Abdullah b. Ali b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Muhammed el-Bağdâdî. *el-İhtiyâr fî Kırâati'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*. El Yazması. Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa 10, 226 varak. İstanbul, tsz.

- Sıbtu'l-Hayyât, Abdullah b. Ali b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mubhic fî Kıraati's-Semân*. haz. Abdülaziz Nasır Sebr, Doktora Tezi, İmam Muhammed Suud el-İslâmî Üniversitesi, Riyad: Din İlimleri ve Arap Dili Fakültesi Yayını, 1984.
- Sibeveyh Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kamber. *Kitâb-u Sibeveyh*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1988.
- Suyûti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*. Beyrut, 2008
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Sevrâ b. Musa b. Dahhâk Ebû İsa. *Sünen-ü Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdulbaki, İbrahim Atve, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1975. 3. Baskı.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Huseynî Ebü'l-Feyz Murtaza. *Tacu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Daru'l-Hidâye, 1984. 35 Cilt.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.